

VOR FRELSERS KIRKE

Vor Frelzers kirke, set fra sydvest.

VOR FRELSERS KIRKE

ved

JAN STEENBERG

Københavns præsident Peder Hansen Resen har i en beskrivelse af Christianshavn meddelt fyldige efterretninger om denne bys ældste historie. Skriftet findes i to versioner; det første fra 1682 ligger som manuskript i Københavns Stadsarkiv, medens det lidt yngre fra 1685 er trykt i 3. bind af Københavns diplomatarium. Det sidstnævnte er således det lettest tilgængelige og også det fyldigste; men det første indeholder dog en del oplysninger, som ikke er medtaget i versionen fra 1685.

Resen beretter, hvorledes kong Christian IV. grundlagde Christianshavn i året 1618, afstak de nye gadelinier, lod de første huse opføre, samtidig med at store opfyldningsarbejder i det side terræn blev iværksat. Bydelen fik købstadrettigheder 1639 og beholdt sit eget bystyre til 1674, da den atter gled ind under Københavns magistrat som en del af hovedstaden¹.

I årene mellem 1618 og 1639 var Christianshavn således kun et led af København, et kvarter i sin vorden, og de beboere, der var søgt hertil, blev henvist til at blive kirkelig betjent under Holmens kirke². Anderledes efter 1639. Christian IV. lod da den første kirke opføre (fuldendt 1640, nedenfor s. 473), og bydelen hinsides Strømmen var derefter ikke blot en selvstændig købstad, men også et kirkeligt sogn med egne præster.

Christianshavn var anlagt som en fæstningsby med volde ud mod Amager, og denne voldlinie blev derved den naturlige grænse for det nye kirkelige sogn. Til kirken på Christianshavn søgte også beboerne bag Børsen³, kaldet »Nybørs« (senere Henrik Müllers seks — oprindelig syv — »Søstre«), dér hvor nu Privatbankens bygning står. Den nye Købstads borgmestre og råd var til enhver tid tillige kirkens patroner og afleverede dette hverv til Københavns bystyre, da købstaden 1674 blev nedlagt. Således har Christianshavns kirke og dens efterfølger Vor Frelzers kirke altid været magistratskirke⁴. Navnet var i den ældste tid blot »Kirken paa Christianshavn«. Da Christian V.s store kirke blev indviet 1696, fik den navnet »Vor Frelzers Kirke«.

Sognets befolkning var blandet dansk og tysk. Den første sognepræst Niels Bredal, senere biskop i Trondheim, skal således have prædikeret på begge sprog. Allerede 1641 ansattes dog Matthias Wincke som særlig tysk kapellan⁵.

Denne ordning gav anledning til en del misforståelser, fordi det af de gældende bestemmelser ikke klart fremgik, hvorledes forholdet mellem den tysktalende del af menigheden og den danske sognepræst skulle være. Tyskerne mente, at de på det nærmeste kun havde at holde sig til deres egen præst, som da tillige måtte betragtes som deres sognepræst, hvilket fra den anden side blev benægtet: den tyske præst var kun kapellan, medens den danske sognepræst var at betragte som den egentlige sogneherre med alle de rettigheder, dertil hørte. Efter langvarig strid enedes man 1665 om et kompromis: den danske sognepræst skulle anerkendes som sådan af alle byens indvånere, der — danske såvel som tyske — skulle yde ham de reglementerede ofre og præstepenge; hvis den

tyske kapellan på den danske sognepræsts opfordring forrettede altertjenesten ved høj-messen, skulle sognepræsten have to tredjedele og kapellanen den ene tredjedel af de accidenser, der måtte falde, medens der ved fromesse alene skattedes til den tyske præst. Menigheden måtte frit og uden tvang vælge, hvilken af præsterne de ville lade sig be-tjene af (»og hverken skal den danske præst tvinge nogen til højmessens eller den tyske nogen til froprædiken«). Der var yderligere nogle bestemmelser om tvivlstilfælde⁶.

Forinden man nåede frem til denne forståelse, må der have været planer om at bygge en særlig tysk kirke på Christianshavn, eftersom Frederik III. i året 1662 tillod en Andreas Joachim Wulf at opstille en »Skauborg« eller komedieplads i København for der at opføre »tragedier, comedier og andre saadanne actioner og lege ...« imod hver uge at yde en guldkrone eller 19 mark danske til en tysk kirkes opbyggelse på Christians-havn⁷. Det er vistnok den eneste gang, man hører om denne sag. Der gik som bekendt 100 år, før der blev gjort alvor deraf.

Christianshavns gamle kirke og dens efterfølger var alle dage fattig på kapital og fast ejendom. Større pengegaver i form af legater nævnes først i slutningen af 1700'erne (Bonsachs og Niels Brocks legater), og fast ejendom i form af huse og gårde, sådan som det kendes fra de ældste københavnske sognekirker (en arv fra middelalderen) er der ikke tale om. Der nævnes lejlighedsvis kun et par eksempler. Således havde kirken 1659 fået Mette Jordemoders hus i Prinsessegade (datidens Prinsensgade), og 1665 fik den Jacob Jensens gård i Wildersgade (datidens Kongensgade)⁸. Den sidste har man ingen yderligere efterretninger om; den førstnævnte, der også kaldes Mette Hans Baggers gård, blev solgt 1689⁹. Senere erhvervedes et hus i S. Annægade. Det havde oprindeligt i den tid, da Vor Frelses kirke stod under opførelse, været i murmesteren Daniel Langhammers eje. Han havde afstået det til kirkeværgen Johs. Christensen Meller, som atter — uvist hvornår — lod det gå videre til Vor Frelses kirke¹⁰, for at det kunne bruges som bolig for organisten, og netop som organistbolig nævnes det for første gang i året 1707; dets første kendte beboer var Johan Hiob Thielo¹¹, farfader til den senere så stærkt omtalte skuespillerinde Caroline Thielo.

Kirken havde ingen faste præsteresidenser. Da den ældste kirke blev bygget som et meget langstrakt hus, var det netop meningen, at der her engang skulle rummes både skole og residenser for sognepræst og kapellan¹², når den større og anseligere kirke var rejst. Som bekendt kom det gamle kirkehus til at fungere meget længere, end Christian IV. havde tænkt, og da Christian V.s store nye kirke omsider var rejst, var den gamle bygning så skrøbelig, at den kun kunne tjene som midlertidigt billedhuggeratelier for de kunstnere, der arbejdede med alterets skulpturer. Da dette arbejde var slut, blev kirkehuset fra 1640 også revet ned (nedenfor s. 476). Det var derefter tanken, at den store, øde plads lige vest for Vor Frelses kirkes hovedportal skulle rumme et par præsteboliger¹³. Men det forblev ved planerne. På grunden byggedes 1773 en veterinærskole, landets første Landbohøjskole.

Når kirken ingen kapitaler havde til den daglige drift, måtte der til større byggeforetagender skaffes penge udefra. Den ældste kirke synes således bygget ved penge fremskaffet af Christian IV., dels ved gaver fra ham personlig, dels ved penge, der egentlig var henlagt til Trinitatis kirke¹⁴. Da Frederik III. omgikkes med planer om at lægge den christianshavnske kirke ved Grønnegaards havn, måtte også han direkte bidrage til byggeforetagendet med 3500 rdl. i rede penge¹⁵. Ved opførelsen af Vor Frelses kirke kan der opvises et stort og indviklet bogholderi over pengemidler anskaffet allevegne fra. Beløbene er indført i Johs. Christensen Mellers omfangsrige regnskabsprotokoller, som på grund af deres nøjagtighed vistnok gør det muligt i mange enkeltheder at følge, hvorledes man dengang financerede så stort et byggeforetagende. Opgaven venter endnu på sin løsning. Her skal blot antydes, at der foruden kongelige gaver også var mange private donationer; der optoges store lån, bl. a. i Børnehusets midler, og samtlige danske kirker, både anneks- og hovedkirker skulle yde 2 rdl. hver i de næste 10 år (efter den

gamle regel, at »den rige hjælpe den fattige«; desuden måtte de ældre københavnske sognekirker give større kontante bidrag, fordelt over 20 år. Og endelig fik kirken fra 1690 andel i de bøder, der faldt ved Højesteretsdomme. Således idømtes handelsfirmaet Texière, fader og søn, i året 1699 en bod på ikke mindre end 2500 rdl., der dog til ulykke for kirken blev nedsat til 1000 rdl.¹⁶.

Hver gang større byggeføretagender var under forberedelse, måtte andre end patronerne og menigheden træde hjælpende til. Det ses bedst ved opførelsen af Thuras store spir, hvor det selvsagt er kongen, der må gå forrest ved sit eksempel. Der er i det hele taget et misforhold mellem den store og prægtige kirkebygning og det sogn, den var sat til at tjene. Gentagne gange, også i ældre tid, nævnes det, at sogneboerne er fattige. I 1800'erne var Christianshavn for en stor del slumkvarter. 1853 klagede en af præsterne over, at froprædiken var afskaffet, og at mange af hans sognebørn ikke kom i kirken til højmesse, fordi de skammede sig ved at møde op i fattigmands usle klæder¹⁷. Set i denne sammenhæng er det forståeligt, at magistraten gentagne gange jamrede over de store udgifter til kirkens vedligeholdelse. Det økonomiske grundlag for kirkens timelige eksistens måtte være stole- og gravpenge, og begge dele svigtede på Christianshavn. De mere kostbare grave under kirkens gulv blev således aldrig fuldt udnyttede, og kirken unddroges derfor vigtige midler til sin vedligeholdelse¹⁸. Det gik så vidt, at byens 32 mænd i 1814 nægtede at lade byens kasse betale en reparation af Vor Frelzers kirkes spir: »Det er til ingen Nytte for Staden«, skrev de, »ligesom Staden ikke ved Krav eller Kontrakt om dets Opførelse mener sig forpligtet til dets Vedligeholdelse«¹⁹. De kommunale myndigheder synes her at have glemt, at det var dem selv, der 1744 havde bedt kongen om at få dette store spir og ved den lejlighed fremhævet, at det ikke blot ville være til pryd for staden, men også rent praktisk kunne gøre gavn som sømærke (s. 524). Denne sidste tankegang var dog ikke gået i glemmebogen: 1813 havde magistraten under overvejelserne vedrørende spirets reparation ventileret den tanke, at skibsfarten, der havde så mange fordele af dette ypperlige sømærke, også burde deltage med pengebidrag til spirets istandsættelse²⁰. Det ser dog ud til, at koffardifarten slap for videre tiltale.

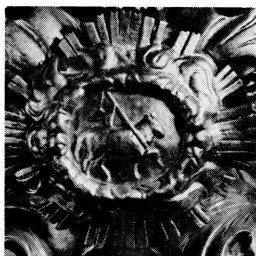
En anden ren verdslig fordel, man kunne drage af det høje tårn, var den store udsigt. At spiret straks efter opførelsen var genstand for københavnernes store nysgerrighed, der gav sig udslag i en formelig tilstrømning til den ydre sneglegang²¹, siger sig selv. Men kirken synes ikke straks at have haft interesse i at udnytte denne turistattraktion økonomisk; det var så sent som 1826, at man første gang overvejede at åbne adgang til spiret mod betaling²². — Dertil kommer også vægterinstitutionen, der blev oprettet 1737 og første gang omtales dette år ved Vor Frelzers kirke²³ (altså før spiret blev bygget), og som holdt til i tårnet, sålænge der overhovedet var tårnvægttere i byen, d.v.s. til begyndelsen af 1860'erne. Der var indrettet et par kamre med alkover for vægterne øverst i tårnet; det hører med til billedet af kirken i ældre tid, at man lejlighedsvis kunne se vægternes latrintønder blive hejst ned fra det høje stade²⁴.

Den mest indgribende begivenhed i Vor Frelzers kirkes tilværelse i 1700'erne var uden tvivl oprettelsen af en særlig kirke for den tyske menighed. Frederiks tyske kirke i Strandgade blev til virkelighed i 1755 og de nærmest følgende år, hvilket havde til følge, at nogle af de mere formuende menighedsmedlemmer nu forlod deres gamle sognekirke på Christianshavn for at søge den nye²⁵. Ligesom der ved oprettelsen af den ældste kirke på Christianshavn havde været meningsforskelligheder mellem den danske og tyske menighed om den fælles kirkelige betjening, således gik det også nu, da båndet mellem de to menigheder skulle brydes. Klokker, graver, organist og kantor ved Vor Frelzers kirke måtte have erstatning for tabte indtægter, når den tyske menighed nu forlod den gamle rede²⁶; og efter at disse forhold var blevet ordnet, opstod der en bitter strid om retten til begravelser. Den blev afgjort den 16. januar 1761 ved en kgl. resolution, der tilsyneladende gav de to christianshavnske kirker lige rettigheder²⁷, men det kunne ikke skjules, at det blev Frederiks tyske kirke, der med sin nye, smukke gravkrypt trak de fleste

begravelser til sig. I Vor Frelser kirke hørte begravelser under kirkegulvet på det nærmeste helt op.

Frederiks tyske kirke blev nedlagt 1886. Ved slutningen af det 19. århundrede blev det besluttet, at man skulle bruge bygningen til sognekirke for et nyoprettet sogn, hvis grænser fastsattes ved kgl. resolution af 8. marts 1899, hvorefter de to christianshavnske sogne skulle deles ved Torvegade og Amagerbrogade²⁸, og sådan har det været siden.

Medens der ved kirkens grundlæggelse var ansat to præster, en sognepræst og en kapellan, har der siden 1837 yderligere været knyttet en kateket til Vor Frelser kirke. Blandt de mange præster, der i århundredernes løb har haft deres virke her, skal kun nævnes N.F.S. Grundtvig, som var residerende kapellan fra 1822 til 1826, og som i denne tid skrev nogle af sine berømteste værker som »Nyårmorgen«, »Den signede Dag« og »Kirkens Genmæle«.

L. L. 1965

Vor Frelser kirkes symbol, Korslammet, fra døbefonten.

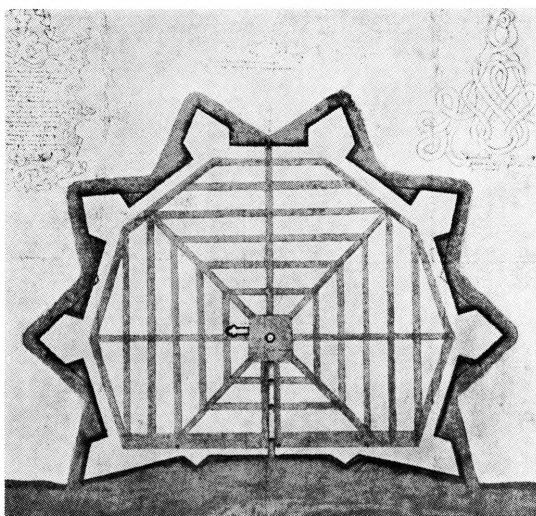

Fig. 1. Johan Semp's plan af Christianshavn sept. 1617. Syd opad. Kirken er tænkt placeret ved østsiden af centraltorvet, hvortil der skulle føre en kanalgade nordfra. Kgl. Bibl.

CH RISTIAN SHAVNS ÆLDSTE KIRKE

I årene mellem 1618 og 1620 byggede man den første bro mellem Slotsholmen og Amager. Den gik fra terrænet bag Børsen med kurs mod den gamle Grønnegårds havn på den modsatte side af Strømmen og bar i den ældste tid navnet Amagerbro, men kendes nu hyppigst som Knippelsbro. Tidligere havde trafikanter været henvist til færgeforbindelsen, når de fra Amagersiden begav sig til hovedstaden. Nu kom broen som et første synligt tegn på, at de side og sumpede arealer derovre skulle inddrages med en bydannelse for øje.

Kalmarkrigen var på den tid lykkelig overstået. Christian IV. syntes at have strygende medbør. Der var fred, og alle gode kræfter kunne sættes ind på at fremme produktive og fredelige sysler. København fik i disse år så mange beviser på kongens uhæmmede og friske initiativ, både i form af nye huse og navnlig gennem de store udvidelser af den gamle bykærne. Den ene af disse ekspansioner, gående fra Nørre- og Østerport ud til Kuppet, er oven for korteligt omtalt (s. 406 ff.). Længe før den var virkeliggjort, lancerede kongen en anden plan om en ny købstad på Amager, første gang nævnt 1617, men uden tvivl af ældre oprindelse. Tanken om det nye byanlæg havde dobbelt sigte. Man ville udvide havnens kapacitet med øget kajplads, og i forlængelse af denne tankegang drømte man om nye købmænd, nye virksomheder og nyt initiativ til fremme af rigernes handel. Men kongen ønskede tillige, at både den gamle havn og denne nye tumleplads for blomstrende fremtidssyner skulle

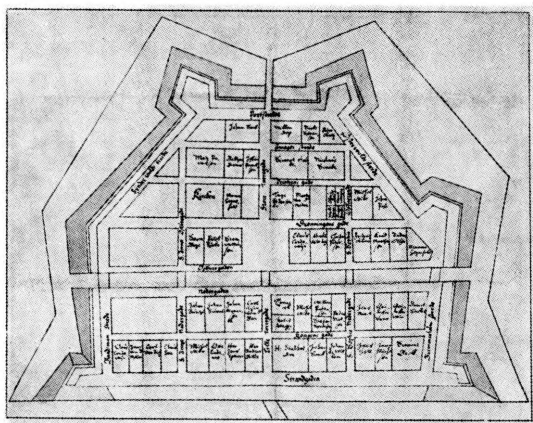

Fig. 2. Plan af Christianshavn 1627. Syd opad. Gengiver Johan Semps anden plan fra dec. 1617. Byggetomten mærket »Kirken« sydøst for torvet angiver, hvor fundamenterne til Chr. IV.s første kirkebygning skal søges. Gengivet efter V. Lorenzen: Haandtegnede Kort I, pl. VI.

sikres mere effektivt. Det andet hovedformål med den nye by var derfor af militær karakter. Havnen skulle værnes fra alle sider, og derfor blev Christianshavn formet som en fæstningsby.

Det første udkast (fig. 1) til Christianshavns byplan fra september 1617 er tegnet af kongens ingeniørofficer Johan Semp¹. Han havde tænkt sig et stjerneformet anlæg i lighed med det, der nylig var iværksat i Glückstadt. Havnen skulle med en bred kanal og flankerende kanalgader føres ind mod stjernebyens hjerte, det store centraltorv, hvorfra gaderne vifteformet udspilede sig til alle sider. Planen blev dog straks henlagt og en ny udarbejdet efter skakbræt-systemet med vinkelret krydsende gader og regelmæssige husblokke (fig. 2). Den nord-sydgående kanal fra det første projekt blev her erstattet med en anden, der havde øst-vestlig kurs, og som delte byen i to halvdele, »oven og neden Vandet«. Denne anden plan blev godkendt af kongen i december 1617 og er i alle hovedtræk den, der blev gennemført, og hvis karakteristiske figur ligger til grund for nutidens Christianshavn².

Der var ikke tale om en blot udvidelse af hovedstadens gadenet. Den nye by var tænkt som en selvstændig købstad, og som sådan fungerede den til 1674. En købstad krævede både rådhus og kirke. Det første blev der aldrig lejlighed til at virkeliggøre. Men kirken var allerede i de ældste planer tænkt som byens hovedmonument.

Som en bygning af stort format og omgivet af en kirkegård kunne kirken ikke placeres i det geometriske centrum. Her skulle torvet være med fast afgrænsede flanker. I plan I fra september 1617 (stjernen) er der i torvets midte anbragt en lille rundbygning, der synes at være tænkt som den nye købstads vartegn — man gætter på en brønd, arkitektonisk opbygget i højden, så den

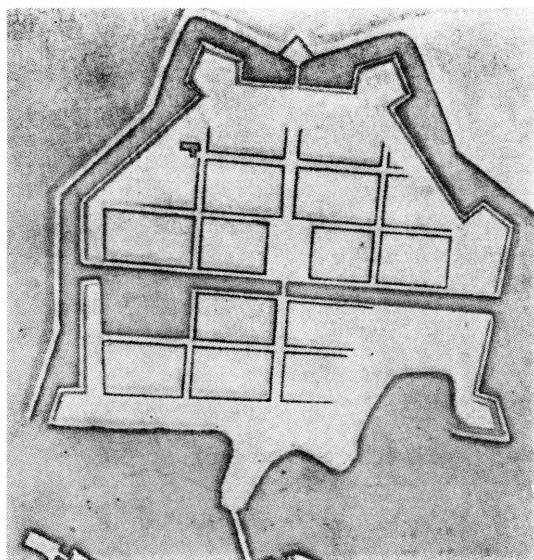

Fig. 3. Plan af Christianshavn 1658. Udsnit af kort over København. Syd opad. Den midlertidige kirke er placeret ved gadekryds syd for den senere opførte Vor Frelsers kirke. Kgl. Bibl.

kunne virke som blikfang, når man kom fra havnen og gik ad kanalgaden op mod byens centrum. Tanken er ikke videreført til plan II fra december 1617 (skakbrættet), men den var vistnok ikke glemt. Den genopstod senere i århundredet, da Aksel Urup i Ny-København projekterede en aldrig gennemført kanalgade (nutidens Fredericiagade) fra havnen direkte mod Christian IV.s monumentale S. Anna Rotunda. Der var nedfældet store ideer i slige byplaner. Man kan deraf slutte, at også kirken på Christianshavn skulle være i den store stil.

Den projekterede kirke er afsat på Johan Semps plan I ved torvets østre side. Måske er der blot tale om en rent foreløbig signatur. Men udelukket er det ikke, at der forelå nogle skitser, og at tegneren her har antydnet lidt om, hvad man havde tænkt sig. Kirken skulle da være bygget som et langhus med korsformet kor og absider både i kor og korsarme, af et vist middelalderligt anstrøg, men i hvert fald af meget anselige dimensioner.

Johan Semps plan II kendes ikke i original. Men et par håndtegnede kort over Christianshavn fra slutningen af 1620'erne og midten af 30'erne gengiver i hovedtræk den approberede plan fra december 1617 (fig. 2). Her er kirken flyttet bort fra torvet mod sydøst til en karré, der begrænses af Store Torvegade, Prinsensgade, S. Annægade og Dronningensgade, umiddelbart vest for den karré, hvor man i 1680'erne byggede Lambert van Havens kirke. Angivelser af byggepladsen må nødvendigvis være rigtig. Da Johan Aumand³ 1673 fik skøde på en ejendom ud mod Store Torvegade i den nævnte karré, hedder det udtrykkeligt, at grunden her »tilforn till en kirchis biugning har verit vd-

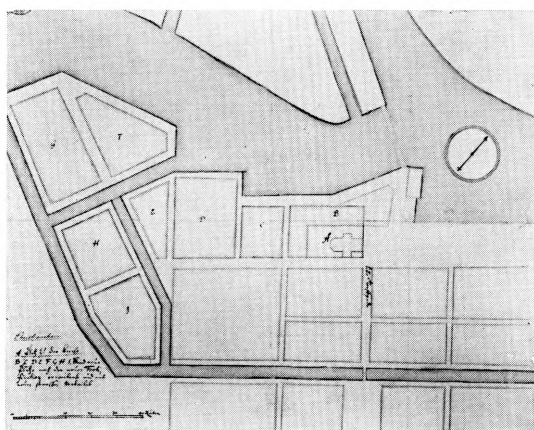

Fig. 4. Plan af Grønnegaards havn o. 1670. Nord opad. Kirken er angivet ved Litra A.
Kort i Nationalmuseets arkiv.

valdt, mens en anden plads til samme kierce igien i stedet forordnet«. Traditionen om denne kirketomt var levende på Christianshavn langt ned i tiden; også Resen kendte den, og man vidste, at Christian IV. ikke blot udpegede dette sted, men at han også lod fundamentet lægge⁴. I beretningen om Lambert van Havens kirkebygning og dens besværlige tilblivelse (nedenfor s. 485 ff) vil det blive vist, at det første, man foretog sig 1681, var at foranstalte en formelig udgravning af disse fundamentsten, som må være lagt på kongens befaling omkring 1620, medens den videre opbygning er blevet standset ved Kejserkrigen. Dette andet kirkeprojekt på Christianshavn er i øvrigt ukendt.

Efter to forgæves forsøg kom der dog et resultat, da kirkeprojekt nr. 3 blev lanceret 1635⁵. Det blev nemlig realiseret 1639—40, men var kun tænkt som en rent foreløbig bygning, der snarest muligt skulle afløses af noget bedre. Den fik dog en meget længere levetid, end man havde tænkt sig, fordi tiderne stadig ikke blev bedre. Hvad der vides om denne interimskirke, bliver meddelt nedenfor (fig. 3).

Men det blev aldrig glemt, at den nye by skulle rumme en stor kirke. Kong Frederik III. rykkede da frem med projekt nr. 4. Det er ret forskelligt fra forgængerne, fordi man her har tænkt sig den nye kirke placeret helt ud til Strømmen, ved Grønnegaards havn, lige vesten for Lille Torvegade⁶. Den første meddelelse om denne nye plan stammer fra 1668. Kongen bevilgede til foretagendet 3500 rdl. og forordnede tillige, at fundamentstenene skulle hentes uden for Amagerport af det forråd, der var tiltænkt fæstningsvoldens udbedring. Der blev også kørt et par hundrede læs sten til den nye byggeplads, men så blev der heller ikke udrettet mere. Der var også vanskeligheder med det valgte sted, som var af vigtighed for borgernes økonomi. Christian V. skred da 1672 til at udstede et åbent brev⁷, der fastlagde kirkegårdens område, 74 × 136 alen, be-

liggende ved Grønnegårds havn. Et kampestenshegn blev sat, og det ser tillige ud til, at også bygningens dimensioner blev afmærket ved fundamentsten. Men så kom man heller ikke længere. Tanken blev opgivet, projekt nr. 4 blev henlagt til fordel for Lambert van Havens plan, den største og prægstigste af dem alle, endelig realiseret som det femte projekt i årene 1681—96.

Om Frederik III.s kirkeplan er der kun få oplysninger. Den er indtegnet på en plan fra tiden o. 1670 (fig. 4) og viser sig her som en korskirke med tresidet afsluttet kor. Meget muligt har der også været andre planer af mere fantasifuld form. En hel serie udkast til kuppelkirker fra anden halvdel af 1600'erne findes nu i Nationalmuseets arkiv. En af tegningerne referer sig måske, som ovenfor s. 410 er vist, til Kastelskirken, medens andre *kan* være udkast til Vor Frelsers kirke. Ingen af dem er store kunstværker og har da heller ikke opnået kongelig approbation.

DEN MIDLERTIDIGE KIRKEBYGNING

Ved et missive af 18. februar 1635 gav Christian IV. ordre til at indkræve 2000 speciedaler til opførelse af en kirkebygning på Christianshavn⁸. Pengene skulle inddrives af de beholdninger, kirkerne i Sjællands stift lå inde med. I godt fire år er der tavshed om byggesagen. Men 16. juni 1639 sendte kongen et nyt brev derom, denne gang stilet til Niels Trolle, statholder på Københavns slot, med befaling om, at der hos Universitetet skulle opkræves »ungefær 1844 rixdaller«, der skulle anvendes til opførelse af et 60 alen langt hus på Christianshavn, »huilchet huus siden, naar den rette kierche ferdig bliffuer, till schole, præstens och capelans residentz kand forbrugis«. Pengene, som Universitetet skulle udrede, var egentlig bestemt for den nye Regenskirke; men kongen har brug for pengene i en hast og lover dem tilbagebetalt næste forår⁹. Det var ikke tanken, at der skulle ofres for meget på den lille Christianshavnerkirke, og kongen pålægger da også Niels Trolle, hvem han har indsat som bygherre, at fare frem med lempe og finde brugeligt inventar dertil af det, der er i behold på slottet.

Den nye kirke var placeret ved det sydøstlige hjørne i gadekrydset mellem Prinsens og S. Annægaden¹⁰, lige syd for den nuværende Vor Frelsers kirke. Her er den anbragt på tre ældre kort, fra 1649, 1658 og 1670, ligesom Resen på sit fugleperspektiv (1674) har gengivet den på rette sted (fig. 5). Som et kuriosum kan tilføjes, at ved byggearbejderne på Vor Frelsers kirke i 1690'erne undlod stenhuggerne, der syslede med den store søndre kirkedør, sjældent at nævne, at denne dør vendte ud mod den gamle kirke¹¹.

Der var kun tyndt bebygget i de kanter af byen, hvor kirken blev grundlagt 1639. Gaderne var knap nok udstukket — det blev de vistnok først i

1680'erne (nedenfor s. 486), og denne første kirke på Christianshavn har da også udnyttet det areal mod nord, hvor dens meget større efterfølger blev anlagt¹², som begravelsesplads. En sådan *kirkegård* nævnes allerede 1640, men dens nøjagtige størrelse er ikke kendt.

Selve byggehistorien indledtes med store opfyldninger af det meget lave og sumpede terræn¹³. Kontrakten med murmestrene er dateret 15. juni 1639, men arbejdet var dog i fuld gang allerede på den tid¹⁴. De ældste regnskaber, vedrørende fundamenterne, er fra april samme år; man var da begyndt at grave grunden og øse vand af fundamentgrøfterne.

Bygningen var af grundmur og havde en mærkelig langstrakt form. De 60 alen i længden er allerede nævnt. Bredden var kun 13 alen. Fundamentet beregnedes til to stens tykkelse, mens murene over niveau blev 1 $\frac{1}{2}$ sten tykke, ca. 40 cm. For at styrke disse ikke altfor svære mure opførte man 10 piller, fem på hver langside, alle med et fremspring på 1 $\frac{1}{2}$ sten og med en bredde på tre sten. Murhøjden opgives at være 9 alen over jorden, i gavlene 14 alen.

Kontrakten med tømrmesteren Anders Koch¹⁵ er dateret 26. juni 1639; heri nævnes den »overdel«, der skal hugges på 60 alens længde, altså identisk med tagspærerne. Dertil kom portalen, vinduerne og et »tårn«¹⁶. Dette sidste var af tømmer og har formentlig været et rytterspir. — Af vinduer¹⁷ nævnes der 20, fordelt i en nedre og en øvre række. De nederste var 2 alen brede og 2 $\frac{1}{2}$ alen høje, de øverste 2 alen i kvadrat. Med fuld sikkerhed kan de ikke fordeles på kirkens mure, men da der i det indre var pulpiturer, vistnok på tre sider, idet kun altervæggen mod øst gik fri, og da længden var opdelt i fire fag, hvoraf et på nordsiden går fri på grund af våbenhuset, har der på søndre langside været 4 $\times$ 2 vinduer; på nordre 3 $\times$ 2 — ialt 14 vinduer. De resterende seks må fordeles mellem de to gavle, antagelig fire til vestgavlen (stadig af hensyn til pulpituret) og to på altervæggen.

I det indre har gulvet været belagt med mursten¹⁸. Der var regulært bjælke-loft¹⁹. Selv om koret var særlig afgrænset med det nedennævnte korgitter, har rummet dog nødvendigvis været en enhed, et langhus med kor og skib i eet.

På byggepladsen var året 1639 gået med fundamenteringen og selve murerarbejdet. De to murmestre Jørgen Thidemand og David Davidsen kunne slutte af inden årets udgang, og det færdige arbejde blev synet af Jørgen Scheffel, kendt fra Rundetårn (ovenfor s. 251), i december måned²⁰. Det var ikke blot gået hurtigt, men også for hurtigt. Allerede efter nytår 1640 havde bygningen åbenbaret store skavanker. De to murere måtte påny tilkaldes, og de kunne da i februar indberette, at det navnlig var galt fat ved den søndre side, hvor »murene giver sig, sammesteder ind, sammesteder ud, hvorover vi har været foraarsaget at opmure to sidepiller udi samme hus paa den ene side inden til«; desuden blev der indskudt en række tværbjælker og murankre, »især da ærlig

Fig. 5. Udsnit af Resens fugleperspektiv over København 1674, med den midlertidige kirke placeret som på fig. 3. Nationalmuseets arkiv.

og velbyrdig Niels Trolle agter at gøre et pulpitur derudi²¹. En tilsvarende synsforretning for tømmerarbejdets vedkommende fandt sted meget senere. Den blev først foretaget 26. oktober 1641 af Jacob Matzen²², til trods for, at kirken på det tidspunkt forlængst var taget i brug. Pinsedag den 24. maj 1640 holdtes den første gudstjeneste i denne midlertidige kirke²³, som da i alle tilfælde har været så vidt fremme, at præst og menighed har kunnet samles. Men der forestod endnu en del arbejder. I den ovennævnte synsforretning fra oktober 1641 hedder det, at tømmerarbejdet har omfattet »opstandere, tømmer til spærværk, pulpitur, murleitere, fodstykker og ... gulv under stolene; desuden det store loft [d.v.s. kirkerummets bjælkeloft] og lofterne over pulpiturerne, alterets opbygning, skuret foran kirkedøren, tårnet o.s.v.«. I denne liste hæfter man sig særlig ved »skuret« foran kirkedøren, altså et våbenhus, som efter de bevarede regnskaber²⁴ først blev opført i foråret 1641, og som tydeligt er afsat på de tre ovennævnte kort fra 1649, 1658 og 1670 samt på Resens fugleperspektiv. Våbenhuset var placeret ved den nordre sidemur, tæt ved vestgavlen og synes at lægge beslag på et areal, som egentlig skulle bruges til gade; nu var der som før nævnt ikke udstukket gadelinier i denne tyndtbeboede bydel, og kirkens hovedportal med tilhørende våbenhus har da vendt ud mod den del af begravnelsespladsen, hvor langt senere Lambert van Havens store kirkebygning skulle rejses. Den eneste rest, der nu menes at være tilbage fra den gamle kirke, er en sandstensblok, kendelig som portalindfatning i 1600'ernes stil, smykket med rudebosses og rosetter, mindende om nordportalen i Holmens kirke (s. 28 f.), udført af Herman Rolfinck. Den er opstillet ved Vor Frelsers kirkes

nordportal og skal ifølge en ubeviselig tradition være det tiloversblevne af portalen på Christian IV.s kirke.

Myndighedernes hastværk med at få den midlertidige kirke færdig fik lange følger. Bygningens forfald meldte sig snart. I sin beskrivelse af Christianshavn (1682) siger Peder Hansen Resen: »Denne kirche er meget brøstfældig [og] er ferdig til at nederfalde, fordi grunden och grundvolden ere iche faste och gode, oc kand derfor ingen liig der udi vorde begravven«. En nødtørftig reparation²⁵ er noteret mellem 1688 og 1690. På den tid var dens langt aneligere genbo nået så vidt, at den store kransegesims blev opsat (nedenfor s. 494), og man kunne da se hen til afslutningen på den gamle kirkes saga. Dens tilstand i 1696, da den nye kirke blev afleveret, var sådan, at ingen turde tænke på at bruge den efter den oprindelige bestemmelse, som præsteresidens og skole. I nogle år var den billedhuggerværksted (nedenfor s. 511), men blev derefter solgt til nedbrydning²⁶ ved auktion den 27. juni 1708. Køberen, Niels Møller på Christianshavn, overtog materialerne for 462 rdl. Men arealet forblev i kirkens eje endnu nogen tid. Grundstenene, der ikke var medgået i handelen, blev optaget 1709, hvorefter man kørte fyld over tomten. Sporene af Christian IV.s ældste kirke på Christianshavn var dermed udslettet.

INVENTAR

†*Alterbord* var opbygget af egeplanker på fundament af mur. I skabet var der et rum, vel til opbevaring af vasa sacra, med en taskelås²⁷.

†*Altartavlen* var sammen med den nedennævnte prædikestol købt hos værgen ved Petri kirke, Martin Schultz²⁸. Det vides, at Petri kirke fik ny altartavle 1628, og at denne stod der endnu 1679 (I, 261) og så vidt vides er gået til grunde ved branden 1728. Kirken på Christianshavn må således have erhvervet en ældre tavle fra Petri kirke, men hverken dens alder eller udseende kendes. Den kan måske 1696 være overført til Vor Frelsers kirke, indtil Tessins store alter var færdigt, men heller ikke dette er der bestemte efterretninger om.

†*Alter klæder*. 1) Skænket 1640 af Christian IV. fra beholdningen ved Slotskirken²⁹; det skildres i kirkens inventarium 1685 som et gammelt alterklæde af rødt fløjl »med rødt klæde ovenpaa« og foret med gult lærred. Overførtes 1696 til den nye kirke. 2) Nævnt 1685, af rødt blommet fløjl »og rødt klæde ovenpaa, huor paa staar David Bestentz och hans hustrues nafn, omkring kantet med guld galoner«. Overførtes til den nye kirke 1696.

†*Alterdug*. Inventarierne 1685 og 1691 nævner tre alterduge, der alle overførtes til Vor Frelsers kirke. 1) 1671, en damaskes alterdug, foræret pinseaften nævnte år af Magdalena Christian Bruuns. 2) Af hollandsk lærred med knip-

linger, skænket af fru Pernille, gift med sekretær [Johan?] Sechmann. 3) Af »Sless« lærred, »med sprang werck omkring«, skænket af kaptajn Wessels efterleverske. Desuden nævnes 1685: 4) af klosterlærred med brede kniplinger, skænket af Reimer Wilde og hans hustru; synes ikke senere at være omtalt.

Altersølv. *Kalk og disk 1640 (fig. 6), skænket til kirken af Christian IV. Kalken er af sølv og forgyldt, 21,8 cm høj; lav sekstunget fodplade med smal uprofileret standkant; sekskantet skaft, hvorunder et dobbelt, tætrillet vandret bånd; kraftig knop med tungede blade, seks foroven og seks forneden, derimellem rudebosser med reliefversaler I H E S V S. Højt bæger, vistnok samtidigt, let udadsvejet. På foden er indridset et kronet C 4 og med versaler: »Christianshafns kircke 1640«. På fodpladens overside et mesterstempel

H I, for Herman Isfording (ikke nævnt hos Bøje). — Kontrakten med guldsmeden³⁰ er dateret 28. januar 1640; herefter skulle kalken veje omtrent 38 lod. Slutsummen udbetaltes 30. juli 1640. Kalken, der overførtes til den nye kirke, er senere, vistnok omkring 1860, afleveret til Abel Cathrines Stiftelse³¹, hvorfra den i ny tid er gået videre til Gammelkloster. Her findes den endnu sammen med den tilhørende disk, 14 cm i diameter, med graveret Andreaskors på kanten. På bagsiden er graveret med versaler: Christianshafns kircke, samt et kronet C 4. Ingen stempler.

†Kalk 1683, skildres i kirkebogen³² som en stor, forgyldt kalk med tilhørende †disk, »skicket til kirken paaske afften anno 1683 af veledle hr. præsident Peter Resen«. Overførtes til den nye kirke. Omstøbt 1720, se nedenfor s. 558.

Berettelsessæt. 1) 1642, helt forgyldt, 13 cm høj; bægeret synes fornyet. Sekstunget fod, lav standkant, højt sekskantet skaft. Flad knop med seks rudebosser, hvori med minuskler står på prikket grund: i h e s u s. Hertil et indlæg med skruelæg, vinbeholder og oblatgemme. På randen af foden ses to mestermærker for Jørgen Hansen (Bøje 156). På oversiden af foden er i versaler indridset: »Iens Povelsen. Berete Svensdaate[r] 1642«. Derover på skaftet er indridset et hagekors. På indlægget et mestermærke C. Skyum. — Tilhørende

L. L. 1964

Fig. (i. Kalk 1640, nu i Gammelkloster.

N. E. 1964

Fig. 7. Vinkande 1643, omstøbt 1691, nu i Københavns Bymuseum.

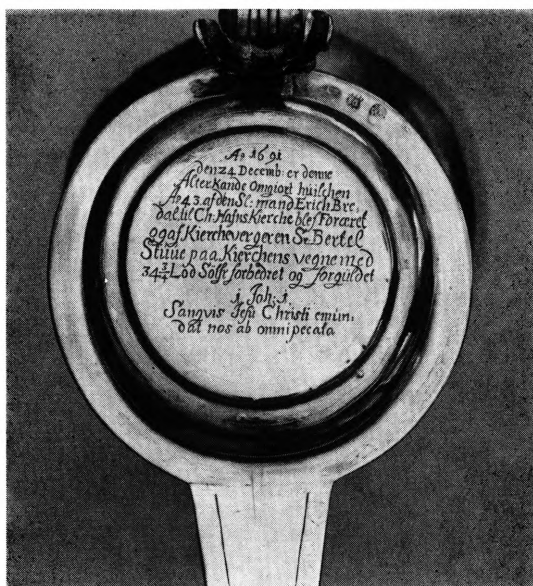
†*Berettelsessæt* 1686, udført af Christian Friis guldsmed³³, omfattende kalk, disk og »en liden flaske, som er bosseret«. Formentlig omstøbt i 1700'rne (nedenfor s. 560).

**Vinkande* 1643, omstøbt 1691 (fig. 7). I sin ældre skikkelse var kanden skænket til kirken af den første sognepræst Erik Andersen Bredal; dens udseende kendes ikke. På den nye kandes låg er graveret med kursiv følgende inskription (fig. 8): » A^o 1691 den 24 Decemb: er denne Alterkande omgiort huilchen A^o 43 af den SI: mand Erich Bredal til Ch:Hafns Kierche blef Foræret og af Kierchevergeren Sr: Bertel Stuue (d.v.s. Stuve eller Styver) paa Kierchens vegne med 34³/₄ Lod Sølfv forbedret og forgyldet. 1 Joh: 1. Sangvis Jesu Christi emundat nos ab omni pecata«. Den således omstøbte kande har rund fodplade; det bugede korpus og den høje hals er helt glat. Tuden er lang og spids. Hanken er dobbelt c-bøjleformet. På låget, der har hvælvet kant, læses den ovenfor citerede indskrift. Mesterstempel for Isak Dubois (Boje 240), guardeinmærke for Conrad Ludolf, Københavns bystempel 1691 samt udslidt månedsmærke mulig for Jomfruens tegn. Kanden er med det øvrige altersølv fra den gamle kirke overgået til Abel Cathrines stiftelse, hvorfra den i ny tid er afleveret til Københavns Bymuseum.

**Oblatæske* 1653, af sølv uden spor af forgyldning; cylinderformet, diameter

disk, diameter 8,7 cm. I bunden er graveret et hagekors og de samme givernavne samt årstal 1642. Ingen stempler. Gammelt futorial af læder.

2) 1694, helt forgyldt, 12 cm høj. Sekstunget fod, højt skaft, oval knop med drevne ovalornamenter. På det glatte bæger ses i versaler: »Dette er Christianshafns kierche[s] kalch oc dischs Anno 1694«. På fodpladen guardeinmærke CL for Conrad Ludolf; Københavns bystempel 1694, samt månedstegn for Skorpionen; desuden mestermærke for Jean Henri de Moos (Boje 237). Kalken har gammelt indlæg med skruelåg, oblatgemme i låget samt vinbeholder; indskrift og årstal som på kalken. Den tilhørende disk, diameter 9 cm, har på oversiden et graveret Andreaskors og på undersiden samme indskrift og årstal. Gammelt futorial af læder.

N. E. 1964

Fig. 8. Vinkande 1691. Indskrift på låget. Bymuseet.

8,5 cm. På det hvælvede låg er indridset året 1653. Æsken er ligesom kal-ken overført til Abel Cathrines Stiftelse og derfra til Gammekloster.

Alterstager 1670 (fig. 9), ifølge indskrift skænket af Peder Olsen og Bente Svendsdatter. 56 cm høje, rigt profilerede med talrige tætrillede led, hvilende på kuglefødder. Indskriften, med prikket kursiv i lutter store bogstaver, lyder: »Til Guds Ære foræret af Peder Olsen og Bente Svendsdatter Anno 1670«. Overført til den nye kirke.

**Alterstager* 1640, af messing, støbt af Claus van Dam og skænket til Christianshavns kirke af Christian IV. Kraftig profileret fod på tre kuglefødder og ægformet skaft; på fodstykkets midterste led står i udhævede versaler: »Christianshafns kircke anno 1640«. Stagerne blev 1699 skænket til Kærby kirke ved Mariager fjord (Gerlev herred, Randers amt; se under messehagel og prædikestol).

†*Messehagler*. 1) Skænket 1640 af Christian IV.³⁴, stammende fra kapellet på Københavns slot. Skildres 1685 som »et gammelt messe hagell af røt gyl-den fløyell underforit med gult lærit med Danmarces waaben bag paa«. Blev 1699 skænket til »en fattig kirke i Jylland«, utvivlsomt den nævnte Kærby kirke (se endvidere under stager og prædikestol). 2) En messehagel, første gang nævnt i inventarium 1685, hvor den skildres som en rød fløjls-hagel underforet med rødt lærred og bagpå bordyret i sølv og silke et krucifiks samt otte bogstaver med et (ikke angivet) årstal; de otte navnetræk hentyder til givnerne, de tre brødre Peder, Thor og Svend Olsen Lynge. Overførtes til den nye kirke.

— 1691-inventariet nævner foruden de omtalte messehagler og tre messeskjorter tillige en *†fyrrekiste* hos klokkeren til at forvare alter- og messeklæder i.

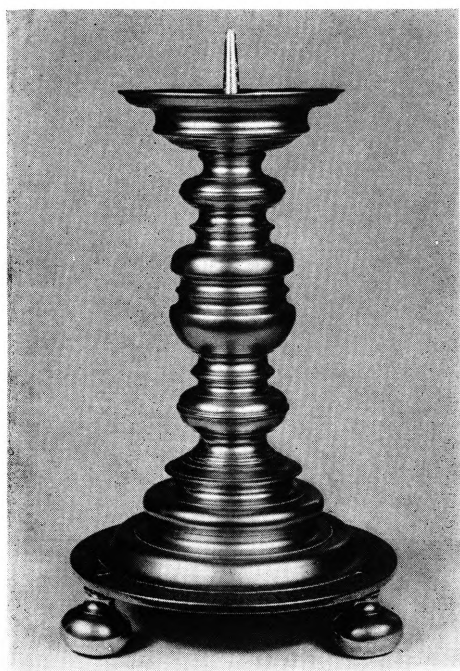
†Knæfald. Om alteret fandtes ifølge 1685-inventariet fire ryslæderskamler »bekostet af adskillige godtfolk«.

†Døbefont, omtalt 1685 som et lidet ottekantet fyrrebord³⁵, hvortil hørte følgende dåbsfade: 1) 1640, af tin, leveret 16. maj fra Jacob kandestøber; blev 1691 omsmeltet til en klokke³⁶. 2) Nævnt 1685 som et messingbækken; skildres 1691 som gammelt og i stykker. Omsmeltet 1691. 3) 1637, af uvis herkomst, men skænket den 8. marts 1693 til kirken af borgmester Iver Caspersen³⁷. I kirkebogen er gengivet mesterstemplet, mulig for Christen Jacobsen i Stubbe-købing (Bøje, s. 308) samt årstallet 1637. Træfoden og det sidstnævnte bækken synes at være overført til den nye kirke.

†Korgitter 1640. I nogle regnskaber fra juli 1640 nævnes døren for koret, hvilket forudsætter, at der har været et tralværk eller lignende af træ mellem skib og kor³⁸.

**Prædikestol* o. 1600 (fig. 10) var ligesom altertavlen overtaget fra Petri kirke i København og skænkedes 1699 til Kærby kirke³⁹, hvor den endnu findes. Dens fire fag indrammes af korintiske søjler, riflede og uden prydbælter. I de rundbuede felter, der indrammes af riflede pilastre, står fire store figurer i folderige gevandter: S. Peder, Moses, Salvator mundi og Johannes. Stolen, et rutineret udført snitværk, bærer tyske indskrifter, som nu er overmalede. Da prædikestolen blev opstillet i Christianshavns kirke, havde den en *†himmel*, der måtte udbedres og som derfor også må antages at stamme fra Petri kirke. Snedkeren leverede en ny opgang og læsepult⁴⁰. 1685 anbragtes på stolen et timeglas, »med fire delinger indsat udi et messing huus ... bekostet af nogle tyske dannemænd«⁴¹.

†Stolestader 1640 blev udført i overensstemmelse med kontrakt⁴² af 23. november 1639 mellem Niels Trolle på den ene side og på den anden: snedkrene Thomas Jacobsen, Niels Gønge, Jochim Kniphoff og Peder Jensen. Disse fire mestre skulle på egen bekostning og af egne materialer forfærdige kirkens 82 stole, nemlig stolene i koret, mands- og kvindestolene fra indgangen og op til prædikestolen efter skabelonen hos byfogeden; stolene mellem prædikestolen og koret skulle have dobbelte sæder, så at man derfra skiftevis kunne vende ansigtet mod alteret og mod prædikestolen; disse sidstnævnte skulle ikke have låger; skellet mellem de to typer markeredes ved »en lucht stoell baade paa mands och quinde siden«; nærmest koret skulle anbringes stole for øvrigheden [magistraten], to på mands- og to på kvindesiden, alle med låger. Det færdige snedkerarbejde blev 1. september 1641 synet af otte af byfogeden udnævnte mænd, der fandt, at stolene i alt væsentligt var i overensstemmelse med skabelonen. — Lejlighedsvis nævnes der senere på stolegavlene lysepiber af jern, til

L. L. 1965

Ældre fot. i NM.

Fig. 9. Alterstage 1670. Fig. 10. Prædikestol fra Christiansbavns kirke, nu i Kærby kirke ved Mariager fjord.

brug ved froprædiken. En brude- og brudgomstol nævnes 1686, da de blev anstrøget af Gabriel Klut⁴³.

†*Skriftestole*. Den første fra 1640, udført af de samme snedkere, som havde påtaget sig de ovennævnte stolestader. Kontraktens 5. post lyder: »Udi choret en panelet schriffte stoell, stoer till runt toe mennesker at sidde udi; med en dør forre, paa den nordre siide udi choret«. Der er senere kommet endnu en skriftestol. 1691 indkøbtes fire måtter til *begge* skriftestolene⁴⁴. Inventariet fra samme år nævner tre små betrukne [knæle-] skamler til skriftestolen.

†*Degnestol* var ifølge ovennævnte kontrakt anbragt over for skriftestolen i korets søndre side, beklædt med panel »mod den øverste pille og med en dør for«.

†*Pulpitur* 1640 blev udført af tømreren Anders Koch⁴⁵ efter ordre fra Niels Trolle af 15. januar 1640 og var mulig en tilføjelse, der oprindeligt ikke var påtænkt. Pulpituret skulle have »loft« (dvs. gulv) af hovlede og pløjede planker samt udskåret brystværk. Desuden omfattede kontrakten en trappe, dels op til pulpituret, dels videre herfra til det øverste loft med en lem for. Snedkrene Jochim Kniphof og Matthis Smidt leverede 30 stole (dvs. bænke). Arbejdet skulle kontrolleres af Kgl. Majestæts bygmester, som i denne sammenhæng vel må være identisk med Leonhard Blasius, der her for første og eneste gang nævnes i forbindelse med kirken på Christianshavn⁴⁶. — Efter beskrivelsen må

pulpituret have dækket begge langsiderne, ved den ene (den søndre?) dog afbrudt før prædikestolen. Der var også et pulpitur ved vestvæggen, hvor orgellet var anbragt.

†*Orgel* 1640. Et »lidet positiv« blev 14. juli 1640 leveret til kirken af orgelbyggeren Johan Lorentz og kostede 45 rdl. En klejnsmed beslog i maj 1640 den førnævnte loftsluge »ovenpå som orgelværket staar«. Snedkeren Jochim Kniphof »udsvejfede« klædningen på pulpituret »som orgelet staar, formedelst lydens skyld«, 24. juli 1640⁴⁷. Derefter nævnes orgelet først 1685, dels i inventariet, dels ved en reparation, udført af Johan Petersen Botzen⁴⁸; begge gange betegnes det som et positiv.

†*Pengetavler og -kiste* 1640. Snedkeren Jacob Kniphof leverede 1639 tre tavler til at samle de fattiges penge i samt et skrin til videre opbevaring af pengene⁴⁹. Dette sidste er sandsynligvis det samme, der i kirkens inventarium 1685 skildres som »et beslaget skrin med 3 rum og 2 lukte laase samt en hengelass ofver jernet«, til tavlepengene⁵⁰. I inventarium 1685 er tavlernes antal vokset til seks, hvoraf den ene havde en sølvbjælde, leveret 1684 af guldsmeden Jørgen Ernst Vogel⁵¹ (Bøje, s. 50). 1691-inventariet specialiserer beholdningen:

2 sorte tavler »med een sølf belle« og 4 andre tavler, samt to blikbøsser.

†*Lysekrome*, med otte arme, skænket af Ingvold Castensen, uvist hvornår, første gang omtalt i 1685-inventariet. To messinglysearme⁵² til kirken blev anskaffet 1640.

†*Lysearme*. I inventarium 1685 omtales fem lysearme, hvoraf een skildres som dreven, een skænket af Jacob Retzere og een af skipper Niels Hansen, denne sidste med tre piber. I inventarium 1691 er antallet vokset til seks, hvoraf en med to piber var på prædikestolen; i en randnote nævnes det, at fire lysearme var indgået til omsmeltning til en klokke. I øvrigt omtales hyppigt jernlysepiber til at sætte på stolene ved froprædiken.

†*Ligbåre*, er ikke direkte nævnt før 1691; et par gange, 1685 og 88, bliver huset, hvori ligbåren opbevares, repareret⁵³. 1691 nævnes fire bårer, samt en gammel og ubrugelig.

†*Tårnurn* 1640, udført af Christopher Klit⁵⁴, sejrmager i Helsingør, ifølge kontrakt af 28. november 1640. Han skulle udføre det af nyt, tillige gøre urhuset (3½ alen bredt, 3 alen højt) og forsyne det med gang- og slagværk, desuden udspare plads, så der engang med tiden kunne komme et kvarter-slagværk; endvidere alt jernværk samt tal og viser. Sejrværket, der betegnes som stort, blev 26. april 1641 synet af to københavnske mestre, Hans Steinbuck og Josias Schütt, som godkendte arbejdet, men ankede over, at viserne var for korte og burde udskiftes⁵⁵. Endnu i 1691-inventariet nævnes i forbindelse med tårnets fire klokker »it gammel slaug verck«.

†*Solskiver* 1641. Snedkeren Mathias Smidt⁵⁶ leverede marts 1641 to solure

af gode, gamle egeplanker, 3 alen i kvadrat »inden for listerne« og et halvt kvarter tykke. De blev i april samme år stafferet af maleren Gabriel Klut⁵⁷ for 12 rdl. pr. stk.: »Viiseren, solen, thallitt, denn yderste liist och aastallit med godt halflagen findt guld att forgyldte, och ellers med goed ollie farffue ... «.

Maleri 1663, forestillende Opstandelsen, blev overført til den nye kirke, hvorunder det nærmere omtales (nedenfor s. 591). Billedunderskriften lyder: »Anno 1663 den 13 aprilii ... blef denne taffle til Christianshaffns kierckes beprydelse foræret aff sal: skipper Osmund Christensen ... hans effterleuerske ... Kiersten Nielsdaatter«. *Maleri* skænket 1647, se s. 591.

†*Kirkeskib*, skænket af Jacob Hasebart og Henrich Sincklar, er nævnt 1685 og 1691.

†*Klokker* 1640. Efter ordre fra Christian IV. skulle Niels Trolle ved kirkens opførelse anskaffe »to lempelige klokker«⁵⁸. Det blev dog til fire. De to leveredes af Michel Dalmand⁵⁹, bartskår på Børnehuset; i hans garanti, dateret juli 1640, hæfter han for enhver fejl mellem 26. maj »nest forleden, da de første gangh bleff beringett« og indtil årsdagen derefter. De to mindre klokker støbtes af Claus van Dam⁶⁰, hvis rgsk. er dateret 13. april 1640. De samme fire klokker fandtes her endnu 1691. Klokkerne overførtes til den nye kirke. Da en af dem 1696 skulle opvindes i tårnet, styrtede den ned og blev straks derefter omstøbt af Steffen Schernbein (nedenfor s. 599). Påny omstøbt 1930.

Fot. i NM.

Fig. 11. Medalje fra grundstensnedlæggelsen 1682. Nationalmuseets møntsamling.

LAMBERT VAN HAVENS KIRKE

Da man i begyndelsen af 1680'erne gjorde de første spadestik til den store bygning, der engang skulle blive Vor Frelzers kirke, lå adskillige tidligere projekter slagne på valen. Nogle af dem var ikke kommet længere end til papiret. Andre var dog nået så vidt, at fundamentet var lagt. Sådan var det gået både med Christian IV.s allerførste kirke på Christianshavn og med Frederik III.s bygning nede ved Knippelsbro. Endelig var der den midlertidige kirke fra 1640, der nu stod faldefærdig og ventede på sin efterfølger. To ruiner og en næsten ruineret interimsbygning var optakten til Lambert van Havens store barokkirke fra 1680'erne.

De to ældre kirketomter kom nu til at gøre nogen nytte. Havde de end været frugtesløse forsøg på at skabe stor kirkearkitektur i den nye købstad hinsides Strømmen, kunne stenmaterialet dog i det mindste bruges som fyld i de nye fundamentgrøfter. Noget af det første, der skulle gøres, før man for alvor tog fat på den store barokkirke, var derfor at rydde tomterne. Sporene skulle ud-slettes og materialerne transporteres til byggepladsen. Ved Frederik III.s anlæg fra 1668 var sagen ligetil, da fundamenterne lå åbenbare og synlige¹. Men Christian IV.s kirke var derimod dækket til. Det lave, sumpede terræn krævede ustandselig opfyldning. Det var en proces, som også fortsattes, længe efter Vor Frelzers kirkes mure var ved at skyde til vejrs. Tomten fra 1620 var således godt gemt under årtiers fyld, og man måtte iværksætte en formelig arkæologisk

udgravning for at lægge den blot². Af de tidligere nævnte kort fra 1627 og 1636 ser det ud til, at Christian IV. til byggeplads havde udset sig grunden lige vest for Lambert van Havens kirke; den ejedes langt ned i 1700'erne af kirken, og her byggedes senere en veterinærskole. Af værgens regnskaber fra begyndelsen af 1680'erne kan man også se, at den ældste kirke skulle have ligget i umiddelbar nærhed af den nye.

Denne optakt til de egentlige byggearbejder viser lidt om, hvad der først skulle gøres. Endeløse transporter af fyld, gravning af grøfter til afledning af grundvandet, opførelse af dæmninger og sluser til hindring af oversvømmelse ved højvande — det er alt sammen noget, der ensformigt og monotont fylder spalterne i kirkeværgens ældste regnskaber. Kirkens arkitekt kommer på denne måde ikke rigtig ind i billedet endnu. Han blev tilkaldt i tvivlstilfælde, og han måtte være til stede, når fundamenterne skulle afstikkes og kirkegården afpæles³. Men hele det daglige slid med at organisere det store byggearbejde, skaffe materialer til veje og financiere byggeriet var lagt i hænderne på andre.

Der var tale om to ledende personligheder. Den ene var præsidenten for Københavns magistrat Peder Hansen Resen, som på byggepladsen ikke blot var topfigur af navn, men virkelig leder af gavn. Han fulgte arbejdet årvågent, var hyppigt til stede og var navnlig på sin post ved det vanskelige spørgsmål om penge til byggearbejdet. Det er tillige ham, der som lokalhistoriker har berettet om byen Christianshavns ældste skæbne og her har kunnet meddele eftertiden noget om Christian IV.s ældste kirke og dens beliggenhed umiddelbart ved interimskirken⁴. Han var for meget part i denne sag, til at man kan drage hans udsagn i tvivl. Den anden var Johannes Christensen Møller⁵, dengang vistnok endnu ret ukendt, men dog en mand med ambitioner. Det må være Resen, der har fået øje på hans praktiske greb om sagerne og sat ham i gang med at organisere det store kirkebyggeri, fra 1682 som kirkeværge. I tidens løb steg han gradvis på rangstigen, blev 1687 en af byens 32 mænd, 1692 rådmænd, 1701 stadshauptmand, 1710 borgmester, og fra 1713 til sin død 1724 præsident for staden København. Hans store indsigt i offentlige sager, hans selvstændighed og mod er velkendt fra Københavns historie. Hans enorme flid og udholdenhed under byggeriet på Christianshavn bekræfter fuldt ud det billede, man i forvejen har kunnet danne sig af ham. Den anselige række regnskabsbøger, han har efterladt sig vedrørende Vor Frelsers Kirke, er noget nærenestående ved deres pinlig detaljerede nøjagtighed. De gør det muligt for en sen eftertid at følge det store arbejde i alle dets faser.

Begyndelsen var såre beskeden. I sommeren 1681 forberedte tømmermesteren Joen Ambjørnsen sig på at rejse et materialhus⁶, hvortil der 30. juli blev gjort en del indkøb af 18-alen norsk tømmer til stolper, løsholter, bånd og hanebjælker. Samme dato bliver det noteret, at man også anskaffede lægter til den

nye kirkes afpæling, skønt kirkens kronik tydelig viser, at der var et år endnu, inden man nåede så vidt⁷. Det var også på selvsamme 30. juli, at man gik i gang med at rydde kirkepladsen ved Grønnegaards havn⁸ for kampesten, der nu transporteredes til den nye byggeplads for der at blive »lagt efter en linie«; foreløbig blev der dog ikke brug for dem. Der skete nemlig ikke ret meget mere dette år. Hele efteråret synes at være gået med at præparere grunden, der var lav og sumpet. Lange rækker af vogne kørte møg og jordfyld frem, og der måtte anlægges en dæmning for at hindre vandet fra det højereliggende terræn ved Børnehuset på torvet i at løbe ned på byggepladsen, og de nysnævnte sluser til værn mod højvande blev indrettet⁹. Derefter kom turen til arkæologien. Den 31. oktober 1681 noterer kirkens regnskab, at man nu søgte efter fundamenterne til Christian IV.s bygning¹⁰. Om man fandt dem, vides ikke; men det er klart, at den nye kirke helst skulle stå enten på det sted, som engang i fortiden var udset dertil, eller i nærheden deraf. Og således var det første arbejdsår henrundet med lutter indledende operationer.

Der fulgte en langvarig pause. Fra foråret og sommeren 1682 har værgerne ikke andet at fortælle end dette ene, at byggegrunden blev drænet. Når Ulrik Frederik Gyldenløves klokke¹¹ (nedenfor s. 599) ankom hertil fra palæet på Kongens Nytorv den 9. august, må det siges at være i såre god tid. Der var endnu ingen kirke, end ikke fundamentet var lagt. Men kort derefter tog man fat. Den 5. september blev »kirkens plads aflignet efter gaderne«, fortæller Møller i sine regnskaber¹². Gaderne, som her nævnes, og som i dette næsten ubebyggede kvarter vel kun eksisterede rent teoretisk på et kort, var S. Annægade mod vest og Prinsens gade samt Dronningens gade henholdsvis syd og nord for kirkegrunden. Mod øst grænsede endnu den gamle vold, der først nogle år senere blev ryddet af vejen¹³. Kort efter, den 18. september, var Lambert van Haven selv herude for at kontrollere og »afmåle« pladsen endnu en gang. Han har på dette tidspunkt haft tegningerne parat, og i næste måned, den 2. og 3. oktober 1682, var man omsider nået helt ind til byggesagens kærne: der blev rammet pæle ned, hvor kirken skulle stå, og man gjorde de første spadestik efter udspændte snore¹⁴. Nu blev der omsider brug for stenmaterialet, og andet skaffedes tilveje fra Amager. For at arbejderne kunne tumle med de svære kampesten, blev der anskaffet både stenvogn og kran¹⁵. Efterhånden som fundamentgrøfterne blev uddybet, måtte væggene afstives med brædder. Man købte således 3 tylvter granbrædder til dette formål den 18. oktober, måske fordi der næste dag skulle ske noget afgørende, og byggepladsen blev endnu engang synet af generalbygmesteren, som mødte op i selskab med præsident Hans Resen¹⁶. Den 19. oktober blev da en skelsættende dag i Vor Frelses kirkes historie. Johannes Christensen Møller siger herom: »Den 19 oktobr: lagde Hans Kongl: May^{ts} C 5 den første hjørne og grundsteen till Christians-

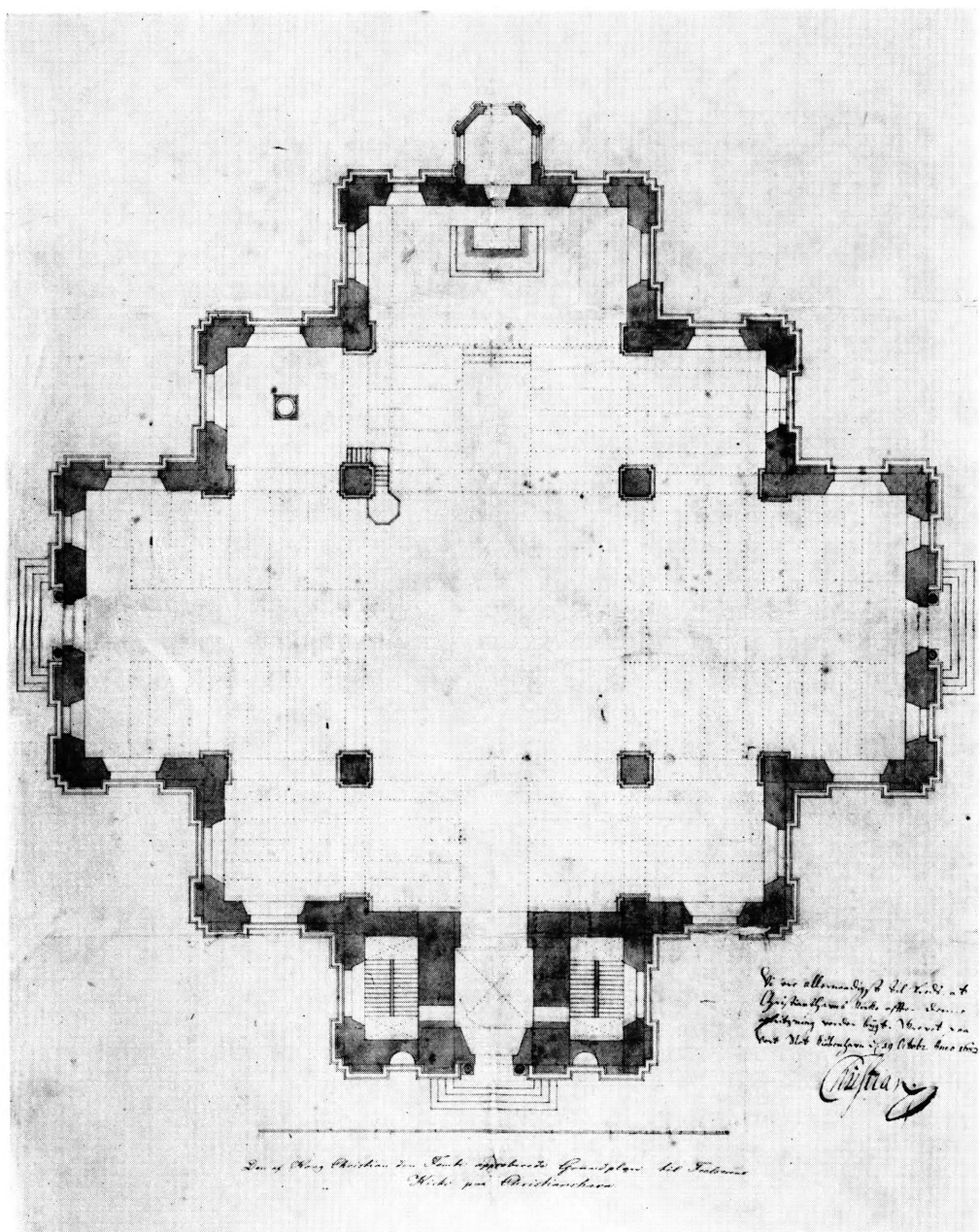

Fig. 12. Vor Frelzers kirke. Grundplan 1682 af Lambert van Haven med kongens approbation den 19. okt. 1682. Nationalmuseets arkiv.

hafns nye kirches bygning, hvor till Gud gifve löcke, velsignelse og goed fremgang«. Resen føjer til, at grundstenen blev lagt i korets hjørne »ud til den nordre side«. Til minde om begivenheden blev der slået en medalje, der viser kirkens façade og det projekterede spir (fig. 11). Selvsamme dag godkendte kon-

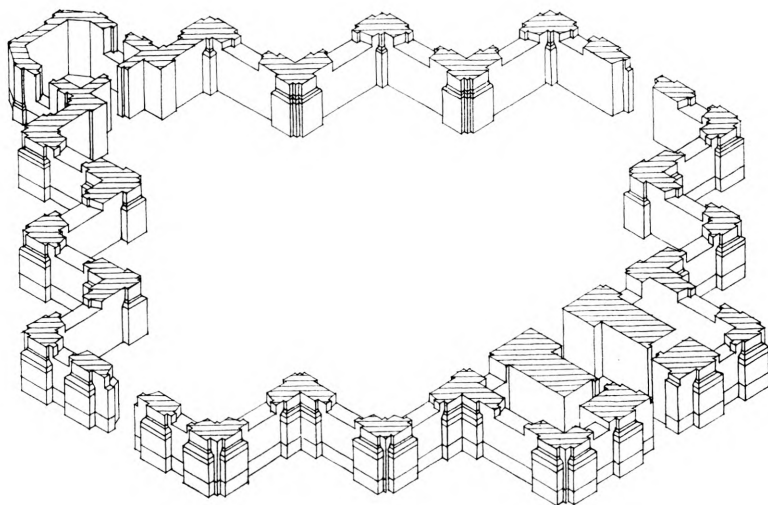

Fig. 13. Vor Frelsers kirke 1684. Isometri af Ingemann Arthur-Nielsen.

gen officielt generalbygmesterens tegning (fig. 12). Grundplanen til kirken, der er bevaret¹⁷, bærer Christian V.s egenhændige approbation: »Vi er allernaadigst tilfreds, at Christianshavns kirke efter denne afritzning vorder bygt. Skrevet paa vort slot Kiøbenhavn d: 19 octobr: anno 1682«. Man måtte efter denne rækkefølge i begivenhedernes forløb næsten tro, at både generalbygmesteren og Københavns præsident havde gjort regning uden vært, når den kongelige godkendelse først indtraf efter at fundamentet var afstukket. Men det er kun tilsyneladende. Efter almindelig byggepraksis i gammel tid gik man i gang med arbejdet efter mundtlig overenskomst, også når det gjaldt kontrakter med håndværkere, og udsatte de bindende skriftlige aftaler til senere.

Efter stilstanden ved vintertid tog man atter fat i marts 1683. Lambert van Havens kontrakt med murmestrene Daniel Langhammer og Hans Frederik Fischer blev undertegnet den 9. marts¹⁸, og fra den 21. i samme måned har man kontrakten med teglbrænderen Abraham Wust¹⁹ på Frederiksberg, der i sommerens løb leverede de første sendinger mursten. Det er umiddelbart indlysende, at murerarbejdet har gået sin gang i denne sommer, men intet tyder på, at Daniel Langhammer og Hans Frederik Fischer har fået ret meget mere fra hånden end selve soklen. De store transporter af mursten begyndte i sommeren 1683 og fortsatte i stigende tempo de følgende år, men foreløbig holdt man sig til grundvolden. I august 83 afregnede man med stenhuggerne Mads Rasmussen og Laurids Pedersen²⁰, der tilhuggede granitstenene i soklen, og der anskaffedes samtidig adskillige læs små flintesten til at kile ind mellem kampestenene.

Jævnside med dette gik det øvrige rutinearbejde med at planere kirkepladsen. Der findes bl.a. en udgiftspost af særlig karakter: Philip graver blev i

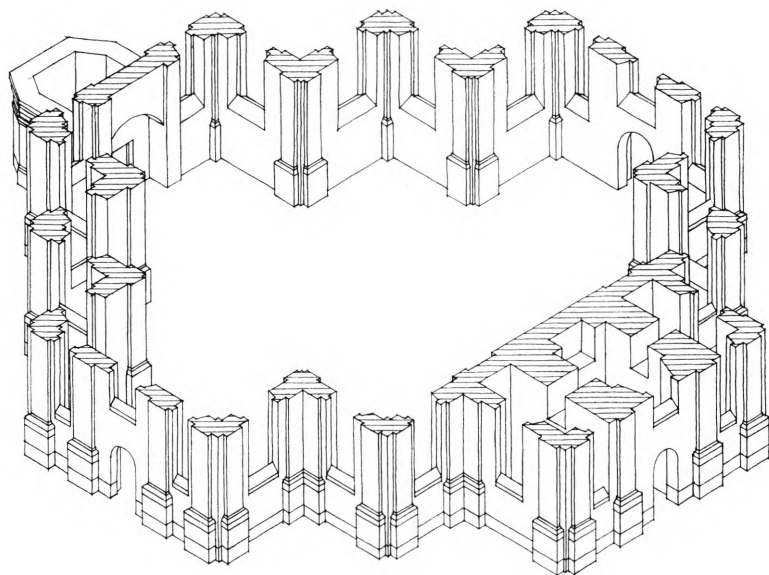

Fig. 14. Vor Frelsers kirke 1686. Isometri af Ingemann Arthur-Nielsen.

sommeren 1683 sat til at bære »de døde ben bort fra kirkegaarden, dengang de gravede grundvolden«²¹. Byggetomten var altså virkelig, sådan som det ovenfor er antydnet, en begravelsesplads, der i følge sin beliggenhed har været brugt i tilknytning til den gamle kirke.

Det var først i det følgende år, man fik mere synlige resultater af anstrengelserne. Murestrene har ved udgangen af 1684 udregnet, at der dette år var muret ialt 2738 ½ kubikalen, hvilket efter et løseligt skøn måtte svare til godt

3 alen i højden; Resen, der netop skrev sin beretning om forholdene på Christianshavn dette år, har erklæret, at murene nu var skudt omkring halvtredie alen i vejret²², og han tilføjer fromt — uden at ane det fremtidige byggetempo langsommelighed —, at »det øvrige formodes med det snarest at fuldkommes«. Dette stemmer med, at maleren Peder Bertelsen i august var beskæftiget med at anstryge »begravelsesvinduerne«, hvilket må hentyde til gluggerne, der i soklen er indfældet med luftkanaler til de aldrig fuldførte gravkrypter under kirken (nedenfor s. 609) og til lignende foreteelse ved sakristiet²³, hvor der vitterligt en tid har været gravkrypt. Når stenhuggeren Frederik Blom²⁴ i september 1684 fik betaling for de seks hugne postamentsten til »kappellet«, er det sakristiet bag kirkens kor, der tænkes på; her var der netop seks ydre pilastre, alle med baser af huggen sandsten. Situationen på byggepladsen ved slutningen af året er antydnet på fig. 13.

Når der heller ikke fra 1685 berettes om enkeltheder fra byggepladsen, betyder dette næppe andet, end at murerne til stadighed var i arbejde, uden at nye direktiver var nødvendige. Tilførslen af mursten gik da også støt i disse

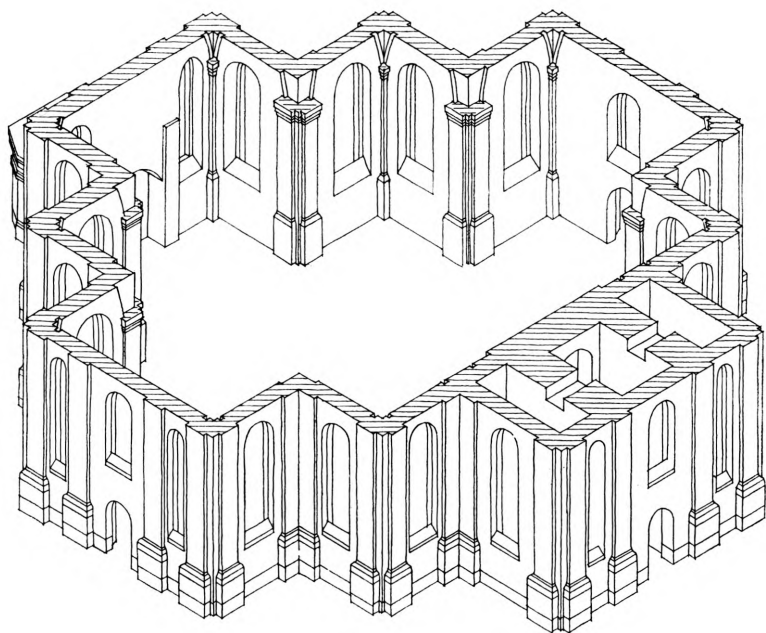

Fig. 15. Vor Frelsers kirke 1687. Isometri af Ingemann Arthur-Nielsen.

år²⁵. Regnskaberne fortæller om sten fra Jylland, Fyn og Skåne. Men de største sendinger kom nu fra Nysø i Sydsjælland, hvor Jens og Laurids Lauridsen var storleverandører i alle de år, da de egentlige byggearbejder fandt sted²⁶. Der findes ikke nogen beregning over, hvor højt murene var nået 1685. Men ved udgangen af 1686 opgjorde de to murmestre, at de dette år havde fuldført 8394¼ kubikalen²⁷, hvilket vistnok er to års arbejde, 1685 og 86. Tallet skulle omtrentlig svare til 10—11 alen i højden, der må lægges til de ca. 3 alen, man var nået til 1684 (fig. 14). Dette stemmer med, at Lambert van Haven i begyndelsen af 1687 meddelte, at der endnu manglede omkring 15 alen, inden man havde nået gesimshøjden²⁸. Kirkens mur er 30 alen høj, og man havde således i 1686 nået halvvejs op. Bag kirkens kor var man i færd med at gøre sakristiet færdigt; her var sandstensgesimsen sat op i efteråret 1686, og i oktober begyndte man at rejse den lille bygnings tagspær²⁹. Da kirkens mure nu var nået et godt stykke op, satte man stenhuggerne i gang med det finere sandstensarbejde. Der nævnes i første omgang Johan Franck³⁰, der fik sin første udbetaling den 15. april 1686, og som derefter var i stadig arbejde med at tilhugge den store kransgesims.

I den meget langstrakte bygningshistorie blev 1687 et skelsættende år, hvis skiftende faser dog kun kan læses mellem linierne. Efter kirkeværgens regnskabsbog blev der arbejdet videre i samme langsomme tempo. Men alligevel var der nogle, som allerede nu begyndte at tænke på arbejdets afslutning. Kongen hørte til dem. I et brev til Københavns magistrat, dateret 18. marts 1687,

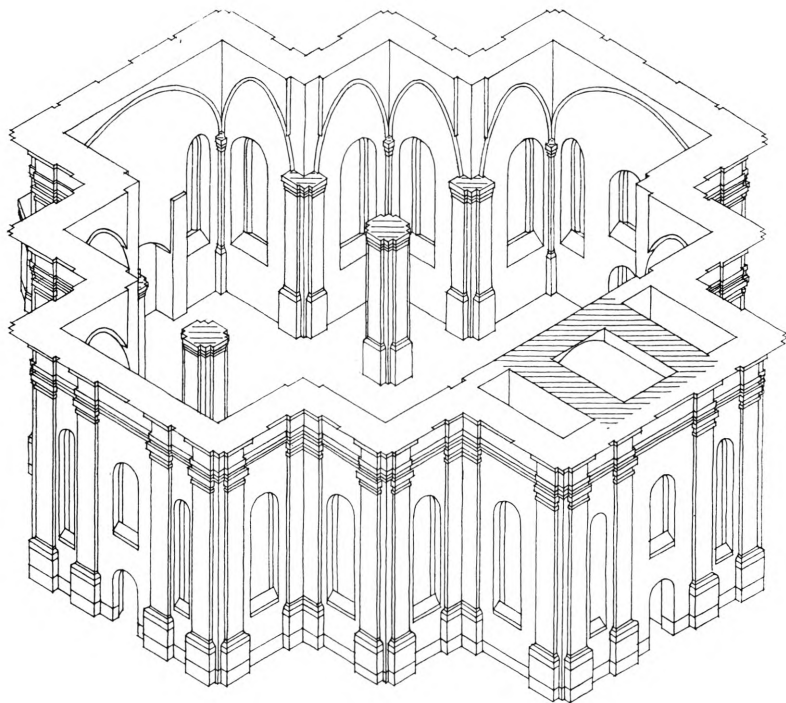

Fig. 16. Vor Frelzers kirke 1690. Isometri af Ingemann Arthur-Nielsen.

udtrykte han sit levende ønske om at se kirken under tag i dette eller det følgende år; da pengene til byggeriet efter kongens opfattelse kun alt for langsomt indløb, bad han magistraten om at optage et lån til videre byggeri³¹. Samme dag udgik der tillige et kongebrev til de fem andre københavnske kirker med pålæg om store afgifter til byggeriet på Christianshavn. Der kom også i de følgende år større pengemidler til veje, men alligevel gik der fem år, før tømrerne i året 1692 kunne rejse tagspærrerne på Vor Frelzers kirke. Der må have været noget, der forhalede arbejdets gang. Kun ad omveje kan man gætte sig til, hvad der er sket på byggepladsen.

Hvis kongen har vurderet situationen forkert, var han i hvert fald ikke ene derom. Den svenske arkitekt Nicodemus Tessin var i maj-juni 1687 på gennemrejse i København, hvor han blandt andet havde lejlighed til at besøge byggepladsen på Christianshavn³². Murene var rejst til tagskægget, noterede han i sine optegnelser om besøget i den danske hovedstad — »die kircke ist bis ans dach fertig«, kun hvælvene manglede. Det er iøjnefaldende, at den berømte arkitekt har været på vildspor: Lambert van Havens ord om, at der i begyndelsen af 1687 endnu manglede 15 alen i højden, sammenholdt med den kendsgerning, at der gik fem år, inden man havde fået gesimsen sat op, taler et tydeligt sprog. Hvor langt man var nået, da Tessin så bygningen, lader sig med nogenlunde sikkerhed konstatere.

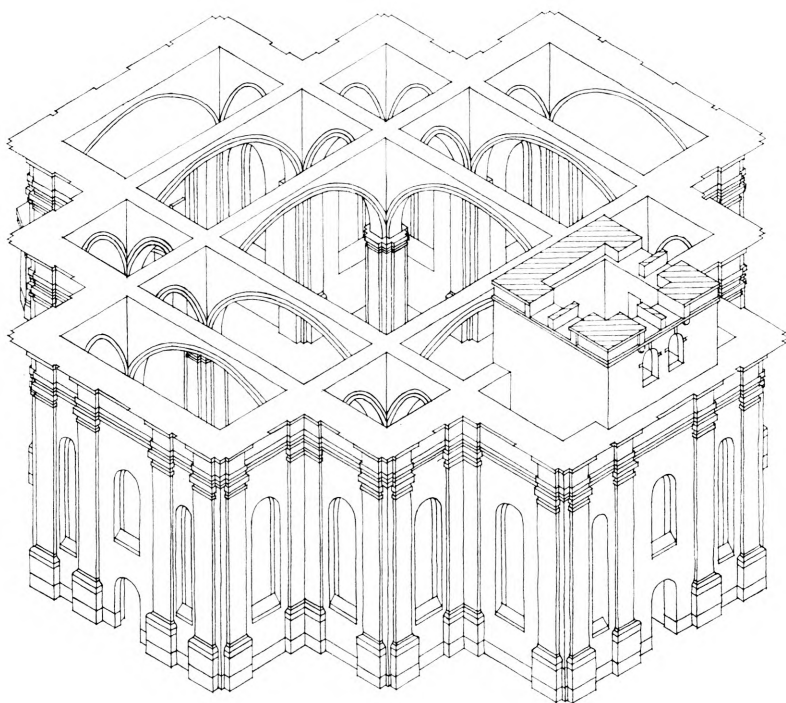

Fig. 17. Vor Frelsers kirke 1691. Isometri af Ingemann Arthur-Nielsen.

Kirkeværgens detaljerede regnskabsførelse viser, at kort efter Tessins besøg var et par smede beskæftiget med at lægge nogle murankre ind i selve murlivet. Da smedene i august skulle have deres penge, lød regningen på 700 rdl., i sig selv en stor sum, og arbejdet har da også været meget omfattende. Ankrene blev lagt i selve muren lige over vinduerne og kom til at løbe hele kirken rundt³³. Det var en sikkerhedsforanstaltning, der skulle hindre murenes udskridning, og som i øvrigt er af ældgammel oprindelse med rødder helt ned i middelalderen³⁴. Ankrene i Vor Frelsers kirke findes der endnu, og deres tilstedeværelse 5—6 m under gesimshøjde har i tidens løb forårsaget store rustdannelser (nedenfor s. 555). Da smedene har afsluttet dette arbejde senest i august 1687, kan vi med fuld sikkerhed afgøre, at kirkens mure i sommeren dette år var nået et lille stykke over vinduesbuerne. Andet og mere har Tessin ikke set (fig. 15), og måske han fra vindueshøjden har sluttet sig til, at målet nu snart var nået. Vi ved, hvor kritisk Tessin stillede sig over for van Haven i almindelighed og over for Vor Frelsers kirke i særdeleshed. Blot ved vi ikke med bestemthed, hvor hans kritik satte ind. Det er her, bygningen selv måske kan give et svar. Under den sidste restaurering i 1950'erne iagttog kirkens arkitekt, at der bl.a. i søndre korsarm over vindueshøjde var en del ujævnheder i murværket, der kun kunne tydes som ansatser til hvælvinger, lavere end dem, der senere blev bygget. Lambert van Haven havde altså arbejdet med en mere

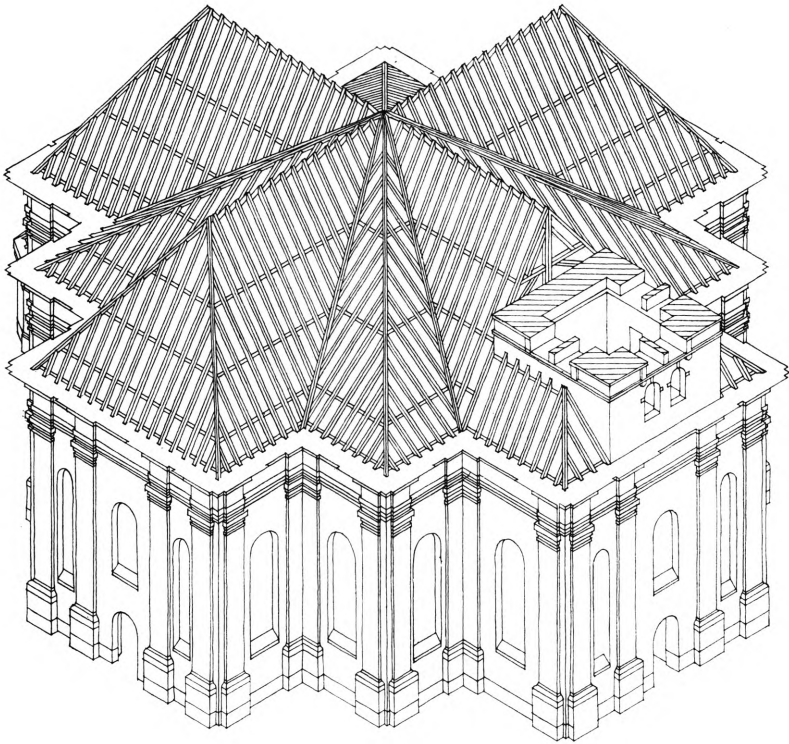

Fig. 18. Vor Frelsers kirke 1692. Isometri af Ingemann Arthur-Nielsen.

trykket hvælvingskonstruktion i sideskibene mod den større og friere højde i midtskibet. Men denne disposition er i årene efter 1687 blevet ændret, således at sideskibenes hvælv blev ført højere op, og hele rummets indre formet efter halkirkens system. Måske man i disse ændrede signaler kan se et resultat af Tessins kritik.

Man kunne regne med, at den svenske arkitekt også har foreslået ændringer i det ydre; men det er vanskeligere at få fat på. Dels var kirkens højde forlængst fastslået, dels fik den store kransgesims, som var under langsom udarbejdelse de følgende år, netop den form, som ses antydnet på medaljen fra grundstensnedlæggelsen 1682 (fig. 11). Men det er ikke utænkeligt, at Tessin i detaljerne har foreslået ændringer i gesimsen og ønsket den udarbejdet med større barok tyngelse end oprindelig planlagt. Dette er kun gisninger, foranlediget af, at man næppe kan tænke sig Tessins besøg uden direkte spor i det kommende byggeri.

Ved begyndelsen af året 1688 havde kirkeværgen gjort status op. Kirken havde indtil da kostet o. 44000 rdl., og man måtte skønne, at den endnu ville koste det samme beløb, inden den var færdig; Møller tilføjer, at der i indeværende år ville udkræves o. 17000 rdl. til stenhuggerarbejde med gesimsen og

til dens indmuring³⁵. Ved årets udgang kunne det noteres, at murerarbejdet beløb sig til 5430 kubikalen³⁶, hvad der må svare til de sidste 5 eller 6 alen i højden.

Man hører da også mest om stenhuggernes arbejde i dette år. Der var tre. Den ene, Johan Franck, var død 1687, men hans enke fortsatte virksomheden³⁷. De to andre var de samarbejdende Christian Nerger og Henrik Brockam. Man kan se, at Meller afslutter en hel serie regnskaber med alle tre og udbetaler restbeløbene³⁸. Det må være for stenhuggerarbejdet ved pilastrener baser og kapitæler. Derefter begynder en ny række udbetalinger, og disse gælder udtrykkelig gesimsen³⁹. Nergers nye regnskab begyndte 28. juli. I december bliver det oplyst, at Marie salig Johan Francks har forfærdiget 161 alen arkitrav. Der er tillige talrige regnskaber for »karnater« og andet højse- og trisseværk⁴⁰, hvoraf man kan slutte, at der virkelig er sat sandsten på plads. Men arbejdet er dog gået langsomt. Det er de samme udgiftsposter, man møder i 1689 og 1690. Den sidste gang, Chr. Nerger nævnes i forbindelse med »hovedlisten« (dvs. gesimsen), er september 1690, medens Marie Francks får sin sidste udbetaling⁴¹ for det samme arbejde i maj samme år.

Dermed er der tillige redegjort for de vigtigste arbejder i de kommende år. De mange leverancer af mursten, der i jævn strøm føres til byggepladsen, gælder nu tårnet, og vel også de fire piller inde i kirken, selv om disse ikke direkte nævnes.

Tessin kunne i 1687 fortælle, at han havde set de fire piller opmuret af teglsten forneden og sandsten foroven. Det nederste parti, beregnet på en beklædning med panelværk, var og er helt af tegl; de øvre partier er bygget af svære sandstensblokke om en indre kerne af tegl. Pillerne blev først fuldført 1690. Det var Marie Francks, der havde arbejdet⁴², og den sidste udbetaling faldt 8. januar 1691. Samtidig var murerne i gang med tårnet. Den 30. juli leveredes en skabelon til tårnvinduerne⁴³, hvoraf man kan slutte, at de første 10 alen har været opført. — Da murerarbejde altid udførtes om sommeren og hvilede om vinteren, måtte der i tide tænkes på beskyttelse af det ufærdige murværk i vintertiden. Der er således et regnskab fra 22. oktober 1690 vedrørende dækning af de nøgne mure og tillige af de fire piller⁴⁴ (fig. 16).

Fra året 1691 fortælles der om større transporter af kampesten »til at stive pillerne med i grunden og tårnet«. Da der tillige tales om nogle dybe grave ved pillerne⁴⁵, må man være blevet betænkelig ved bygningens stabilitet, inden hvælvingerne blev opmuret, og først da denne sikkerhedsforanstaltning var gjort, kom turen til de høje stilladser⁴⁶, som fra nu af fyldte det store rum. Tømmermesteren Christopher Bryckener⁴⁷ har (udateret) rejst stilladset »til den første store bue oppe over koret«. Der var her tale om en skabelon til kor-buen, og muligvis er også de andre underlag for gjordbuerne sat op i dette år,

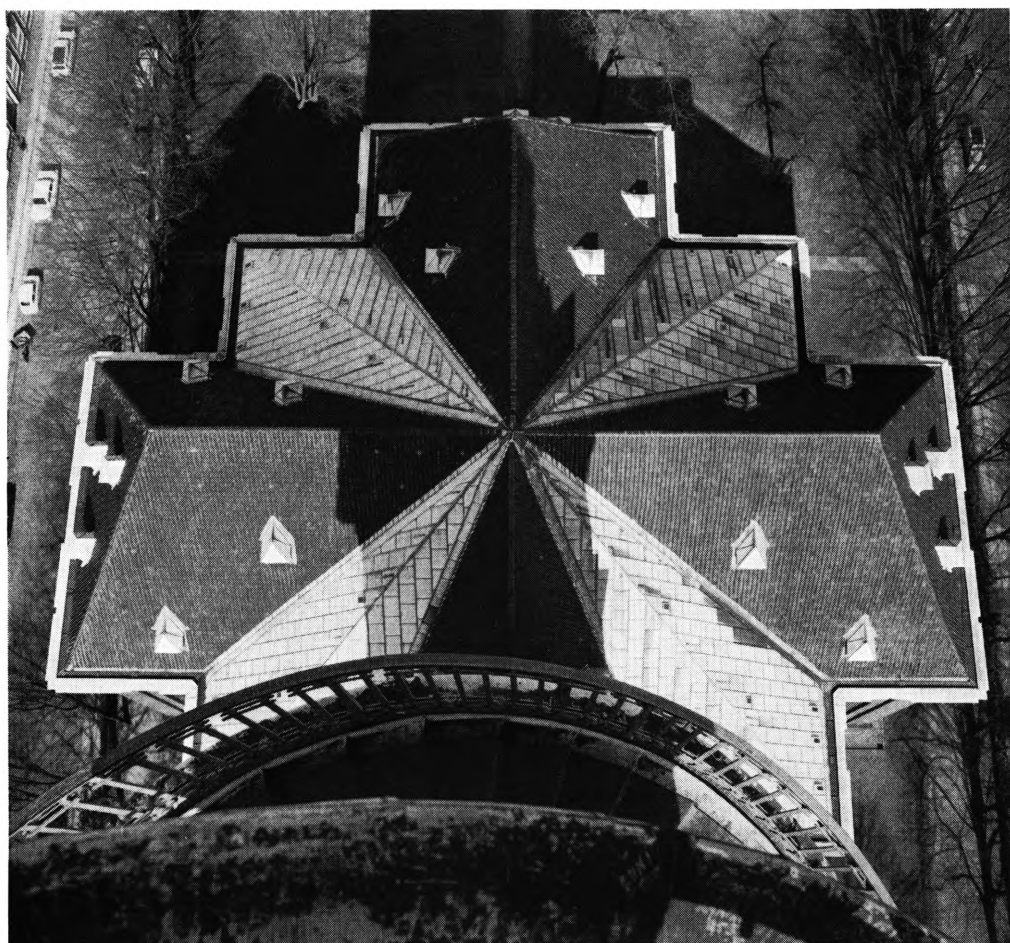

Fig. 19. Vor Frelsers kirkes tag, fotograferet fra toppen af spiret.

Bent Rud 1963

eftersom Daniel Langhammer ved nytårstid kunne indberette, at han »delvis« havde slaget »alle de gerade buer, store og smaa, udi kirken«, hvilket vistnok kun skal forstås på den måde, at alle gjordbuerne mellem de fire midtpiller og kirkemuren nu var påbegyndt (fig. 17). Men hvælvingskapperne manglede, både de fire små i skibets hjørner og de seks større i kor, midtskib og korsarme, og de kom til at vente lidt endnu. Efter gammel sædvane slog man først hvælvene op, når bygningen var under tag, netop det arbejde, som Christian V. fem år tidligere havde ytret ønske om at få udført så snart som muligt. Kirkens værge havde den 18. november 1691 sluttet kontrakt med Enevold Sass i Uckermünde om leverancen af svært pommersk fyrretømmer til spærene⁴⁸, og samtidig ankom den første sending. Fra marts til november 1692 kom der yderligere otte store skibsladninger til havnen, og tømmeret blev derefter slæbt fra kanalen til byggepladsen, hvor det blev stablet op⁴⁹. En model af tagværket, udført af

otte tømrersvende, velsagtens efter Lambert van Havens anvisning, blev den 7. maj båret til rådstuen for at blive synet af magistraten og præsidenten⁵⁰. Tømrerne var beskæftiget det hele år med at rejse spærene, og Christopher Bryckener fik en sidste udbetaling den 13. december. Man var vistnok da færdig inden årets udgang (fig. 18). Men endnu manglede tækningen.

Murerne tog dette år fat på tårnet. I forbindelse hermed leverede Henrik Brockam og Marie Francks de hugne sandstensforsiringer til lydhullerne i tårnet⁵¹, og de fik en endelig afregning for fuldført arbejde den 29. november. Sandstenen blev ikke blot leveret, men også opsat. Daniel Langhammers nytårsregning lød nemlig bl.a. på, at hans svende havde tilstrøget tårnets stanghuller og indmuret sandstenene i de øverste, store glamhuller⁵². Man var altså virkelig nået helt tilvejs, men heller ikke her kunne man sætte punktum ved vinterens komme, da spirets tagværk endnu manglede. Dette ses særdeles tydeligt af et lille hjertesuk fra Meller, som i god tid havde sørget for at dække både kirkens hovedgesims og tårnmurene med beskyttelsesbrædder, da en hæftig storm den 9. december blæste en del af brædderne ned⁵³.

Situationen på byggepladsen i 1693 karakteriseres ganske godt ved en protokoltilførsel af Meller⁵⁴: der er i indeværende år ikke købt nye mursten, skriver han; hvad der er muret, har kunnet udføres ved hjælp af det forhåndenværende forråd, nemlig de fire mindre hjørnehvælvninger samt to »tykke og stercke hvelninger ved taarnet, hvorpaa trapperne op til orgelværcket skal opsettis«. Hvad der her sigtes til, er de førnævnte fire små hvælv i skibets hjørner samt to gravkrypter under tårnet, hvoraf grevinde Vieregg fik den søndre og Meller selv den nordre. Alt ydre murværk var dermed afsluttet, også tårnets øverste parti. I takt med murmestrenes arbejde ved hvælvingerne fulgte Christian Nergers stenhuggerarbejde med slutstenene, der til de fire hjørnehvælv forfærdigedes i indeværende år og i juli transporteredes til kirken⁵⁵. Derimod måtte de større hvælvninger vente til det næste år, eftersom der nu forestod et større arbejde for murersvendene med at hænge tagsten op og skelne taget. Så vidt det kan ses af regnskaberne, er murerne gået direkte fra hvælvingsarbejdet til tækningen af taget. Der ankom i årets løb fra marts til november store sendinger af glaserede hollandske tagsten⁵⁶, og der gøres nu og da regnskab for håndlangernes lønninger; af de løbende regnskaber kan man se, at der langedes tagsten op fra august måned at regne⁵⁷. Taget var ikke helt tækket med tegl. I de fire hjørner var der kobbertag (fig. 19), og man havde i god tid forberedt denne side af arbejdet, idet kontrakten om indkøb af kobberplader⁵⁸ til kirketaget er dateret 24. september 1692 og lød på godt 4000 rdl. Leverancerne fandt sted fra juni til oktober, samtidig med at blytækkerne var i gang med at lægge pladerne på taget. På grund af Mellers utrættelige nøjagtighed har vi tilfældigvis et lille glimt bevaret af dette tækkearbejde. Han har formået

Fig. 20. Christianshavn i 1740'rne med Vor Frelzers kirkes lave spir. Stik af Bartholémy Rocque.

magistraten at yde blytækkeren David Hansen 20 rdl. »til nogen hielp til hans cuur, formedelst det store fald hand saa ulöckelig faldt d: 11 septembr: sidst-afvigst, og faldt need af kirckens tag paa jorden som var over 30 allen höyt, blef gandschen knuuset og imod ald forhaabning kom sig igien efter lang udstanden pine ... «⁵⁹.

Da der fra det følgende år 1694 ikke findes nogen omtale af arbejdet med tækningen af kirkens tag, må man vistnok være nået til afslutningen inden udgangen af året 1693. Men her kommer tømrerne atter ind i billedet. De har i løbet af foråret eller forsommeren fået opstillet klokkestolen i tårnet⁶⁰. Da der også for dette års vedkommende er afregninger vedrørende sparreværk⁶¹, må det dreje sig om spiret, en lav firsidet, teglhængt hætte, hvis udseende kendes fra Bartholémy Rocques stik (fig. 20). Det siges i april 1693, at det indkøbte skelsand ikke alene er til kirken, men også til tårnet. Foruden selve klokkestolen, der i sig selv var et kompliceret arbejde, havde Christopher Bryckener⁶² i dette år et andet arbejde: at »forferdige en stoeluden om [klokkestolen], hvilcken blef giordt af det stoere pommersche tømmer, hvor ved spiren paa taarnet skal fastgjøres ... «.

Således blev året 1693 tillige et mærkeår. Kirken var under tag, og spiret var rejst. Nu stod bygningen udadtil i sin endelige skikkelse, set i store træk, omend mange detaljer endnu manglede. Det er tillige symbolsk, at hen på efteråret blev klokkerne hejset op i tårnet. Et klejnsmederegnskab fra 23. oktober 1693 handler om beslag af Gyldenløve-klokken (s. 486)⁶³, og af ordlyden fremgår, at klokken på den tid også var ophængt. Direkte har man ikke meddelelser om, når de andre klokker kom op, men indirekte hører vi derom. Da

der den 28. november i Vor Frue kirke var mindegudstjeneste i anledning af dronning Ulrikka Eleonoras død, ringede alle hovedstadens kirkeklokker, og blandt dem også Vor Frelsers kirkes klokker, som her for første gang lod sig høre⁶⁴.

Efter de resultater, der var nået 1693, måtte arbejdsprogrammet for 1694 sigte imod at stoppe de største huller. Der manglede endnu de store hvælvinger i kor, midtskib og korsarme, og de blev alle indsat i dette år. Murmesteren Daniel Langhammer⁶⁵ fik 23. marts 1695 udbetalt restbeløbet for netop disse hvælv, og det siges udtrykkeligt, at arbejdet var udført i 1694. Nerger leverede slutstenene⁶⁶ — der nævnes afbetalinger for ialt 12 af den slags, d.v.s. de fire, som allerede var opsat 1693, de to i gravkrypterne under tårnet og de seks til de store hvælv. Så var der gjort klart til næste fase i byggearbejdet: Christian Nerger kunne tage fat på stukkaturerne. De første udbetalinger, der angik materialer dertil, faldt i august⁶⁷, og Nergers folk synes at have været i aktion i september⁶⁸. Betaling for dette arbejde strakte sig over de næste to år.

Ind imellem alt dette nye arbejde forekom der også en større reparation. Man havde under opførelsen af murene indsat de store jernvinduer og, så vidt det kan ses, tillige sat glaseruder deri. Men murene var friske, mørtelen endnu våd, og resultatet viste sig hen på sommeren 1694. Murene havde sat sig, de lodrette jernstænger i vinduerne var bøjede⁶⁹, og ruderne brast. Den 14. juli fik klejnsmeden Christen Hansen 50 rdl. »for alle kirckens vindues jern at udtage og giøre til rette, saa som de alle formedelst biugningen hafuer sat sig, og derofuer vare de gandske forderfvede ...«. Der nævnes tillige små stilladser ved vinduerne⁷⁰, og glarmesteren⁷¹ har dette og næste år større reparationer af ruder, der var i stykker.

Fra denne sommer meldes der også om et kongebesøg. Christian V. ankom den 13. juli til kirken⁷², hvor han vel har fundet det store rum fyldt med stilladser. Hovedformålet med besøget var vistnok at nyde udsigten fra tårnet, eftersom der blev konstrueret en elevator for den værkbrudne monark. Snedkeren Diderik Tegler afregnede senere på året »for dend stoel og lænestoel til Hans Kongl. Mayts: , som hand skulde ophidses med udj taarnet«, og glarmesteren Morten Buhr forsynede den med tre vinduer⁷³.

Medens Christian Nergers arbejde fra nu af koncentrerede sig om hvælvingernes stukkaturer, var de øvrige stenhuggere beskæftiget med den store vestportal under tårnet. Det var Henrik Brockam og Marie Francks, der havde dette arbejde⁷⁴. De var i gang allerede 1693, eftersom den første rate af deres tilgodehavende blev dem udbetalt den 25. juni dette år. Portalen blev opstillet i løbet af 1694, hvornår vides ikke; men den 16. november fik tre stenhugger-svende et gratiale⁷⁵, og da har den nok været opstillet. De tre mænd var Hans Raf, om hvem det siges, at han i 10 år havde været beskæftiget ved kirken,

samt Christopher Uhna og Thor Guldbrandsen, der var indstillet til belønning, fordi de i nogen tid havde været i arbejde ved den store portal. Sidst på året afregnede værgen med en klejnsmed, der havde leveret ankre og klammer til portalen, samt med maleren Hans Jørgen Drost, der malede og forgyldte sandstenen⁷⁶.

Denne maler, som også vil blive omtalt i det følgende, havde i året 1694 et andet arbejde, der viser, at han var mere end blot håndværker. Han havde i årets løb bl.a. malet »25 luger paa kierckens tag, med hans egen farfve, paa huilcke luger er mahlet de 12 aposteler, patriarcherne, evangelisterne og de 4re store propheten«⁷⁷. Disse billeder er dog forlængst forsvundne.

Efter at portalen var sat på plads og spiret var rejst, måtte det store arbejde ved kirkens ydre være sluttet. Man læser da heller ikke mere derom i regnskaberne for 1696. Kun nu og da har man kunnet se en klejnsmed i færd med at beslå de nye luger i tårnet og på taget; stenhuggerne havde tillige forskelligt at udføre, som trappetrin under den store portal og tilretning af en dør fra sakristiet til kirkegården. Som helhed er regnskaberne fra dette år fåmælte, og man kunne forledes til at tro, der var pause i byggeriet. Det var dog langt fra. Håndværkerne var nu indendørs og beskæftiget med arbejde, der forlængst var fastlagt og som derfor ikke umiddelbart afspejles i kirkeværgens regnskabsbog. Meget af det, der foregik indendørs, gemmer sig i fortløbende regnskaber, der begynder i 1694 og fortsætter støt til indvielsen i 1696. Det gælder således indkøb af fliser til kirkegulvet. De første sendinger kom fra Henrik Brockams værksted i Ny [= Store] Kongensgade til kirken den 9. oktober 1695 og fortsatte i jævn strøm året derefter⁷⁸. Og det samme var tilfældet med de store leverancer af vognskud til det indre træværk, både paneler og stolestader⁷⁹; de begyndte allerede 1693, fortsatte i 1694 og er fra 1695 noteret under 4. og 22. januar, 16. og 27. november samt 12. december. Fra Christian Nergers værksted i Gothersgaden ankom adskillige læs »dokter«, d.v. s. balustre (enten til korsranken eller — i dværgform — til gallerier på stolestaderne), noteret under 28. feb. og 6. marts⁸⁰.

Men det største arbejde fra dette år må være Nergers stukkaturer. Som før nævnt var han i gang allerede 1694. En klejnsmed leverede ved juletid et »jern til St^e Matheus bog«⁸¹, altså til en af evangelistiigurerne i den store midterhvelving, hvis stukkaturer vel på den tid må være opsat. Den 4. marts 1695 noteres der udgifter til rejsning af et stillads til stukkatøren⁸²; den 19. i samme måned indkøbes ståltråd til brug for stukarbejdet, og Christian Neger selv får afbetalinger for sit arbejde 13. august, 8. oktober og 23. december⁸³. At der har været arbejdet flittigt det hele år, fremgår tillige af en regnskabspost fra 23. maj 1695, da fire arbejdskarle fik tilsammen 5 mark for »at hielpe gibsarbejderne, som begynte om morgenen klokken 3 og til om aftenen«⁸⁴. Den før

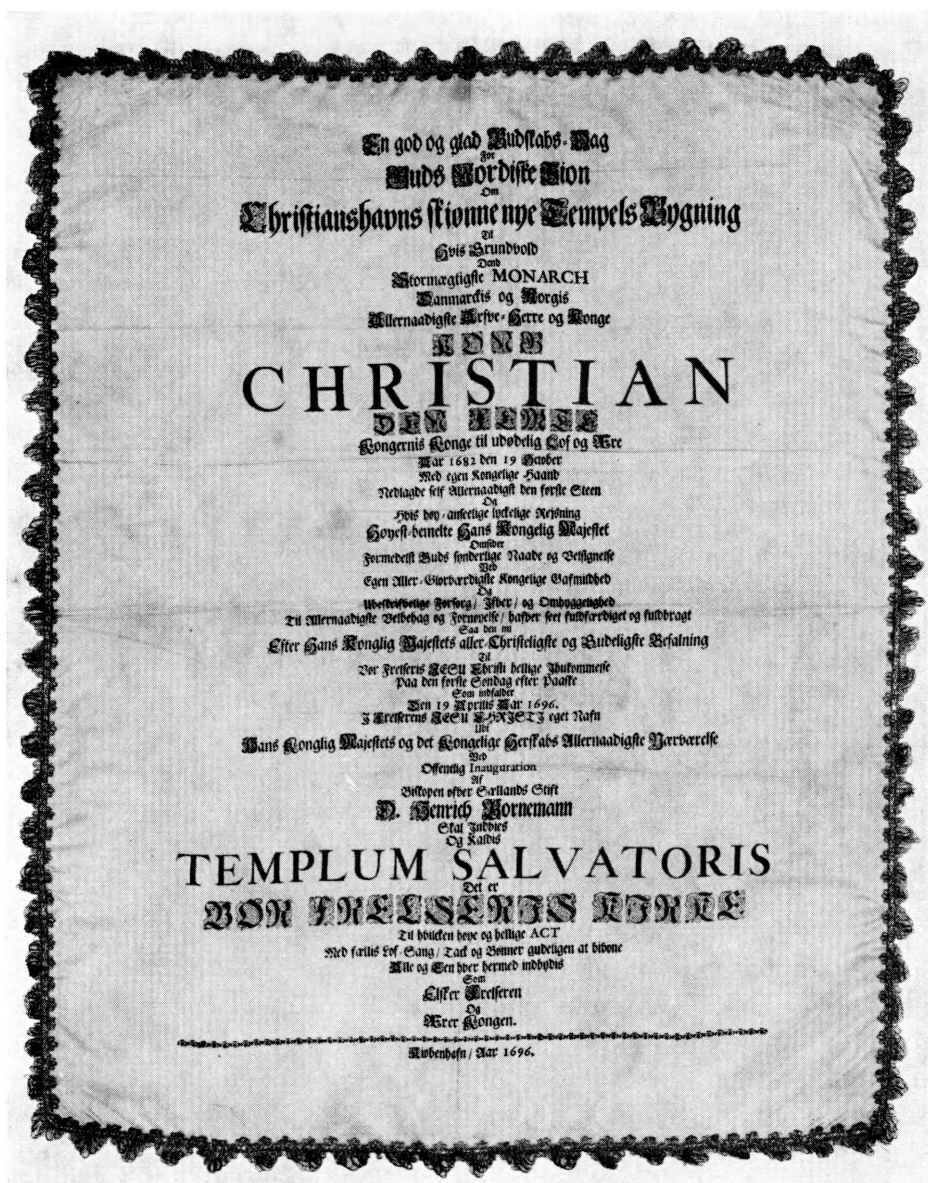

Fig. 21. Festprogram til indvielsen af Vor Frelsers kirke 1696, trykt på atlask. Kgl. Bibliotek.

nævnte maler Hans Jørgen Drost blev også beskæftiget dette år med at anstryge kirkens interiør. Sandstenspilastrene på vægge og piller med baser og kapitæler blev malet med grå stenkulør, ligesom han og hans svende måtte krybe op på de høje stilladser for at male indskrifterne på stukkaturerne⁸⁵. Vi veed tilfældigt, at han ved slutningen af året 1695 var beskæftiget med at male bogstaver i korets nordøstre hjørne⁸⁶, da Johannes Christensen Meller på sin

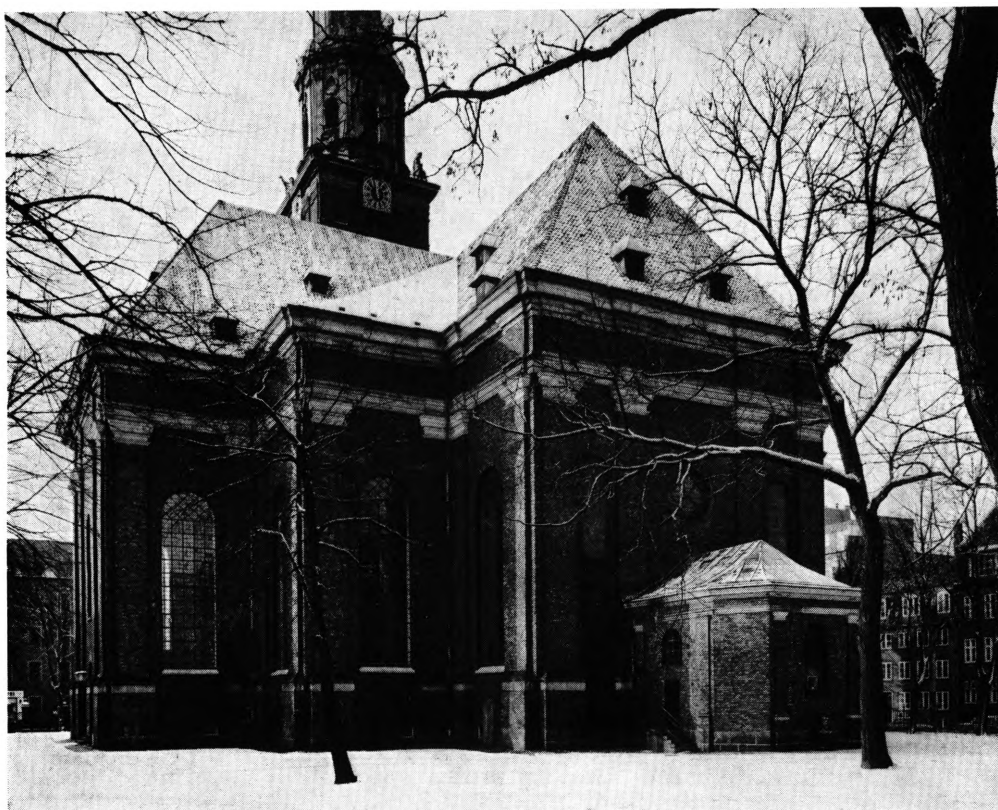

Fig. 22. Vor Frelsers kirke set fra øst.

L. L. 1965

vanlige, meget omstændelige måde har noteret denne ulykkelige hændelse: »Effter magistratens bevilling betalt til Hans Jørgen mahler, i steden for dend store bekostning hand hafde paa sig anvendt, med *medicamenter*, *doctor* og læge, fordj hand tillige med sin dreng faldt need, vel 24 alen höyt, med stillingen nest afvigte dend 13 december 1695 fra de öfverste billeder i choret udj dend nordoste hjørne, og slog dem nesten fra helbreden, derfor — 24 rdl.« Hans Jørgen Drost slap således fra styrtet med livet i behold; men da hans enke er nævnt den 19. juli 1697, ser det ud til, at den ilde medfart alligevel blev hans skæbne.

Malerens styrt fra stilladserne har næppe kunnet sinke arbejdets gang, eftersom man ved nytårstid 1695—96 var i færd med at ryddeliggøre kirkerummet. Den 11. januar fik Henrik Brockam afregning for sine svende, der i 16½ dag havde repareret de fire piller for skrammer forårsaget ved stilladsernes nedtagelse⁸⁷, hvilket kun kan betyde, at alt arbejde ved hvælvingerne nu var afsluttet. Der findes fra januar til marts kun spredte oplysninger om transport og tilpasning af gulvets fliser, om ophængning af lysekroner, om nye »klapper« til

stolestaderne og om dokkebalustre fra Nergers værksted til gallerierne på stolene. Alt stiler hen mod værkets afslutning, som yderligere blev indvarslet ved et kongebrev⁸⁸ af 10. marts til Sjællands biskop, hvorefter denne skulle tilrettelægge højtideligheden ved kirkens indvielse, der nu var fastsat til søndag den 19. april.

I Mellers regnskabsbog kan man følge slutspurten. Det er nu bagateller, der afhandles, men nødvendige bagateller med tydelig sigte på indvielsen⁸⁹. Hans Pedersen graver ankom 31. marts med et par store vokslys til alterstagerne. Værgen ofrer 7 sk. til lys »paa de smaa hvælvinger, da lysekronerne blev op-hængt« den 8. april. Få dage efter, den 10. april, køber værgen for 12 sk. gråt papir »at hænge over knapperne paa lysekronerne for støv, medens de arbejdede i kirken«. En lysekrone, som præsident Peder Resen havde skænket kirken før sin død 1688, blev repareret af Steffen Schernbein, den 12. april. Jørgen Gade Bogbinder fik samme dag afregning for at indbinde og beskære 400 ark »Realpapir«, hvorpå kirkens navn stod, deraf fire bøger forgyldt; og oplysningen antyder desuden for første gang det nye navn »Vor Frelser's kirke«. Den 15. april var rotgeteren (?) Jørgen Reckelkam færdig med at opstille de 48 piller i korgitteret, og samme dag ankom fire arbejdskarle med et lille orgel, et såkaldt positiv, der var lånt til indvielsen på sal. hr. Holger Vinds gård i Kannikestrædet (naboejendom til Regensen)⁹⁰; endnu havde kirken intet orgel, og først efter indvielsen blev der sluttet kontrakt om et stort orgel. De sidste dage er gået med rengøring: to koner er i aktion fra 15. april. Kirkens altersølv blev opstillet, og de sidste nætter var der lys i kirken for vagten, der skulle holde øje med kostbarhederne. Værgen fik fire soldater overladt til alt muligt forefaldende arbejde, og lørdag den 18. april, aftenen før indvielsen, sendtes fire mand op i tårnet for at ringe højtideligheden ind.

Længe i forvejen var det omfattende program blevet forberedt. Bogtrykkeren Philip Bockenheusser leverede 800 festprogrammer, hvoraf de 72 var trykt med røde bogstaver, og ni var trykt på atlask. Arierne udkom i et oplag på 300, trykt på fint skrivepapir, og de eksemplarer, der var tiltænkt kongefamilien, blev indbundet i fint katun med guldfrynser (fig. 21).

Højtideligheden indledtes om morgenen den 19. april med en præsteprocesion fra den gamle kirke tværs over kirkegården til den nye kirke. De kongelige gæster modtoges kl. 9 ved hovedportalen, hvorefter det enorme ceremoniel rullede ud — efter sigende skal det have varet henved syv timer⁹¹. Sjællands biskop dr. Henrik Bornemann holdt indvielsestalen foran alteret, og bagefter prædikede han i to timer fra prædikestolen over dagens tekst. En tysk kommentar, der tydelig udtrykker medfølelse med de krav, der her stilledes til kongens udholdenhed, tilføjer: »... und die Herschaften hatten den gantzen Tag weder Essen noch Trinken genossen«. Hen på eftermiddagen var det hele

afviklet, og Christianshavns nye tempel havde fået sit officielle navn Vor Frelzers Kirke.

Der var dermed sat et foreløbigt punktum for en byggehistorie, der havde varet 14 år. Men meget var endnu præget af det rent foreløbige. Det høje spir, der forlængst var planlagt, måtte vente endnu et halvt århundrede, og kirken måtte indtil da nøjes med sin lave tårnhætte. I det indre var både alter, døbefont og prædikestol udstyret enkelt og billigt i forventning om mere fornemme efterfølgere. Og endnu havde kirken altså ikke noget orgel. Men det blev dog dette sidste, der først tænktes på. Man sluttede kontrakt med orgelbyggerne den 15. juli 1696, og tre år senere kunne man endelig udbetale restbeløbet derfor⁹². Om alteret havde kirkens bygmester gjort sig visse tanker, foreløbig skitseret i forskellige skikkelser, som ikke synes at have vundet bifald på højeste sted. Lambert van Haven døde 9. maj 1695, et år før kirkens indvielse, men allerede før generalbygmesterens død havde kongen henvendt sig til en anden kunstner om alterets udformning. Det var Nicodemus Tessin. Han tegnede det endelige udkast, men også her kom vanskeligheder, og alteret blev først indviet 1732. Den svenske arkitekts opdukken på byggepladsen må selv sagt ses i sammenhæng med hans store slotsprojekt i København. Det afsløres herved i et glimt, at den store nye kirke, som det havde kostet så mange anstrengelser at få opbygget, nu ved sin fuldførelse blev betragtet som forældet. At Tessin havde denne opfattelse, er umiddelbart indlysende. Meget peger også på, at han havde fået kongen over på sin side.

Trods sine studierejser til Italien havde Lambert van Haven ikke tilegnet sig ret meget af den romerske barok. Sine arkitektoniske udtryksmidler hentede han mest fra Nederlandene, arnestedet for den nordeuropæiske barok med forkærlighed for en særlig palladiansk-hollandsk stil, kendetegnet ved »den store orden« (fig. 22), der lader alle façader opdele ved pilastre fra sokkel til gesims. Det er karakteristisk, at den af de hollandske kirker, der formentlig i ren stilistisk henseende kommer Vor Frelzers kirke nærmest, er Nieuwve kerk i Haag⁹³, opført så tidligt som 1649 efter tegninger af Bartholomeus van Bassen. Denne hollandske byggemåde var umådelig populær i Danmark, hvor man i tiden omkring 1700 finder adskillige eksempler derpå: Sorgenfri slot i dets ældste skikkelse og i København den store operabygning i Bredgade (nu Østre Landsret), Thotts og Holsteins palæer samt kapellet ved Holmens kirke, for blot at nævne et par stykker. Havde kong Christian V. levet længere, og havde den store nordiske krig ikke sat en stopper for den kunstneriske forbindelse med Stockholm, var dansk arkitektur i begyndelsen af det 18. århundrede utvivlsomt ledet ind i andre spor.

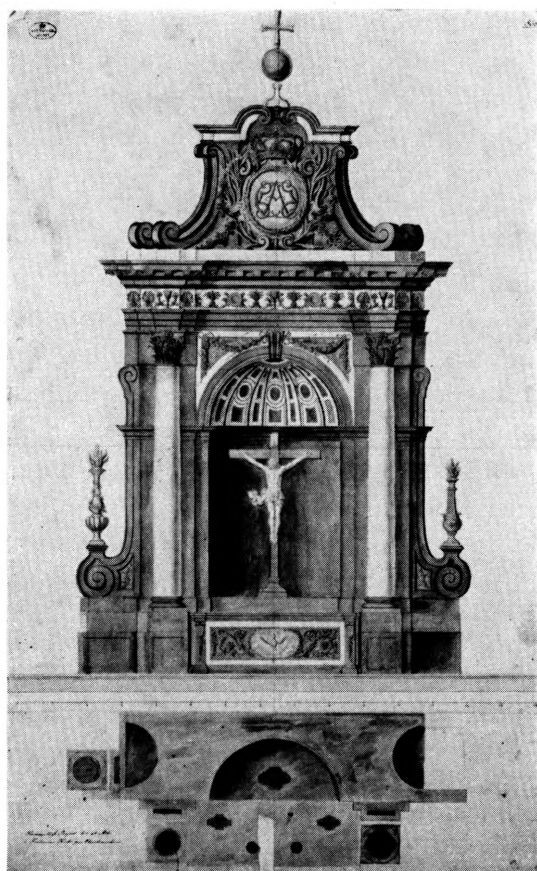

Fig. 23. Vor Frelzers kirke. Lambert van Havens udkast til alterdekoration. Nationalmuseets arkiv.

TESSINS ALTER

I juni 1694 var Nicodemus Tessin for anden gang kong Christian V.s gæst, denne gang for at drøfte planerne om det store Amalienborg-projekt¹. Det er ganske sikkert, at kongen ved denne lejlighed også har talt med den svenske arkitekt om alteret i Vor Frelzers kirke. Nogen ordre nævnes ikke direkte, men i Ragnar Josephsons bog om Tessin i Danmark er der gengivet et brev² til kongens kammerjunker Adam Levin Knuth, dateret den 10. november 1694; brevet handler mest om det kommende slotsbyggeri, men strejfer også udkastet til et alter, hvortil tegningerne snart skulle være færdige, ligesom Tessin håber at kunne sende en model til København, når det falder ind med godt slædeføre. At det drejer sig om alteret til Vor Frelzers kirke, er givet, selv om den lovede model først ankom noget senere og da — i maj 1695 — blev sendt med skib³ til København. Kongen har da i sommeren 1694 ikke blot talt

slotsprojekt med Tessin, men også bragt på bane, at Vor Frelzers kirke, hvis ydre og indre opbygning nu snart måtte være færdig, burde have et alter, der svarede til kirkens store mål.

Lambert van Haven havde forlængst tænkt på dette problem. Fra hans hånd findes en række skitser, der må være forarbejder til et alterprojekt (fig. 23). En af disse blev sendt til Stockholm, for at Tessin kunne tage stilling dertil. Den findes endnu i det svenske Nationalmuseum i Stockholm⁴. Hvad Tessin har sagt derom til kongen, veed vi ikke og behøver vi heller ikke i enkeltheder at vide, da det øvrige hændelsesforløb kun altfor tydeligt viser, at Lambert van Havens projekt blev fejet af bordet. Senest i efteråret 1694 er der da tilgået Tessin en bestilling på et alterprojekt, og det var modellen af det, som i foråret 1695 ankom til København.

Ligesom Tessin i 1687 ikke havde lagt skjul på, hvad han mente om Vor Frelzers kirke som arkitektur, således må han her have ført en trommeild af kritik mod van Havens alterprojekt. Det måtte forekomme den svenske arkitekt alt for pænt, alt for tamt. Når kirkebygningen nu i det ydre havde fået en levende, bevæget pilasterarkitektur med den tunge overhængende, stærkt forkrobbede kransgesims, måtte der i det indre være et kraftcentrum, som ved sin dynamik gennemtrængte det hele rum. Dette altbeherskende midtpunkt måtte være alteret, og her kunne Lambert van Havens niche med et spinkelt krucifiks ikke slå til. Det var kun et stillestående ornament, og Tessin har set, at der her skulle være noget levende og bevæget. Både med skulpturer og arkitektur har han indført dramaet i kirkens alter.

Et par skitser i det svenske Nationalmuseum viser, hvad Tessin tænkte sig, da han i november 1694 første gang skrev til Danmark om disse problemer (fig. 24 og 25). Der er bevaret en tuschlavering, ret nøje gennemarbejdet, og en løs skitse, som med en skriftlig anmærkning meddeler, at den svarer til modellen af træ. Tessin havde efter disse forlæg forestillet sig en stærkt bevæget søjlestilling, der med et spændstigt krummet fundament og tilsvarende arkitrav svinger sig ud fra altermuren og foroven afsluttes af en brudt gavl. I det åbne gab mellem søjlestillingerne skulle hovedgruppen anbringes: Kristus, der i Getsemane trøstes af en engel, medens en anden engel kommer flyvende fra siden og holder den gyldne kalk over Kristi hoved. Mellem søjlerne skulle der stå symbolske statuer, hentydende til Christian V.s valgsprog, Fromhed og Retfærd, som betegner de rolige hvilepunkter i den ellers så stærkt bevægede scene. Over hovedgruppen ønskede Tessin at anbringe Jahves navn med hebraiske skrifttyper på gennemskinnets grund og udenom – som en slags kraftudladning — et væld af skyer, hvori englebørn tumler sig, medens guldstråler til alle sider ligesom fortsætter detonationen. Det minder om en bombeeksplosion, hvis virkninger fra alteret skulle gennemtrænge det ganske rum.

Fig. 24. Vor Frelseres kirke. Tessins udkast til alteret. Tuschlavering i Nationalmuseum, Stockholm.

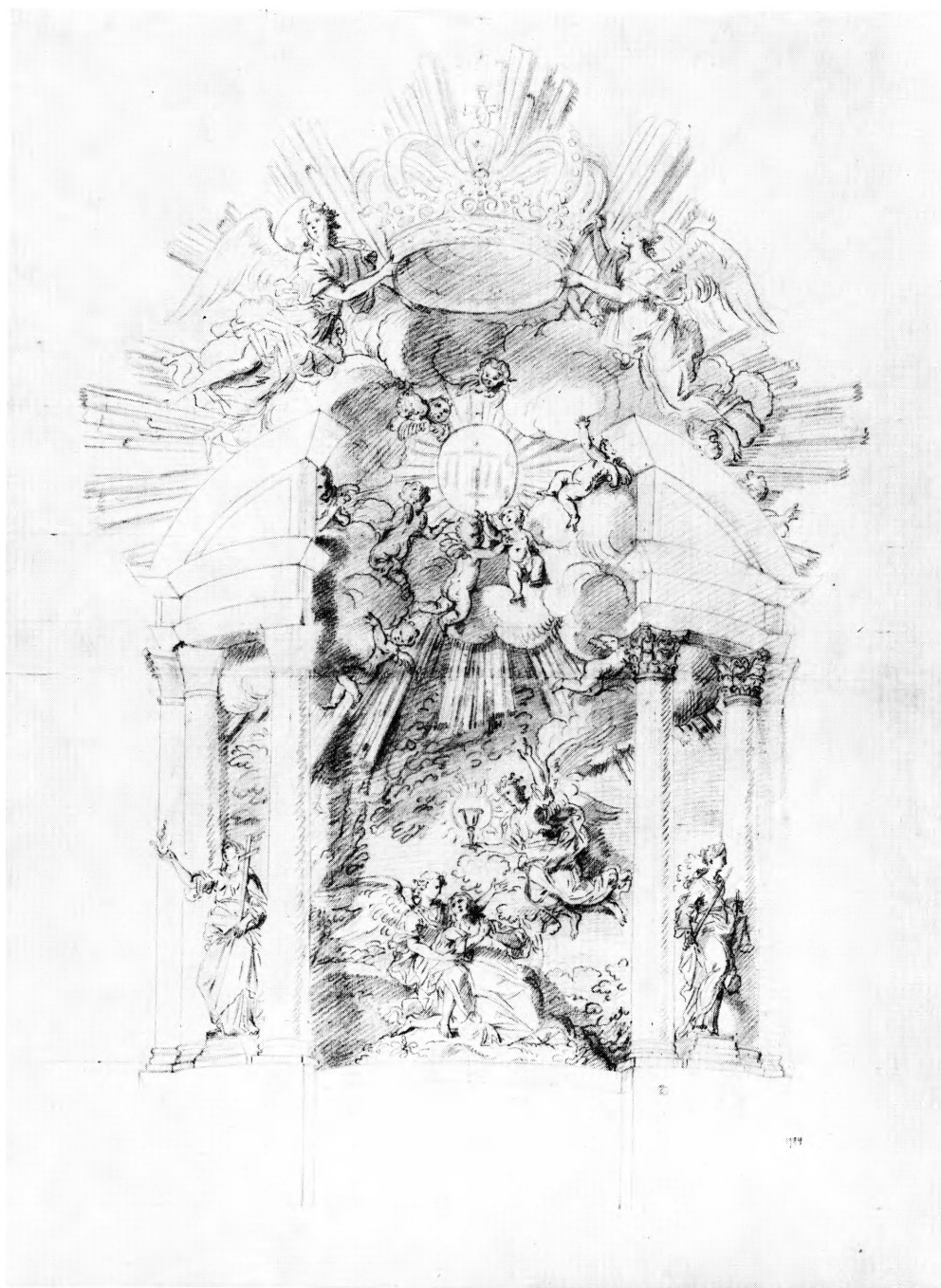

Fig. 25. Vor Frelsers kirke. Tessins skitse efter altermodellen.
Blyantstegning i Nationalmuseum, Stockholm.

Mellem de to skitser er der en lille forskel. På laveringen er midtgruppen spejlvendt i forhold til blyantsskitzen; det er således Tessins ældste kendte projekt. Det endelige resultat, med den omvendte opstilling ses på skitsen og må også have været at se på den forsvundne træmodel, eftersom slutresultatet er i overensstemmelse dermed. Omvendt er begge Tessins udkast enige om at anbringe Justitia til højre og Pietas til venstre; men da figurerne endelig i slutningen af 1720'rne blev opstillet, kom de til at stå omvendt, Pietas til højre og Justitia til venstre, hvad enten dette skyldes en senere ordre fra Tessin eller en tilfældighed på hint meget sene tidspunkt.

Ud over denne divergens mellem de ældste udkast og det endelige resultat, er der en anden, af større betydning. Øverst over de arkitektoniske leds to brudte gavlstumper er der på begge tegningerne gengivet to svævende engle, som efter Tessins anordninger skulle være forgyldte, og som bærer en forsølvet kongekrone i stort format, omtrent som en skærmende baldakin. Tessin har sikkert tænkt sig, at et sådant led nødvendigvis måtte indføjes i kompositionen, for at beskueren kunne samle og hele sine indtryk, som i første omgang syntes sprængt af den voldsomme eksplosion i skyerne, der ligesom får søjlerne til at give efter og tvinger dem ud til siderne, medens de kronebærende engle atter bøjer de splittede bestanddele sammen til et hele. Både engle og krone skulle skæres i træ og blev også udført i overensstemmelse med Tessins direktiver; de opbevarede ved kirken, hvor man forefandt dem, da man 1725 skred til den endelige fuldførelse af Tessins alter. Men de havde da lidt meget under den langvarige opmagasinering og blev derfor kasseret, uden at der udgik ordre til at nye skulle gøres. Tessins alter er stærkt nok til at bære denne udeladelse, men et vigtigt led i kunstnerens hele idé har måttet savnes i alle de år, alteret har stået i kirken.

Modellens størrelse kendes ikke. Efter Tessins udtalelser var den udført i nøjagtige proportioner. Desuden var en målestok vedlagt⁵, således at man i København kunne bygge alteret op i den størrelse, arkitekten havde tænkt sig. At man vitterligt også holdt sig nøje til modellens anvisninger, fremgår af hele alterets besværlige tilblivelseshistorie. Den 7. april 1700 fik de to billedhuggere, som havde med den skulpturelle udsmykning at gøre, betaling for en karton, en kæmpetegning af alterets ene halvdel, udført i den rigtige størrelse efter modellens anvisninger⁶. Også senere har man stadig rådført sig med modellen. Da der således 1728 holdtes syn på, hvad der til dato var udført, var det netop modellen, man lagde til grund for bedømmelsen.

I de første år har modellen været henstillet hos den arkitekt, der havde opsyn med arbejdet i Vor Frelseres kirke. 1708 stod den hos generalbygmesteren W. F. von Platen⁷. Senere ses den at have stået hos overlandbygmesteren J.C. Krieger, som 1731 overdrog den til kirken⁸, hvor den de følgende år opbeva-

Fig. 26. Vor Frelsers kirke. Tessins alter.

L. L. 1957

redes i sakristiet, indtil den o. 1745 førtes til Københavns rådhus⁹. Her har den så stået til byens brand 1795 og må vel være gået til grunde ved den lejlighed. Vi hører i hvert fald intet om den mere.

Det er Tessins store fortjeneste at have givet alteret den store form og den centrale funktion i kirkerummet. Man har dog nu og da draget dets værd som selvstændigt kunstværk i tvivl. Tessin veg aldrig tilbage fra direkte lån, og også dette alter har så nære forbilleder, at det ikke på alle punkter kan kaldes originalt. Det er forlængst blevet påvist, at selve opbygningen går tilbage til Bernini, hvis alter i SS. Domenico e Sisto i Rom Tessin har taget en skitse af¹⁰. Ligheden er umiskendelig; her er både søjestillingen på det dramatisk svungne fundament, de brudte segmentgavle og de bovnende skyer med stråleglorien. Dette sidste motiv har Tessin også set på pavens *cathedra* i San Pietro, der var den egentlige inspirationskilde for utallige altre både nord og syd for Alperne. Men det blev Tessin, der overførte motivet til Danmark, hvor mindre ånder i tiden efter Københavns brand 1728 med ærlig vilje søgte at nå frem til lignende effekter, men uden at nå den overlegne storhed og frie bevægelighed i Vor Frelses kirkes alter. — Sålænge Tessin holdt sig til arkitekturen, kunne han benytte sine lån uden at skamme sig. Hans håndelag var sikkert. Knap så fri var han, når han bevægede sig ind på det rent skulpturelle område. Billedhugger var han ikke, og han skulle heller ikke selv udføre skulpturerne. Men han skulle vælge sujettet, og også her tyede han til bestemte forlæg. I en undersøgelse, der fornylig er foretaget af Jenifer Montague¹¹, er det blevet påvist, at den centrale gruppe i Vor Frelses kirkes alter går tilbage til Le Bruns maleri af Kristus i Getsemane, formidlet gennem et stik af G. Rousselet. Flere gange senere har Tessin i sine alteropbygninger brugt dette forlæg: i Kungsör, Ekerö og i kapellet på Stockholms slot. Men vi skal dog nedenfor se, at han også i disse lån viste sit geni. Hans udkast er bedre end det færdige resultat.

Efter at Tessin havde givet modellen fra sig, var hans næste opgave at vælge materialerne. Han var mest stemt for italiensk marmor, som også er blevet anvendt til skulpturerne. Til søjlerne foreslog han fransk marmor af en sort, han benævnte »Marbre Jaspe rouge et blanc«; i vore dage tales der mest om Languedocmarmor, og brudstedet kan lokaliseres til Caunes, departement Aude, i nærheden af Carcassonne. Her ønskede Tessin søjleskafterne hugget til, forsynet med vulster eller ringe foroven og forneden, og herfra blev de via Marseille pr. skib transporteret til København. Der var en særlig grund til at vælge denne marmorart, fordi Tessin havde set den anvendt i franske slotte¹²; søjlerne i Trianon stammer tydelig nok fra dette brud. — Men dermed var Tessin også færdig med alteret. Han fik ingen andel i billedhuggerarbejdets udformning, end ikke i valget af billedhugger, idet den mand, han foreslog, Pierre Puget¹³ fra Marseille, var død i forvejen, uden at dette var kommet til Tessins kundskab.

Kongen overlod derefter udførelsen af alterets skulpturværk til Thomas Quellinus. Dennes navn kommer ikke direkte frem. Men de to billedhuggere, der udførte arbejdet og fik penge derfor, Abraham Breusegem og Emmanuel Cuckelaer, var begge ansatte hos Quellinus, som efter alt at dømme også først har modelleret figurerne¹⁴.

Alterets opbygning kom til at vare meget længere, end man skulle vente efter de talrige ordrer og regnskaber, der findes herom i årene omkring 1700. Kontrakten¹⁵ med de to billedhuggere blev underskrevet 24. oktober 1697, men alteret blev først indviet Mikkelsdag den 29. september 1732, altså en samlet byggeperiode på 35 år, og dette til trods for, at billedhuggerne — så vidt det kan ses — var færdige med deres marmorskulpturer (Kristus, den trøstende engel, samt de to sindbilleder Pietas og Justitia) allerede i året 1700, og at de umiddelbart derefter gik i gang med det øvrige skulpturværk¹⁶, skåret i lindetræ, nemlig de nysnævnte kronebærende engle, endnu en engel (den flyvende, med kalken), yderligere 12 englebørn og kerubhoveder samt diverse skyer og stråler. De må være blevet færdige med alt dette i året 1704¹⁷ og havde indtil da haft billedhuggerværksted i den gamle kirke¹⁸. Nu blev denne solgt til nedbrydning 1708. Året før var skulpturerne overført til den nye kirke¹⁹, og det synes klart, at magistraten ikke ville have afhændet det gamle kirkehus, så længe det kunne gøre nytte som værksted. Nu var arbejdet altså slut, billederne førtes til deres fremtidige hus, den nye kirke, hvor de blev opmagasineret sammen med det marmorværk, postamentet og søjlerne, der var ankommet tidligere. Man kan hertil lægge, at der i de første par år af det 18. århundrede ankom andre bidrag til alterets udsmykning. Billedhuggeren Andreas Roth leverede de 80 kragsten med mellemliggende rosetter til gavlfrontonens krummede arkitrav, snedkeren Abraham Lang kom med kapitælnes kærne af tørt egetræ, medens guldsmeden Johan Kohlmann leverede kapitælnes bladkrans af forgyldt metal²⁰.

Tilsyneladende var alle byggeklodserne samlet i den nye kirke i tiden omkring 1707, og den endelige fuldførelse måtte således være nær forestående. Man har da også fremsat den anskuelse, at alteret faktisk var taget i brug inden for århundredets første tiår²¹, og at indvielsen 1732 kun skulle være en genindvielse efter en omfattende reparation. Men en nøje gennemgang af samtlige oplysninger om alterets tilblivelse sammenholdt med de iagttagelser, der blev gjort under den store istandsættelse 1955, giver et ganske andet billede, hvorefter alle de ingredienser, alteret skulle sammensættes af, blev opmagasineret i kirken til henimod 1725, før man for alvor begyndte at tænke på opstillingen.

En meget væsentlig hindring for arbejdet var besværligheder med fundamenteringen. Marmoralteret repræsenterede en enorm vægt, hvorfor der skulle fundamenteres meget dybt. Fra 1707 begyndte man på dette vanskelige ar-

bejde, stadig hindret af grundvandet. De første par år gik med at dræne²². Så kan værgen omsider notere i sit regnskab, at opbyggelsen af alteret²³ er begyndt i året 1710, og man må vel gå ud fra, at alterbordet ved denne tid blev muret og fik sin dekorative udsmykning af broget marmor, eftersom Diederich Gercken 1725 nævner, at fundamentet dengang var fuldført²⁴. Fra 1713 hører al tale om byggearbejder op, og der synes i lange tider ikke at være sket andet end, at der fra snedkeren Claus Harders værksted kommer kapitæler til pilastrene, ligesom de ældre kærner til søjlernes kapitæler bliver udbedret²⁵.

For gudstjenestens skyld kunne kirken ikke undvære et alter. Så længe billedhuggerne arbejdede på det nye ovre i værkstedet i det forrige kirkehus, kunne det midlertidige alter, hvis udseende ikke kendes, stå i koret på det rigtige sted. Men da man 1710 begyndte at mure på fundamenterne til Tessins alter, måtte interimsalteret flyttes og blev anbragt i søndre korsarm. Det forsynedes med ny billedskåren ramme, og på alterbordet anbragtes et krucifiks (nedenfor s. 557), første gang nævnt 1719 og endnu omtalt i inventariet 1723, på hvilket tidspunkt dette midlertidige alter endnu var i brug.

Alt dette tyder ikke på, at Tessins alter var opstillet. Der er indtrådt en pause, og årsagen må efter alt at dømme være den store nordiske krig. Det var den kongelige kasse — Partikulærkammeret — der skulle udrede udgifterne, og man kan ikke undre sig over, at kong Frederik IV. i tiden mellem 1710 og 1720 havde andet at tænke på end alteret i Vor Frelses kirke.

Da der så omsider i 1725 påny blev liv i spørgsmålet om Tessins alter, måtte det første skridt være, at man lod en fagmand se på sagerne. Det blev billedhuggeren J. C. Heimbrodt²⁶. Han indsendte efter en nøjere undersøgelse en meget lang liste over de enkelte skulpturer med angivelse af mangler og defekter. Dem var der mange af. Selv marmorfigurerne mødte op med enkelte afbrækkede fingre, og overfladen trængte til afslibning. Værst var det med den flyvende engel med kalken; efter Heimbrodts mening burde den gøres helt af ny. De to engle, der bar kronen, karakteriseredes som meget groft forarbejdede, »zerschlagen und brüchig«. Kronen var i lignende forfatning og burde ligeledes fornyes. Af de øvrige træskulpturer var 13 englebørn (antallet opgives lidt forskelligt) og fem kerubhoveder temmelig molesterede på arme, ben og vinger, ligesom skyer og gloriens stråler var i en sådan tilstand, at en fornyelse på det nærmeste måtte tilrådes. Slet så galt, som det her tegnes, har det næppe været fat. Heimbrodt fik en kontrakt i stand af 3. marts 1725. Efter den kan man ikke se, hvad han i enkeltheder har udført. Men den store restaurering 1955 gav gode holdepunkter. Det viste sig, at da man først fik befriet skyer og putti for senere tilsætninger (derunder englebørnenes svære gipskapper, se nedenfor s. 521), havde man for sig alle træskærerarbejderne fra begyndelsen af 1700'erne, og man kunne i hvert enkelt tilfælde konstatere, hvor den ældre figur af linde-

træ i tiden omkring 1725 havde fået tilsat nye fingre eller vinger af fyrretræ²⁷. Også den kalkbærende engel, der ved restaureringen 1955 helt måtte fornyes, og som nu ligger som en torso på kirkeloftet, synes at have haft en kerne fra o. 1700, medens Heimbrodts arbejde var indskrænket til at give denne kerne en iklædning af marmorstuk²⁸.

Hovedresultatet af alt dette, gamle regnskaber suppleret med den moderne konservators iagttagelser, viser kun alt for tydeligt, at alterfigurerne 1725 fandtes i så molesteret en skikkelse, at de umulig kan have siddet på deres plads i alteropbygningen. Molesteringen må være et resultat af langvarig og uhensigtsmæssig opbevaring, hvorunder de enkelte sager er blevet skamferet og brækket. Det var alt dette, Heimbrodt skulle råde bod på, inden figurerne sattes på plads; udbedringerne kan altså nutidens konservator eftergå i enkeltheder, medens samtiden dækkede derover ved at lade alle skulpturerne få et tyndt overtræk af marmorstuk.

Man kan i hovedtræk forestille sig koret, som det så ud, før opstillingen af marmoralteret begyndte. Som nævnt var vistnok alterbordet med dets beklædning af forskelligt farvet marmor forlængst gjort færdigt. Bag bordet var der en niche, dækket af en halvcirkelformet bue, mulig oprindelig bestemt for Lambert van Havens alter; den muredes til, men blev genfundet 1955. Samtidig måtte murmester J. C. Schirmer forstærke fundamenterne²⁹, da man ville sikre sig, at de kunne bære den store vægt af marmorfigurerne. På begæring af Heimbrodt lod man ikke mindre end 168 matroser fra Holmen med 16 underofficerer opstille et stort stillads, hvorefter 74 mand og 10 underofficerer gik i gang med at hejse de fire franske marmorsøjler samt »de trij større billeder« (d.v.s. Breusegems og Cuckelaers figurer af hvidt marmor) på plads³⁰. Ved oprydningen arbejdede fem officerer og 68 matroser. Regnskabet for dette meget omfattende arbejde er dateret 12. januar 1729. Det må herefter være udført engang i 1728.

Opbygning og udseende. Tessins alter, hvis langstrakte tilblivelse er skildret i det foregående, er et meget anseligt bygværk, som måler 12½ alen i bredden med en samlet højde på 17½ alen, hvoraf fundament med det indbyggede alterbord tager de fem alen.

Det var arkitektens ønske, der også blev fulgt, at alteret skulle fremtræde med rolige lysforhold. De to smalle vinduer i korets østvæg blev derfor tilmuret og stod som nicher³¹; skulpturværket ses således med harmonisk sidelys, det varme solskær fra syd og det spredte, kølige lys fra nord, med arkitektur og skulptur som et relief mod korvæggens hvidkalkede flade (fig. 26).

Fundamentet er opbygget i to afsæt af broget italiensk marmor i brunlige, sorte og grønlige schatteringer. I den underste afdeling er alterbordet indbygget som et fremspring, flankeret af konsoller; til begge sider er kryptdørene indføjet uden forsinger. Det var Tessins mening, at adgangen til sakristiet

L. L. 1965

Fig. 27. Vor Frelseres kirkes alter. Sidefigur forestillende Retfærdigheden.

guldsmed kom med sit arbejde er ikke ganske klart, eftersom Heimbrodt påtog sig at gøre dem af ny i en legering af bly og tin³⁴. Samme Heimbrodt havde i sit overslag en post, der gik ud på, at han skulle forfærdige hovedgesimsen over søjlerne, efter modellen og udført i træ³⁵. Da dette materiale til gavlkronen også var bestemt af Tessin, ser det ud til, at de svungne arkitraver med gavlstumperne endnu ikke eksisterede 1725; derimod havde Andreas Roth allerede 1701 (s. 511) indleveret både konsoller og rosetter til den øvre gesims, og da de ikke nævnes mellem de sager, der skal fornyes eller blot repareres i årene efter 1725, må det være de oprindelige, der endnu findes på alteret³⁶. Disse øvre partier fik et overtræk af tyndt marmorstuk, der i tidens løb flere gange blev overmalet og marmoreret. Ved konserveringen 1955 fandt man som det underste farvelag en let gullig, flammet marmorering, som da blev genskabt.

Som krone på værket var der påtænkt en virkelig kongekrone (s. 508) båret af engle, der vel var udført i århundredets begyndelse, men som ved fuldførelsen blev udeladt. I stedet løber alterkompositionen op i det foromtalte skyhav, hvori englebørn bolttrer sig, og hvor forgyldte stråler løber radiært ud i rummet fra Jahves hebraiske navn, der ses i transparent som et cirkelformet vindue. Tessin havde visse idéer om denne lyseffekt. Hans udtalelser er ikke

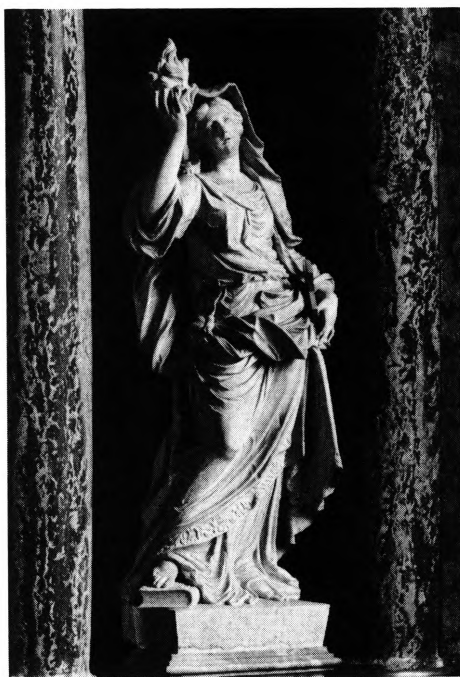
skulle skjules så meget som muligt, og han ordnede dette meget sindrigt ved at gøre dørene lave med adgang til et kælderagtigt, hvælvet rum under alteret, hvorfra man atter kunne gå op ad trappen til sakristiet. Det øvre afsæt har de stærkt krummede sidepartier, der er basis for søjlestillingerne, og det brede midtparti over alterbordet; alle tre afdelinger har fyldinger i grønligt marmor.

I hovedstykket er de inderste pilastre, der lænker hele opbygningen til altervæggen, af træ, medens de fritstående søjler, som tidligere nævnt, er af rødflammet marmor fra Frankrig. Baserne er af norsk marmor, udført af Diderich Gercken³² o. 1725 som erstatning for et ældre sæt af træ. Kapitælerne af korintisk orden synes ved århundredets begyndelse at have fået deres udsmykning med volutter og akantusblade, udført af Johan Kohlmann³³; hvor langt denne

helt tydelige, men om transparenten ved Jahves navn er der næppe nogen tvivl: her skulle dagslyset også være lyskilden. Derimod synes det mere indviklet, hvad han forestillede sig om belysningen af kalken i den svævende engels hånd³⁷. Hans ord herom må visnok forklares på den måde, at der bag kalken skulle udspares et cirkelrundt felt med spejlglas, og dette felt skulle ligesom Jahves navn have lys bagfra; kunne dette ikke ske ved hjælp af dagslys, foreslog Tessin, at man over sakristiets loft anbragte en lampe. Dette blev næppe gennemført, man nøjedes med at anbringe en blikskive bag kalken; også den er forsvundet, men man fandt ved sidste restaurering den krans af søm, der tidligere har fastholdt skiven. Imidlertid viser selve alteropbygningen endnu i dag, hvorledes Tessin har syslet med

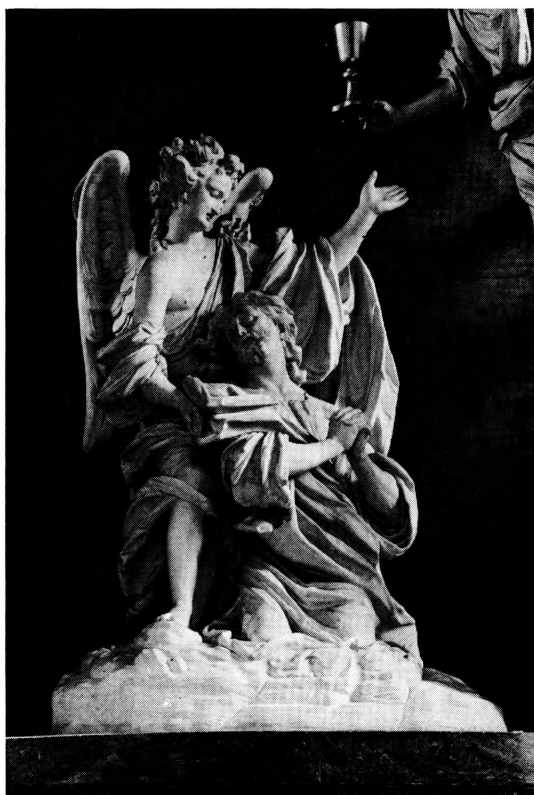
tanken om at fremhæve kompositionens kernepunkter. Tager man alterfundamentets højde på fem alen som modul, da er der fra dettes overflade netop fem alen til kalken, og fra denne til Jahves navn er der atter fem alen (ligesom den aldrig fuldførte kongekrone havde sin top yderligere fem alen over transparenten). Når begge de hellige tegn, Guddommens navn og kalken, blev fremhævet i transparent, havde Tessin dermed tydeliggjort sin idé ved at fremhæve disse nøglestillinger i hele kompositionen. Det var derfor en forringelse af alteret som kunstværk, når kalken aldrig fik sit kunstige lys, og når man 1812 spærrede for dagslyset bag Jahves navn (s. 522). Det blev først genoprettet ved istandsættelsen 1890.

Tessin har også arbejdet med alterets nærmeste omgivelser. Det er tidligere berettet, hvorledes han forårsagede, at korvæggens vinduer blev tilmuret. Men han har også syslet med udformningen af korsranken, antydnet på hans ældste skitse (fig. 24). Herefter skulle der være en retvinklet, fremskudt skranke med dokkebalustre foran selve hovedalteret, medens der til begge sider blot er antydnet tynde bræddevægge i skrankens højde, tilsyneladende helt uden udsmykning, kun brudt af et par opgange til det højere liggende korgulv. Her var adgang for nadvergæsterne, ligesom præsterne ad disse sideindgange kunne nå de to lave døre under alteret ind til sakristiet. Det er tydeligt, at Tessin

L. L. 1964

Fig. 28. Vor Frelses kirkes alter. Sidefigur forestillende Fromheden.

L. L. 1965

Fig. 29. Vor Frelsers kirkes alter. Midtgruppen med Kristus og den trøstende engel.

med denne plan har villet samle interessen om alterets arkitektur og billedværk ved at gøre flankerne neutrale; men vi kender kun hans tanker fra denne ældste tegning og veed ikke, om han senere har gjort ændringer deri. På skitsen er også antydnet en præstestol på hver side af alteret, hvad han også nævner i sin korrespondance med A. L. Knuth³⁸. Den korsranke, som Erich Warnheim udførte 1731 (s. 570) var i hvert fald ikke i Tessins ånd.

Skulpturerne. Billedhuggerværket på Tessins alter er indgående behandlet i V. Thorlacius-Ussings bog om Thomas Quellinus, hvortil der henvises³⁹. Som tidligere (s. 511) berettet, har de to billedhuggere Breusegem og Cuckelaere, efter kontrakten med kirkens daværende bygmester Hans van Steenwinkel (den yngste), hugget skulpturerne i marmor efter Quellinus' model. De har, som nævnt, været færdige med marmorværket i året 1700, ligesom træskulpturerne til alterets øvre partier synes fuldførte senest 1707, da værkstedet i det gamle kirkehus blev rømmet og billedværket overført til den nye kirke.

Marmorfigurene danner en gruppe for sig selv. Der er først de allegoriske statuer i sidefelterne mellem søjlerne. De har samme rolle som »koret« i den

Fig. 30. Vor Frelses kirkes alter. Efter Thurahs
Danske Vitruvius.

antikke tragedie; de skal ved deres nærværelse understrege dramaet på scenen, men tager ikke direkte del deri. »Retfærdigheden« (fig. 27) er gengivet som en høj, roligt bevæget kvindeskikkelse, rigt draperet, med sværdet i højre og vægtskålen i venstre hånd. Skikkelsen hviler på venstre ben, medens det højre er let bøjet og anes gennem en stramning af det i øvrigt så stærkt krusede klædebon. Overkroppen er let drejet til højre, medens hovedet omvendt bøjer sig til venstre ind mod alterets hovedfelt. Det er barokkens skema, den chiastiske bevægelse, der her er bragt til udførelse. Barok er også draperibehandlingen i Berninis stil med de folderige gevandter i den fodsides underkjortel og den stærkere bevægelse i overkjortelen, der i tæt krusede rynker blafirer op — som ved et stormvejr — lige under vægtskålene. Modparten, »Fromheden« (fig. 28), er roligere og mere frontalt opbygget. Hun har matronelin over det bagudbøjede hoved. I den sænkede venstre hånd holder hun et kors, medens den løftede højre hånd griber om en fakkel. Klædningen består også her af en under-

kjortel, der falder i rolige folder ned over fødderne, medens overkjortelen med en bred ornamentbræmme helt skjuler det venstre standben, men lader os ane det højre knæ, der er let bøjet, idet foden støtter sig til en lukket bog. Draperi-behandlingen er holdt i lange og rolige folder om benene, men forløber i tætte og krydsende rynker om overkroppen og i kappen, der er kiltet sammen om midjen; det vide ærmegab glider folderigt ned om den løftede højre arm, der er blottet fra albuen til hånden med tydelig modsætning mellem glat og kruset overflade.

Mellem disse figurer og andre, udført af Thomas Quellinus, er der god overensstemmelse. Navnlig er ligheden mellem »Retfærdigheden« her i Vor Frelser's kirke og den tilsvarende figur på Marcus Gjøs gravmonument i Herlufsholms kirke meget slående (DK. Sorø, s. 1155); de to værker er også på det nærmeste samtidige. Ligeledes har den knælende engel i Getsemanegruppen nogle »proptrækkerkrøller«, der går igen i adskillige af denne billedhuggers værker⁴⁰.

Derimod er der store divergenser mellem Tessins udkast til den store midtgruppe og det færdige værk (fig. 29). De er så store, at man nærmest må tale om en fuldstændig omredigering fra Quellinus' side, og resultatet er ikke blevet til det bedre.

Tessin havde tænkt sig noget meget dramatisk, et optrin, der fyldte hele scenerummet med vibrerende liv. Med få streger har han på sin skitse antydnet den trøstende engel, der med udspilede vinger kommer ilende ind fra venstre for at knæle ved den lidende frelser, der afmægtig synker sammen som under en stor byrde, endnu halvt oprejst, men med hovedet hældende mod englens bryst. Ligevægten i kompositionen blev da tilvejebragt ved den svævende engel, der med samme dramatiske liv kommer styrtnende ned fra himlen som en budbringer fra den Herre, hvis hebraiske navn stråler i glorien foroven på alteret, og som i hånden holder en gylden kalk — hele gruppens logiske og kompositionelle midtpunkt, opfattet både som lidelsens og trøstens symbol.

Hvad Quellinus fik ud af alt dette, fremgår af alteret som det tager sig ud i dag. Han har stemt tonen ned og bortelimineret det pulserende liv. Hovedgruppen, Kristus og den trøstende engel, fylder ikke mere det store scenerum, og af det dramatiske liv er der ikke meget tilbage, det lever kun i de vildsomme foldekast, der som kaskader vælter fra englens løftede venstre arm skråt ned mod Kristi hoved og fra englens bøjede højre knæ fortsætter i Kristi kjortel fra venstre skråt ned mod højre. Den bredt udfoldede komposition er skrumpet ind til en stillestående midtgruppe, hvor Kristus ikke falder sammen, men er sunket ned og hviler sit hoved i skødet på engelen, der selv har opgivet sin vilde flugt og stiltfærdigt har foldet vingerne sammen, rimeligvis fordi den udleverede marmorblok var for knapt tilmålt og derfor ikke tillod en større udfoldelse i bredden. Quellinus fik således taget gejsten af Tessins stort anlagte

Ældre fot. i NM.

Fig. 31. Vor Frelsers kirkes alter. Putto, fotograferet under istandsættelsen 1955.

idé og har da heller ikke formået at få kompositionens tredje figur, englen med kalken, arbejdet ind i helheden. Den får nu vægten flyttet over i rummets højre side, og det forvirrende indtryk blev understreget derved, at kalken i dens højre hånd holdtes i skråt hældende stilling, hvilket først blev rettet ved istandsættelsen 1955.

Også på anden måde blev den svævende engel et smertensbarn. Den var ved århundredets begyndelse skåret af de to billedhuggere, udført i lindetræ, idet kun hovedet var formet, medens kroppen havde fået sine gevandter dannet i marmorstuk. 1725 fandt Heimbrodt figuren i så elendig en forfatning, at han ønskede at udarbejde en helt ny⁴¹. Dette skete vistnok ikke. Såvidt ses, blev kun iklædningen af stuk fornyet, hvorefter figuren blev opsat på sin plads i alteret. Ved den sidste restaurering af alteret 1955—56 var netop denne figur meget medtaget, og man skønnede det nødvendigt at lade gøre en ny, udført af billedhuggeren Aage Petersen. Resterne af den gamle figur, væsentlig bestående af hoved på en ubearbejdet klods, ligger nu på kirkeloftet. Der findes også armene og vingerne. Disse sidste har den ejendommelighed, at den venstre (d.v.s. yderste) kun er bearbejdet på den ene side, medens den højre, der vendte ind mod alterets baggrund er fuldt udskåret på begge sider. Forklaringen turde være den, at den vderste vinge var opadvendt, så at bagsiden aldrig ville kunne ses; den inderste vinge var derimod nedadvendt og kunne under visse synsvinkler ses på begge sider. — Da Englen blev sat op omkring 1730,

Ældre fot. i NM.

Fig. 32. Vor Frelsers kirkes alter. Tre kerubhoveder, fotograferet under istandsættelsen 1955.

gav man den en anden hældning, end det måske oprindelig var tænkt. I hvert fald blev kalken bøjet forover, som om den skulle tømmes for sit indhold. Sådan er den gengivet på det ældste kendte billede af den færdige altertavle, nemlig stikket i Thuras Danske Vitruvius (fig. 30), og sådan har det været lige til 1955.

At de mange englebørn i skyerne hører med til alterets ældste skulpturer, fremgik af den omhyggelige undersøgelse, der blev foretaget ved den sidste restaurering. Konservatoren, N. J. Termansen, har i sin beretning kunnet meddele hver enkelt stykkes skæbne gennem tiderne⁴². Englene var skåret i lindetræ. Den molest, de havde lidt under de mange års opmagasinering, kunne eftergås; man kunne iagttage, hvor Heimbrodt havde tilføjet noget, snart en finger, snart en vinge o.s.v. I enkelte tilfælde så man en vinge blot erstattet med et udsavet bræt eller en finger kompletteret med en i gips; der var da tale om fornyelser i 1800'erne, medens Heimbrodts egne fornyelser var sket i fyrretræ. På et givet tidspunkt var samtlige figurer blevet indkapslet i et tykt hylster af gips. Den oprindelig så elegante form i de små delikate barnekroppe var herved blevet forgrovet til svulmende kødklumper af ringe æstetisk værdi. Man veed ikke bestemt, hvornår denne forvanskning af Breusegems og Cueke-læres skulptur har fundet sted. Det eneste helt sikre synes at være, at foran-

Ældre fot. i NM.

Fig. 33. Vor Frelsers kirkes alter. To kerubhoveder, fotograferet under istandsættelsen 1955.

dringen har fundet sted før kirkens store restaurering 1890. En gennemgang af kirkens arkivalier giver kun til resultat, at billedværket har været underkastet en behandling 1875 (s. 523). Og det var vistnok ved den lejlighed, at englebørnene blev dækket af gips. Man kunne 1955 iagttage, hvorledes figurerens overflade, før gipsdækket blev tilføjet, var blevet skamferet med mange indhuggede søm; derefter var et net af ståltråd lagt uden om hver enkelt krop og det svære gipslag derefter tilføjet. Man iagttog også, at denne ståltråd var galvaniseret, hvorefter det skulle være givet, at fornyelsen har fundet sted i sidste halvdel af 1800'rne. Årstallet 1875 passer godt ind i denne sammenhæng.

Alterets fuldførelse og senere skæbne. Med opstillingen af alterets arkitektoniske og skulpturelle smykke var Tessins værk omsider færdigt henimod slutningen af Frederik IV.s regering. Værgen Otto Felsen indførte i året 1730 i sin kopibog et brev⁴³ til magistraten, hvori han ansøgte byens styre om at foranstalte alteret færdigt, »saasom Christianshafns Menighed hiertelig lenges at see dette gudelige Værck nogenledes i Stand at de kunne betiene sig deraf«. Ordene er bemærkelsesværdige. Alteret var nemlig færdigt på den tid; men ikke desto mindre hengik der endnu to år, før det kunne indvies. Vistnok har det været den endnu manglende korsranke, der trak tiden ud (nedenfor s. 570 f.). Men også et andet smykke, midtfeltets baggrundsmaleri, synes først kommet til på dette sene tidspunkt.

Tessin havde i sin rejsedagbog for 1687—88 i Rom noteret, at der på alteret i SS. Domenico e Sisto var et landskabsmaleri bag figurerne⁴¹. Da han 1695 korresponderede med A. L. Knuth, nævnede han, at grupperne på alteret i Vor Frelsers kirke skulle kunne træde frem klart og tydeligt, og foreslog da at lade baggrunden male med et landskab, der forestillede Oliebjerget⁴⁵. Hele det store felt bag Kristus og de to engle blev da beslået med lærred på en bræddevæg. Bag kalken blev der indsat den førnævnte plade, som er antydet på stikket i Danske Vitruvius (fig. 30), og som var en tarvelig erstatning for de raffinerede lysvirkninger, Tessin havde drømt om at bringe i anvendelse. Om selve baggrundsmaleriet er meddelelserne sparsomme. I året 1732 udstedte maleren Antoine Muhle⁴⁶ en garanti på seks år for sit arbejde ved alteret; det drejer sig måske om altermaleriet. Thura⁴⁷ har den mest udførlige meddelelse herom: »Alterets Grund er med adskillige Farver malet og forestiller et Landskab eller en Have; Skyerne ere blaae og hvide ... « Stikket, hvormed han ledsager denne beskrivelse i Danske Vitruvius, viser ganske rigtigt et landskab med Jerusalem i baggrunden. Ret længe har maleriet ikke fået lov at smykke alteret. Maleren Bischel⁴⁸ fik 1773 godkendt et overslag på 74 rdl. for alterets bemaling og lovede at være færdig hermed til den tid, da kirken tillige havde fået sin nye prædikestol (nedenfor s. 572 ff.). Han har da rimeligvis ved denne lejlighed overmalet Getsemanemaleriet og erstattet det med store skyformationer. I P. Paludans beskrivelse af Christianshavn nævnes det udtrykkelig, at der tilforn på dette sted havde været malet et landskab⁴⁹. På den tid, 1791, var altså Muhles Oliebjerget forsvundet. Baggrunden med skyerne forblev her lige til restaureringen 1955. Man fjernede da både bræddevæg og lærred, hvorefter maleren Ingolf Røjbak malede baggrunden blå al fresco.

Tessins alter blev omsider indviet Mikkelsdag 1732, i overværelse af Magistraten og med musik komponeret af kirkens organist, Johan Hiob Thielo⁵⁰. En tavle til minde om indvielsen anbragtes derefter i det hvælvede rum ved indgangen til sakristiet (s. 592).

Bortset fra ændringen i maleriet er det store alter ikke i lange tider undergået væsentlige ændringer. Nu og da hører man i de kommende 150 år om mindre reparationer. C. F. Stanley »renoverede« alteret 1772, uden at arbejdets karakter er kendt⁵¹. 1774 blev det malet og forgyldt⁵². 1812 blev glastruden med Jahves navn taget ned og erstattet med et stykke taft⁵³, hvorpå der også var malet de hebraiske cifre. Så er der stille om altertavlen indtil 1832, da billedhuggeren Peter Niels Jochumsen⁵⁴ gratis udførte en del uspecificeret arbejde ved figurerne. 1875 og 1878 nævnes der atter større reparationer⁵⁵. I det førstnævnte år fik billedhuggeren Ludvig Wieth 500 kr. for »afslibning og afpuddning af figurerne på alteret, og 1878 fik malermester C. Weber 450 kr. for de samme figurers »afvaskning og reparation« samt for opsætning af stilladser og

tildækning af marmorfigurerne⁵⁶. Af denne sidste bemærkning synes det at fremgå, at arbejdet gjaldt alterets øverste dele, altså formentlig englene i skyerne. Skønt det ikke siges direkte, er der grund til at tro, at det her drejer sig om det tidligere nævnte arbejde, hvorved både englen med kalken og børnene i skyerne blev indkapslet i gips. Det eneste sikre synes, som før omtalt, at være dette, at påføringen af de svære gipskapper må være udført før kirkens store istandsættelse 1889 og følgende år, og da er Wieths og Webers arbejder de eneste, vi kan sætte i relation hertil. — For træfigurerens vedkommende fik denne tilsætning uheldige virkninger: da man o. 1870 indlagde centralvarme, havde dette til følge, at figurerens trækærner langsomt trak sig sammen, mens gipskapperne forblev uberørt deraf. Slutresultatet blev mærkbart i vort århundrede, gipsen revnede og skallede af. Ved restaureringen 1955 blev da alle træfigurerne taget ned, undersøgt og konserveret⁵⁷ og derefter genopsat i deres oprindelige leje.

Skyformationen ved den gyldne glorie har også i slutningen af 1880'erne undergået en ændring. Man tilsatte nye skyer i gips og gav derved alterets øverste parti en større fylde og tyngde, end det oprindeligt havde. De tilsatte partier var 1955 under observation; da man i fyldet fandt aviser fra 1889, blev de klart afsløret som senere tilsætninger og derfor fjernet. Denne proces skete samtidig med, at man fjernede de svære gipskapper om englebørnene, og hele alterets overdel fremtræder herefter i lettere og luftigere former.

Ved indlæggelsen af centralvarme skete der en anden ændring ved alterets nærmeste omgivelser. Et par varmluftskanaler blev indlagt netop der, hvor de to vinduesnicher i korvæggen havde deres plads; kanalernes udmunding foroven blev kamufleret ved et par kerubhoveder i stuk, udført af billedhugger H. C. Petersen. De blev atter fjernet 1955, og for første gang kom Tessins alter til at træde frem fra en ubrudt altervæg.

Det er tidligere blevet nævnt, at Tessin havde bestemte tanker om korgitter og alterskranke. Hvorledes alt dette blev udført på en helt anden måde, end arkitekten havde foreslået, skal omtales i anden forbindelse (s. 570). Et *knæfald* med jerngitterværk fra o. 1719 blev udskiftet 1889.

VOR FRELSERS KIRKES SPIR

Kirken på Christianshavn blev formet efter en stor idé, mere majestætisk og monumental end den lille by havde brug for. Kongen havde ønsket det sådan, og Lambert van Haven havde her ydet sit ypperste. Med Tessins alter fulgte man den store linie op, og Vor Frelseres kirke stod nu som den prægtigste i København. Således dømte i hvert fald Laurids Thura, da han i 1740'erne skrev teksten til sine arkitekturværker, og sådan var vistnok også den almindelige opfattelse. Men det kunne ikke skjules, at målet lige fra begyndelsen var sat for højt. Menigheden, der skulle bruge denne kirke, var for lille og for fattig til at fuldføre noget af det, som endnu et halvt århundrede efter indvielsen måtte mangle. Og manglerne var iøjnefaldende. Christian V. havde lovet kirken både en prædikestol af marmor og et prægtigt spir. Begge dele savnedes —, prædikestolen vistnok fordi et skib med norsk marmor dertil var forlist¹ undervejs til Christianshavn, og spiret, fordi tiderne ikke var til så store foretagender. Man måtte nøjes med en prædikestol »opslaget af jævne brædder«² og et tårn, som dækkedes af »en plat og nedrig spidse« (fig. 20), og begge dele kontrasterede kun altfor voldsomt til Lambert van Havens og Nidocemus Tessins mesterværker. Skulle den oprindelig så monumentalt gennemtænkte plan føres til en lykkelig afslutning, måtte hjælpen komme udefra. Spirets opførelse måtte således være en statsopgave.

Medens prædikestolen kom til at vente endnu nogen tid, blev det til alvor med spiret i midten af 1740'erne. Kong Christian VI. havde genrejst byen af asken efter branden 1728, og det nye Christiansborg var i det ydre gjort færdigt. Alle kendte kongens iver for store monumentale byggearbejder, og tiden var nu inde til at bede kongen om hjælp. Vor Frelseres kirkes patroner, Københavns magistrat, indsendte derfor gennem Danske Kancelli en bønsskrivelse, dateret 30. september 1744, med et diplomatisk formet forslag til kongen om nu endelig at fuldføre, hvad hans berømmelige farfader i sin tid havde lovet. Man henviste til den store praktiske nytte, som søfarten kunne have af sligt iøjnefaldende sømærke, og undlod heller ikke at smigre kongens velkendte sans for skønne bygninger, navnlig da det nye spir måtte tage sig prægtigt ud fra vinduerne i det nylig opførte slot; man sluttede brevet med at overlade kongen at afgøre, om der skulle bygges efter den gamle plan, der kendtes fra træmodellen på Rådstuen, eller om der skulle forfattes en helt ny tegning. I en ledsageskrivelse til Kancelliets oversekretær, J. L. Holstein, der skulle forelægge sagen for kongen, henviste man til den indskrift, der 1732 var anbragt bag på det nye alter, og hvori der udtryktes ønsket om, at Christian VI.s navn engang kom til at stå på spiret³.

Beretningen om dette spirs langvarige og besværlige tilblivelse har adskillige

Fig. 34. Vor Frelsers kirke. Opstalt med projekteret spir, efter Thuras Danske Vitruvius.

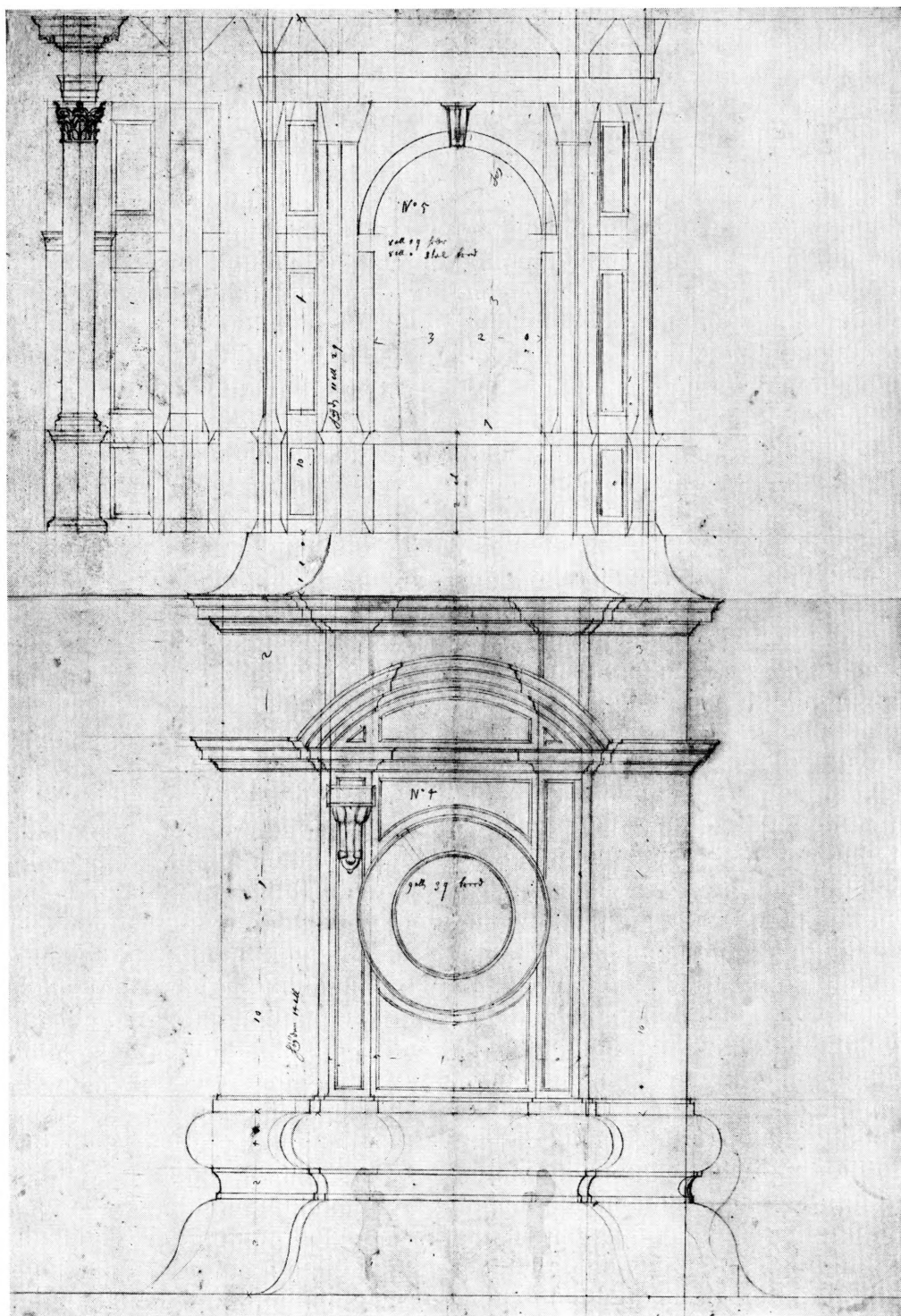

Fig. 36. Detaljer med varianter af Lambert van Havens udkast til et spir. Kobberstiksamlingen.

en uges betænkningstid, at prisen kunne presses ned til 15500 rdl. Stadsbygmesteren var på det tidspunkt Nicolai Banner Mathiesen, og han fik kun 15 rdl. for sin ulejlighed⁶. Der var således ikke tale om noget nyt projekt, og der har efter alt at dømme aldrig været tale om noget andet end den gamle plan fra 1680'erne. Spørgsmålet kunne derefter reduceres til en undersøgelse af, om Thura, eller den af ham anvendte tegner, har kunnet dy sig for at lave lidt om på Lambert van Havens model. Men spørgsmålet er dog mindre indviklet.

I Kobberstiksamlingen har man fornylig fremdraget en række hidtil ukendte tegninger af Lambert van Haven, indeholdende både skitser fra hans rejser og udkast til bygninger, deriblandt planer til det nye slot i København og tillige et spir (fig. 35-36). Dette sidste har krav på en ganske særlig interesse, selv om det ikke står skrevet derpå, at det drejer sig om Vor Frelseres kirkes spir. Det kan ifølge den sammenhæng, hvori det er forefundet, meget vel antages at være et projekteret slotsspir, men vi vil alligevel her give kirken på Christianshavn prioriteten. Det murede parti forneden holder nemlig de 14½ alen, der også var målet for Vor Frelseres kirkes murede tårn. Dertil kommer, at spiret, omend i enkelthederne forskelligt fra medaljen, har alle leddene, som vi kendte herfra, blot i anden form og holdt i andre dimensioner. De to forslag har begge et urstokværk og derover en lanterne; men disse led er på medaljen presset ned til lav højde, nærmest som gennemgangsled, medens tegningen viser fulde arkadestokværk med gennemarbejdede arkitektoniske profiler. En nøjere gennemgang af de to projekter vil på næsten alle punkter afsløre meget store divergenser, så at der af ligheder kun bliver dette ene tilbage, at de begge har det samme antal ingredienser, taget stokværk for stokværk, men at hvert enkelt led er formet vidt forskelligt. Mest iøjnefaldende er nok spirets øvre afslutning, som på medaljen viser en høj spids, medens tegningen her blot, rent skitse-mæssigt, antyder en barokt formet krone, hvorover verdenskuglen svæver. Men denne spirkrone er også det eneste punkt, hvor tegneren lader projektet løbe ud i en tankestreg, alle andre led er gennemtænkt, forsynet med alternative forslag og på løse, vedlagte ark tegnet ud i forskellig målestok. Med dette materiale for hånden må medaljeudkastet glide i baggrunden. Vi veed nu, med Lambert van Havens egne tegninger i hånden, hvad arkitekten havde tænkt sig på et meget tidligt tidspunkt i kirkens tilblivelseshistorie.

Det murede tårn har herefter oprindelig kun skullet omfatte halvandet stokværk: en nedre mezzanin med kvaderrustik som ramme om en glug, og derover et fuldt stokværk med pilasterstillinger omkring et vindue, kronet af en segmentformet gavl. Derover skulle træspiret begynde, ikke – sådan som den kunsthistoriske kritik tidligere mente det med støtte i medaljen – i form af et ottekantet renæssancespir, men formet over et kvadrat med affasede hjørner. Første stokværk i spiret havde brede, åbne arkader ilankeret af ioniske pilastre,

medens de lukkede affasninger var planlagt leddelt på forskellig vis, angivet i tegnerens alternative forslag. Der er i dette underste stokværk endnu mindelser om ældre tiders nederlandske lanternespir. Men derover skifter billedet, og spiret iklædes et stadig mere understreget barokt antræk. Urstokværket, der følger dernæst, og som hviler på karnis- og vulstprofil, var helt lukket, med fast leddelte flanker og med urskiven indfattet i et felt, kronet af en segmentformet gavlj; den dobbelte gesims danner overgang til næste stokværk og gør indtrykket lettere, ligesom alle profiler, også i segmentgavlen er forkrøbbede på ægte barok vis. Det øverste, smallere stokværk skulle atter være gennembrudt på fronterne, lukket på de affasede hjørner og leddelt ved pilastre. Derover kom så spirets øvre afslutning, som nævnt blot løseligt antydnet i form af en krone, båret af volutter og selv over pulden bærende en kugle. Der er her et og andet, der kunne lede tanken hen på de hollandske kirker, som Lambert van Haven havde taget til rettesnor i udformningen af kirkebygningens korpus med den store pilasterorden. Man tænker særlig på Amsterdams Westerkerk, hvis spir mulig blev fuldført af Jacob van Campen, men der er også andre muligheder, og et vist anstrøg af romersk arkitektur i segmentgavlene med deres forkrøbbinger lader sig ikke fornægte.

Da der intet sted står skrevet, at dette af Lambert van Haven tegnede spir skulle pryde Vor Frelser's kirke, glider det kun med et vist forbehold ind i diskussionen om kirkens tilblivelseshistorie. Men det er måske også af underordnet betydning, om spiret skulle stå det ene eller det andet sted, når tegningen blot formår at bevise, at arkitekten arbejdede med en mere moderne spirtype, end man egentlig havde tiltænkt ham muligheder for. Dermed kommer det af Thura gengivne spir ind i en hel ny sammenhæng. Holder man fast ved, at tegningen vistnok var møntet på kirken og rimeligvis repræsenterer et ret tidligt stadium, kan sammenligningen med medaljens billede af kirken kun godtgøre, at arkitekten har arbejdet med stadig nyere idéer for sluttelig at nå frem til en enklere løsning med simplere stokværkinddeling og strammere linier, således som vi kender spiret fra Danske Vitruvius. Den enstemmighed, der præger samtlige udtalelser fra dengang, da man i 1740'erne genoptog planen om at bygge det af Kong Christian V. approberede og af Lambert van Haven konciperede spir, tillader egentlig ikke nogen bortforklaringer af problemet. Man begav sig 1745 til Rådstuen og lod Banner Mathiesen tage den gamle model frem for at indgive sit overslag vedrørende bekostningerne, og vi behøver næppe tvivle om, hvordan hin model har taget sig ud.

Hvorledes den nye byggesag blev rejst 1744 er allerede ovenfor antydnet. Baggrunden for magistratens henvendelse til kongen har formentlig været den, at vel var kirken fattig, men efter at det store marmoralter var færdigt og kirken havde fået sine nye pulpiturer, måtte de værste gældsposter være til at overse.

Danske Kancelli svarede dog gennem Holstein den 15. oktober, at en gældspost på 5000 rdl. til justitskassen stod hindrende i vejen for nye byggerier, hvorfor spørgsmålet om den nye prædikestol og det høje spir skulle stilles i bero. Det må imidlertid være lykkedes magistraten at tegne et noget lysere billede af kirkens økonomi, thi allerede den 30. januar 1745 erklærede Holstein i et brev til magistraten, at han følte sig overtydet om gældens hurtige afvikling, af hvilken årsag Hans Majestæt nu var sindet at lade spiret opføre⁷. Da var det, at der gik bud til stadsarkitekten, som allerede 8. februar havde sit førnævnte overslag parat. Og så gav man sig atter til at vente. Christian VI.s død 1746 må have sat en foreløbig stopper for videre initiativ, og først 1747 skete der noget påny. Holstein og Schulin skrev den 16. maj til magistraten, at den nye konge nu havde skænket 5000 rdl. til hjælp til spirets opførelse, »hvormed skal begyndes efter den approberede Model, som findes paa Raadstuen«⁸.

På dette tidspunkt var det, at Thura blev aktivt inddraget i arbejdet, og næppe havde han viist sig på skuepladsen, før han evnede helt at ændre planerne. Det begyndte med, at magistraten indsendte en ansøgning til kongen om, at Thura måtte forestå opførelsen af spiret⁹. Dette blev bevilget, og arkitektens opgave var på dette stadium kun at realisere de forlængst lagte planer. Men det kom til at gå helt anderledes. Den nye bygmester var efter sit eget udsagn¹⁰ ganske vel fornøjet med det mere end 50 år gamle projekt og siger anerkendende, at det »endog efter Architecturens Regler i vore tider kunde passe sig dertil«. Om han mente det ærligt, er så en anden sag. Thi han fortsætter med at berette, at kongen, der gerne ville have noget endnu prægtigere, bad Thura om at fremkomme med et nyt projekt. Sådan skete det også, hvad enten det er Thura selv eller kongen, der var den egentlige initiativtager. En tegning til et spir efter helt andre retningslinier end det gamle blev indsendt til kongen, ledsaget af et overslag, der lød på 25857 rdl. og straks derefter approberet¹¹. Alt dette kom ganske bag på Magistraten, der jo lå inde med Banner Mathiesens to år gamle overslag på 15500 rdl., og som nu skulle svare til en meget større byggesum uden at have anden startkapital end de 5000 rdl., som kongen tidligere havde bevilget. Magistraten indsendte da et fortrydeligt brev til Danske Kancelli og antydede her, i forsigtige vendinger, men dog med bitter brod, at hofbygmesteren havde handlet egenrådigt uden at henvende sig til borgmester og råd i disses egenskab af kirkens patroner og var gået direkte til kongen med sit forslag; vel måtte magistraten indrømme, at »denne af Thura inventerede modell formedelst sin singularité og usædvanlige struktur kunde geraade til stadens store ziir ...«, men man fandt alligevel, at her var mange dyre penge at give ud¹². Måske man også i ordvalget kan læse mellem linierne, at magistraten fandt projektet forfærdeligt, sådan som det hyppigt går, når en kunstner lancerer noget nyt og usædvanligt.

Fig. 37. Vor Frelseres kirke. Opstalt 1748 med Thuras første udkast til spiralspiret.
Efter Hafnia Hodierna.

Forklaringen er den, at Thura havde præsenteret kongen for sit første snegle-gangsprojekt, et proptrækkerformet spir med en ydre spiraltrappe, der i stedse snævrere vindinger snor sig fra en ottekantet vægtergang op mod spirets top (fig. 37). Thura har i sine værker indgående dvælet ved dette sjældne spirs for-historie. Og for en gangs skyld har en arkitekt her tillige røbet, hvor han havde fået idéen fra. Under studierejsen i de unge år havde han ved Roms universitet, La Sapienza, lagt mærke til Borrominis snegleformede lanterne på kuplen over det lille S. Ivo-kapel, og nu, mange år senere, erindrede han sig denne bizarre bygning og tænkte sig at overføre den på den københavnske kirke¹³. Der var blot den forskel, at forbilledet kun var en lav lanterne, medens Vor Frelseres kirke skulle have et anseligt spir med højere svungne snoninger. Da Thura tillige tænkte sig at bygge spiret af sandsten fra Bremen, måtte der tages hensyn til den enorme vægt, en sådan bygning repræsenterede. Derfor sløjfede han i sit udkast det øverste murede stokværk på Lambert van Havens tårn og erstattede det med en ottekantet vægtergang, kronet af otte store skulpturer, 4 evangelister og 4 profeter. Næppe var denne nye plan lanceret, før Eigtved viste sig på skuepladsen. Måske var magistraten blevet ængstelig over dette æventyr, som Thura med kongens bistand havde lokket den ud i, og derfor tilkaldt den anden hofbygmesters assistance. I hvert fald indfandt Eigtved sig på Københavns rådstue den 15. november 1748 og udviklede her for byens vise mænd, at der i Norge fandtes en anden stenart, som i dette til-fælde ville være nok så tjenlig, nemlig fedtstenen, der både var lettere at be-handle og tingedes til en lavere pris end sandstenen fra Bremen¹⁴. Den påfø-lgende diskussion har næppe været ganske blid. Thura føjede sig ganske vist så vidt, at han anstillede eksperimenter med fedtstenen, både i vand og glo-ende ild, men konkluderede dog, at Bremerstenen var at foretrække, da fedt-stenen ikke havde vist sig modstandsdygtig. Magistraten, som var meget lydhør overfor Eigtveds væsentlig billigere forslag, kaldte Thura »contrair«, hvori der vel kun ligger, at han havde en anden opfattelse end Eigtved. Der kom en vistnok meget langstrakt meningsudveksling i gang¹⁵, og den varede et stykke ind i 1748. Da magistraten ikke formåede at rokke Thura i hans fastholden ved Bremerstenen, kom den med et nyt forslag, der gik ud på at tilkalde pro-fessor J. F. Ramus som opmand. Denne matematiker, der også havde optrådt som arkitekt, fældede omsider sin dom den 21. maj¹⁶, og den blev mod for-ventning ganske i Thuras favør; han erklærede sig for overbevist om, at sand-stenen var mere vejrbestandig, og hævdede tillige, at fedtstenen var alt for tung. Dermed skulle sagen være afgjort, selvom kongens resolution¹⁷, hvori han godkendte spirets opførelse af sandsten fra Bremen, først faldt den 30. november 1748.

Men sagen var alligevel ikke afgjort. Spiret blev hverken opført af sandsten

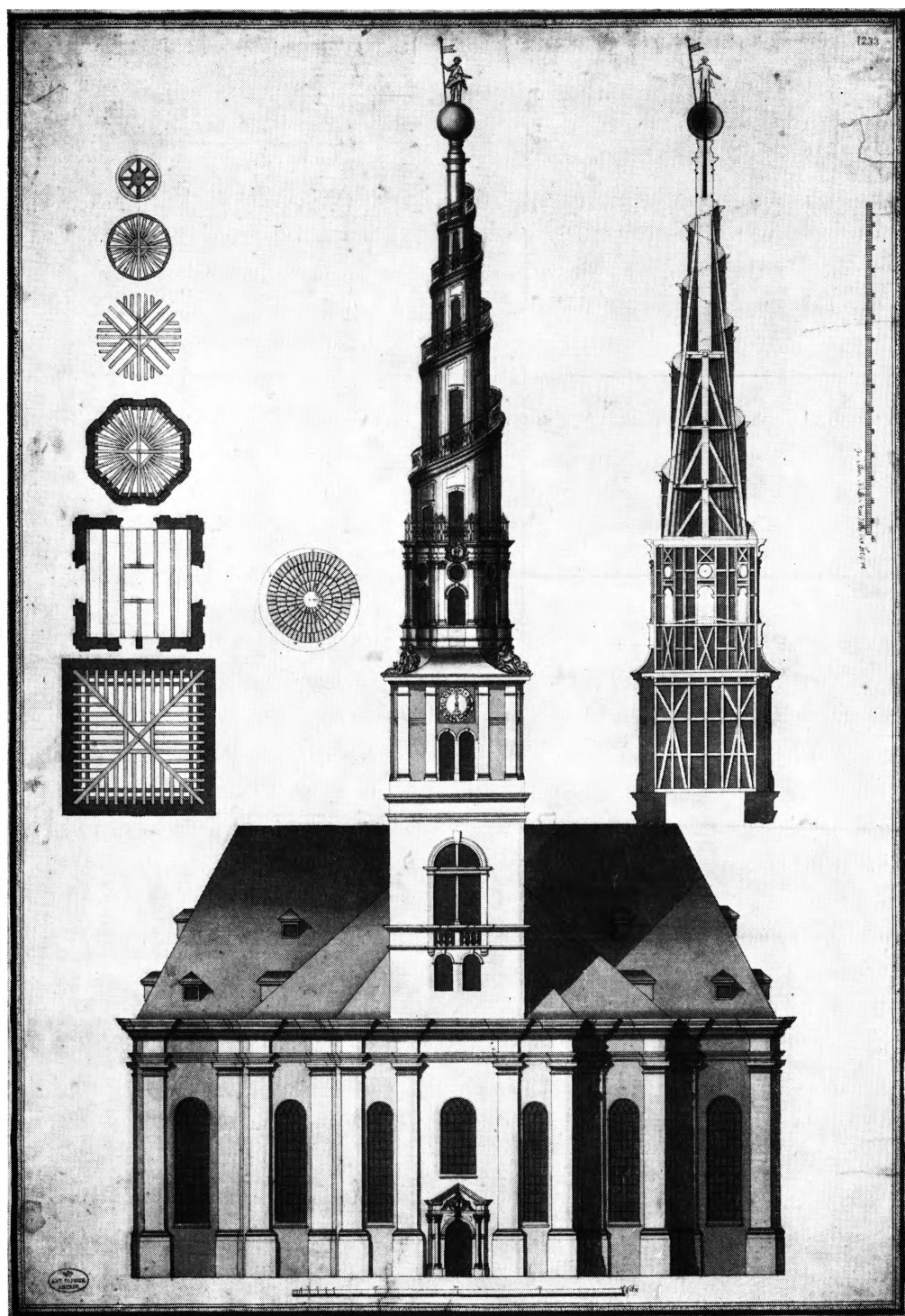

Fig. 38. Vor Frelsers kirke. Opstalt o. 1750 med spiralspiret i den endelige skikkelse.
Tegning af L. de Thura. Nationalmuseets arkiv.

Fig. 39. Vor Frelsers kirke. Prospekt o. 1749, tegnet inden spiret fik sin endelige form. Tegning i den 3. (ikke udgivne) del af Thuras Danske Vitruvius. Kgl. Bibl.

eller fedtsten, men derimod af træ. Man kender blot ikke noget til de videre forhandlinger, som ikke synes at have efterladt sig skriftlige spor. Der er kun slutresultatet at holde sig til. Thura har indleveret et nyt forslag til et spir helt opført af træ med kobbertækning; der findes et par tegninger dertil (fig. 38), hvoraf den ene, som er bevaret på Københavns Bymuseum, bærer Frederik V.s underskrift til approbationen¹⁸, dateret 8. februar 1749. Samme dag

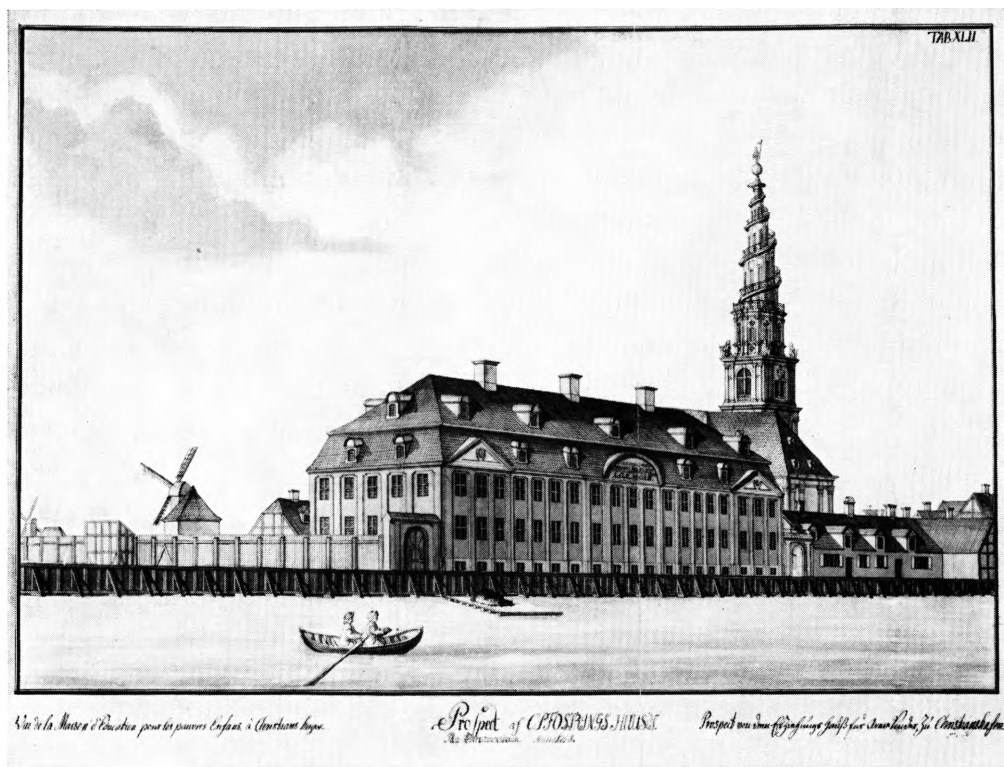

Fig. 40. Vor Frelsers kirkes spir, med Opfostringshuset i forgrunden. Tegning fra 1750'erne i 3. del af Thuras Danske Vitruvius. Kgl. Bibl.

udstedtes der et kgl. reskript, hvorefter 8000 rdl. af Claudi Rossets legatmidler skulle anvendes til spirets opførelse¹⁹.

Hermed var de sidste hindringer ryddet af vejen. Der holdtes offentlig licitation på Rådstuen den 4. marts, og Thura indleverede sit endelige overslag den 10. marts 1749, lydende på 22758 rdl.²⁰. Den 17. marts ankom det første hold arbejdere til byggepladsen²¹.

Det nye materiale, der nu skulle anvendes, gjorde konstruktionen friere. Arkitekten kunne bygge i højden, ialt 144 alen, og Thura benyttede sig deraf. Over det gamle, murede tårn, som kunne beholde sit øverste stokværk²², byggede han et ottekantet stokværk, gennembrudt af store åbninger og kronet af en vægtergang. Derover tog sneglegangen fat. I sammenligning med Borrominis lanterne og med Thuras første udkast til stenspiret, tager den nye anordning sig ud som en rulle papir, der er trukket ud til et kræmmerhus lige til bristepunktet. Den ydre trappe skærmedes ved et forgyldt jerngelænder, medens »pyramidens« flanker blev kobbertækkede og leddelt ved fladbuede blændinger i forgyldte rammer. Øverst oppe, hvor den svære hjelmstang løber fri af spiralen, anbragtes et balusterformet led, »Vasen« kaldet, som basis for

den store globus med frelserens fanebærende skikkelse, der danner spirets krone.

Under selve udarbejdelsen af planerne foregik der, som så ofte, en del ændringer. Den rige skulpturelle udsmykning, man oprindeligt havde tåltænkt sten-spiret, var delvis strøget. De otte figurer på vægtergangens brystværn blev opgivet, og i stedet anbragte man fire kolossalskulpturer, forestillende evangelisterne, på det murede tårns kransgesims i hjørnerne ved overgangen til ottekanten. Denne ordning var en indrømmelse til den friere og lettere komposition, der nu skulle gennemføres, når man valgte at bygge spiret af træ. Derimod synes Thura at have været indstillet på at overføre en anden form for skulpturel udsmykning fra det foregående projekt, en taktfast opdeling af gelænderet på den ydre, snegleformede trappe, på hvis vindinger der skulle anbringes små, forgyldte vaser. De ses endnu på et par af de ældre tegninger, bl.a. på den af kongen approberede tegning af 8. februar 1749 og tillige på et prospekt i 3. del af Danske Vitruvius (fig. 39), medens et andet prospekt sammesteds (med Opfostringshuset som forgrundsfigur) har strøget vaserne. De blev dog hurtigt opgivet²³.

De egentlige byggearbejder blev iværksat foråret 1749. Straks efter påske gik man i gang med at nedbryde den gamle tårnhætte²⁴, og lidt senere blev der på tårnets nu kullede tag anbragt en kran²⁵. Så kunne man gå i gang med at hejse byggematerialerne op. Der måtte yderligere foretages visse ændringer ved det øverste stokværk i det murede tårn. Uret blev taget ned, fordi den nederste del af den store tømmerkonstruktion til spiret kom til at ligge ca. 6 alen under urets tidligere position²⁶. Noget tyder også på, at den gamle, murede kransgesims blev taget ned²⁷, og murerarbejdet meldtes først afsluttet et stykke ind i året 1750.

Man kender navnene på de folk, som Thura anvendte ved Vor Frelseres kirke. Blandt dem er billedhuggeren J. F. Hännel utvivlsomt den berømteste. I de år, byggearbejdet stod på, fik han ialt udbetalt 1543 rdl. for uspecificeret arbejde²⁸. Med bestemthed kan man ikke sige, hvori hans arbejde bestod; men det turde vist være temmelig sikkert, at hans hovedværk her blev udførelsen af de fire evangelistfigurer ved spirets fod. Fra hans værksted kom muligvis også det øvrige billedskærerarbejde i form af korintiske kapitæler på ottekan-tens pilastre samt skjoldet samme sted med kongens kronede navneciffer. Et par af de andre folk, som Thura hentede ud til Christianshavn, havde han kort forinden haft i arbejde ved rejsningen af Vor Frue kirkes spir. Det gælder tømmermesteren Martin Meyer²⁹, hvis nylig erhvervede erfaringer ved spirkon-struktioner bygmesteren her ønskede at gøre brug af. Ved siden af Meyer stod dog en anden tømmermester, Johan Andreas Pfützner. Fra Frue kirke hentedes også kobbersmeden Jacob Høvinghof³⁰, som Thura må have fattet tillid til,

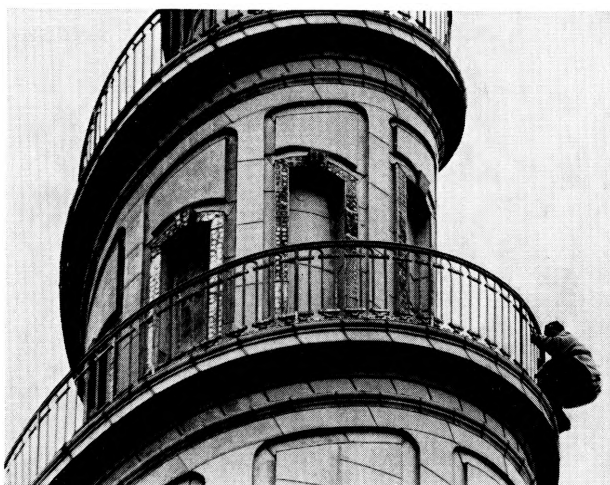

Fot. 1896 i N. M..

Fig. 41. Vor Frelser's kirke. »Manden« på spiret.

eftersom hans opgave ikke blev af rent håndværksmæssig karakter, men strejfede det kunstneriske, idet han formede topfiguren, »Manden« med sejrxfanen på kuglen. Rene håndværkere gemmer der sig derimod bag smedenavnene Michael Nietze og Frederik Dajon.

Når tommeret først var skåret til og afbundet, gik selve rejsningen af spiret meget hurtigt. Københavnerpressen³¹, der med livlig interesse fulgte byggeriets gang, kunne den 28. juni 1749 notere, at tømmerne nu var nået så højt tilvejs, at man »kand gjøre sig en Idée om denne kunstige Bygning«. Det er vel troligt, at man nåede til tops inden årets udgang, skønt direkte udtalelser derom ikke er fundet. Næste år, 1750, begyndte med tildannelsen af den ydre trappegang³² op langs »pyramiden«. Hovedbegivenheden blev dog fejret hin mindeværdige dag den 26. april 1750, da »Manden« og kuglen blev sat på plads øverst oppe på hjelmstangen. Thura har udførligt skildret slagets gang³³. Man sang salmer fra vægtergangen under den besværlige ophejsning, der varede ialt 5 timer. For at sikre den kostbare byrde under transporten havde man indpakket både figur og globus i »silkevatter« (formentlig fintplukket silke) og indsyet dem i uldsække³⁴; ved arbejdet assisterede et større antal matroser fra Holmen. Den ene af tommermestrene holdt en versificeret tale på tysk, da billedet frelst var kommet på plads, medens et andet digt, på dansk forfattet af politifuldmægtig Mathias Banke³⁵, blev anbragt i kuglens indre; forfatteren mindedes her de tre tidligere kongelige bygherrer og udtalte gode ønsker for den nule-

Gregers Nielsen 1964

Fig. 42. Vor Frelsers kirke. Spiralvindinger på spiret. Fotografi fra filmen »To«.

vende fjerde, kong Frederik V.: »Saa er jeg [i. e. kirken] nu i stand ved Fiire Kongers Naade, – De tre af dem har Gud til Himlen kaldet hiem. – Gud selv den Fierdes Sag saaledes stedse raade, – at mand maae huske Ham, mens To og Tre er Fem«.

Jævnside med dette store arbejde gik andre af mindre farefuld karakter. Man byggede stadig på den ydre trappe og stillede jerngelænder op, både i ottekantens store åbninger og langs selve sneglegangen, udført af Fr. Dajon³⁶. Ligeledes begyndte man på kobbertækningen og fortsatte hermed hele resten af året 1750. Også næste år, 1751, gik med kobbertækning³⁷; den 3. november dette år måtte kirkeskriveren indkøbe uldsække til dækning for vinteren af den del af spiret, der endnu ikke var færdig³⁸. Der fortsattes i 1752, og parallelt med kobbertækningen fulgte udgifterne til forgyldningen, som udførtes af guldslageren Vilhelm Meister³⁹. De seneste udgifter, der noteredes i regnskaberne, gjaldt således forgyldning af kapitælerne på ottekantens pilastre og opsættelsen af skjoldet med Frederik V.s kronede navnetræk. De »Københavnske Danske Posttidender« beretter under 28. august 1752, at kongen kom ind fra Fredensborg for at tage spiret i øjesyn, under udfoldelse af stort ceremoniel med parade af borgervæbningen; ledsaget af sine ministre besteg kongen spiret lige op til den øverste top, medens man fra kirkepladsen salutede fra 27 kanoner. Få dage senere, den 3. september, afholdtes der i selve kirken en takkegudstjeneste⁴⁰ for det fuldførte værk. Spiret var nu færdigt, og dets bygmester kunne nu glæde sig over det herlige syn med de mange gyldne zirater »paa Capitæler og Skaftegesimserne, paa Vægge-Pillerne, de kgl. Ciffres med Kronen og alle Indfatningerne, ... saa at ved paafaldende Soelskin Spiret forestiller sig som en Ildslue«⁴¹.

(Gregers Nielsen 1964)

Fig. 43. Vor Frelsers kirke. Kuglen og vasen på spiret. Fotografi fra filmen »To«.

Bag disse ord kan man spore bygmesterens glæde over veludført arbejde. Måske dette spir var det af alle Thuras bygværker, der stod hans hjerte nærmest, både fordi det greb tilbage i hans liv til lykkelige ungdomsår i Rom, og fordi det hermed forenede den modne kunstners overlegne behandling af et vanskeligt sujet. Der er tilmed en vis udvikling at spore i de forskellige udkast. Det første, stenspiret, var vel originalt, men lidt forsigtigt og tøvende, ligesom den vanskelige overgang fra muret tårn til romersk barokspir ikke helt var lykkedes. Helt anderledes i det andet udkast, træspiret fra 1749. Her er intet af den ængstelige famlen. Med sikker og let hånd har arkitekten drejet sit spirs snoninger som et triumferende jubelråb. Det er næsten som en antiklimaks, når man først har arbejdet sig op ad alle disse trapper og kan anskue »Manden«, Høvinghofs værk, vel det grimmeste stykke skulptur i København (fig. 41). Men også denne mand har været efter arkitektens sind: han var formet således efter ordre, med stærkt karikerede træk og et voldsomt relief i klædebonnet, fordi figuren skulle ses på stor afstand. Thura havde næppe fået en billedhugger af faget til at forme spirets topfigur efter arkitektens intentioner. Hännels fire evangelister var meget pænere og meget mere regelrette efter vedtagne forskrifter; men de blev senere udskiftet og er nu sorte af ælde, og man lader sjældent blikket hvile på dem. Manden på toppen glemmer man derimod ikke.

Da Thura så åbenhjertigt meddelte sin samtid, hvorfra han havde hentet motivet til sit spir, troede han måske, at han var den eneste, der havde fået

den idé at kopiere Borrominis sneglegang fra La Sapienza. Det var han dog ikke. Man har kunnet påvise lignende snoede spir andetsteds, i Ancona, Messina og Turin⁴². Måske selve Borromini troede, at han var den første opfinder af dette originale motiv. Det har dog eksisteret i oldtidens zikkurater og levede videre i muhammedanske moskéers minareter. Berømtest er vel den fra Samara. Men denne motivhistorie har været ganske ukendt både for Borromini og hans danske efterligner. Derimod har Thura haft et åbent blik for, at han med Vor Frelsers kirkes spir kunne få sine københavnske bysbørn i tale på en helt anden måde end i hans andre bygninger. Han nævner, at ligesom man i Rundetårn⁴³ kan gå og køre op ad en snoet spiral, kan man bevæge sig ad det christianshavnske spirs sneglegang til den øverste top uden mindste fare. Rundetårn og Vor Frelsers kirkes spir blev med tiden de to mest populære bygninger i hovedstaden. Med sin idé havde han ramt noget ærkekøbenhavnsk. Der blev straks et vældigt tilløb op ad alle vindingerne i Vor Frelsers kirkes spir⁴⁴. Og eftertiden har ikke ændret noget heri.

Fig. 44. Vor Frelsers kirke o. 1750. Maleri af Giovanni Antonio Cesari. Bymuseet.

VOR FRELSERS KIRKE

fra 1750 til nutiden

Med fuldførelsen af Tessins alter 1730 og Thuras spir 1750 var Vor Frelsers kirke færdigbygget. Den havde fået sin endelige form, der ikke senere blev fraveget. Som bygning betragtet er den intakt. Kun inventaret har i de følgende århundreder delvis skiftet karakter.

Kirken var anlagt i centraliserende form med et kvadrat som grundfigur. Dette kvadrat er det egentlige skib, der har en sidelinie på 50 alen. Ved korsarmene fik kirken den klassiske form af et græsk kors, der dog blev tilsløret ved det høje vesttårn. Dette tårn, der skulle træde i stedet for en korsarm, forrykker de centraliserende tendenser, dels ved sin højde, dels ved sin større dybde. Kirkens samlede bredde med begge korsarme mod nord og syd blev 75 alen, medens den samlede længde fra øst til vest, tårnet og det bag koret opførte sakristi iberegnet, blev på det nærmeste 90 alen (fig. 45).

Orienteringen er ikke helt i overensstemmelse med verdenshjørnerne. Kirken har skullet indpasses i det eksisterende gadenet og fik derfor kor og sakristi mod nordøst, medens tårnet ligger i sydvest.

Bygningen hviler på et fundament af kampesten (ovenfor s. 486). Over jor-

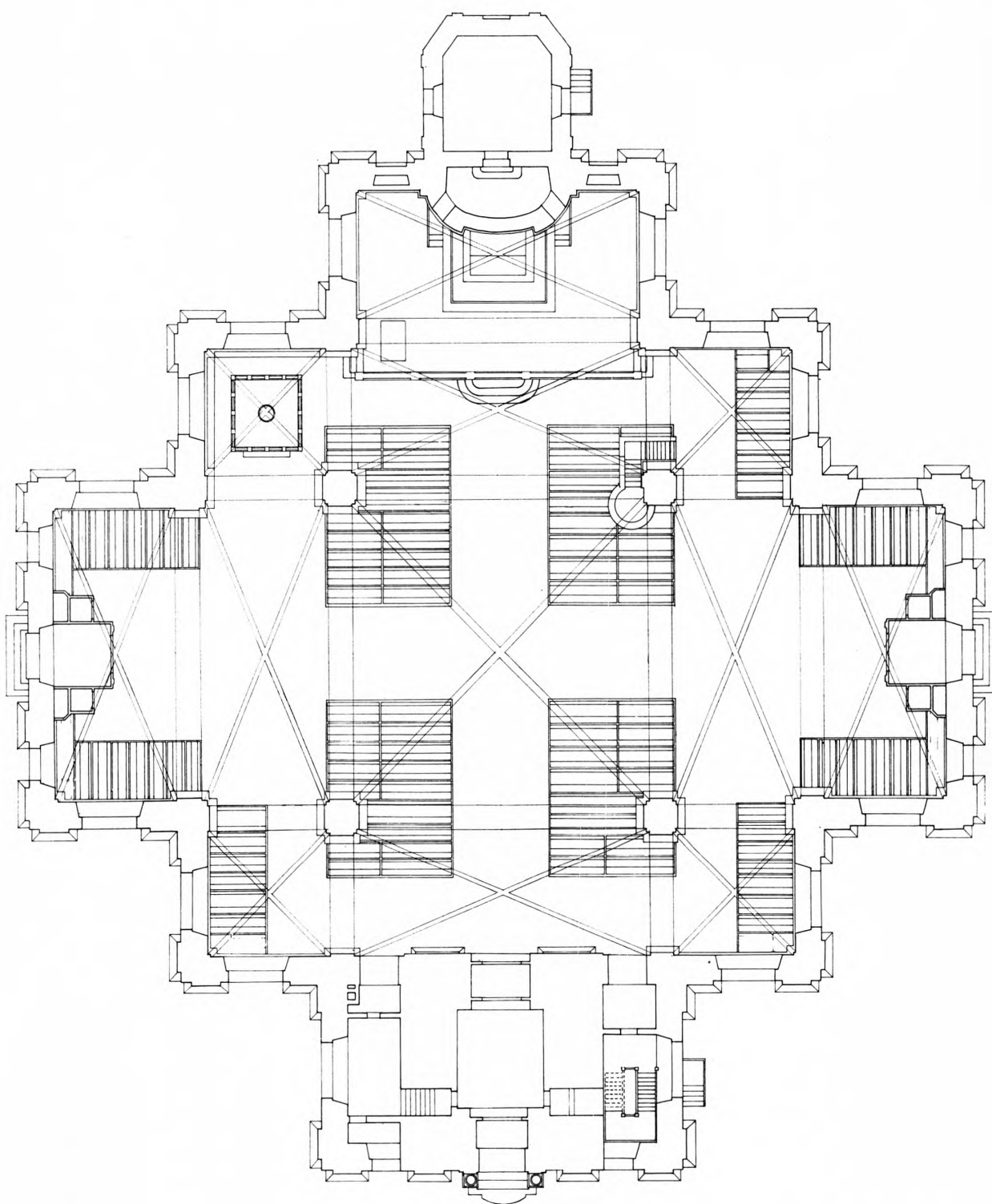

Fig. 45. Vor Frelsers kirke. Plan 1:300. Øst opad. Ved Helge Holm 1957.

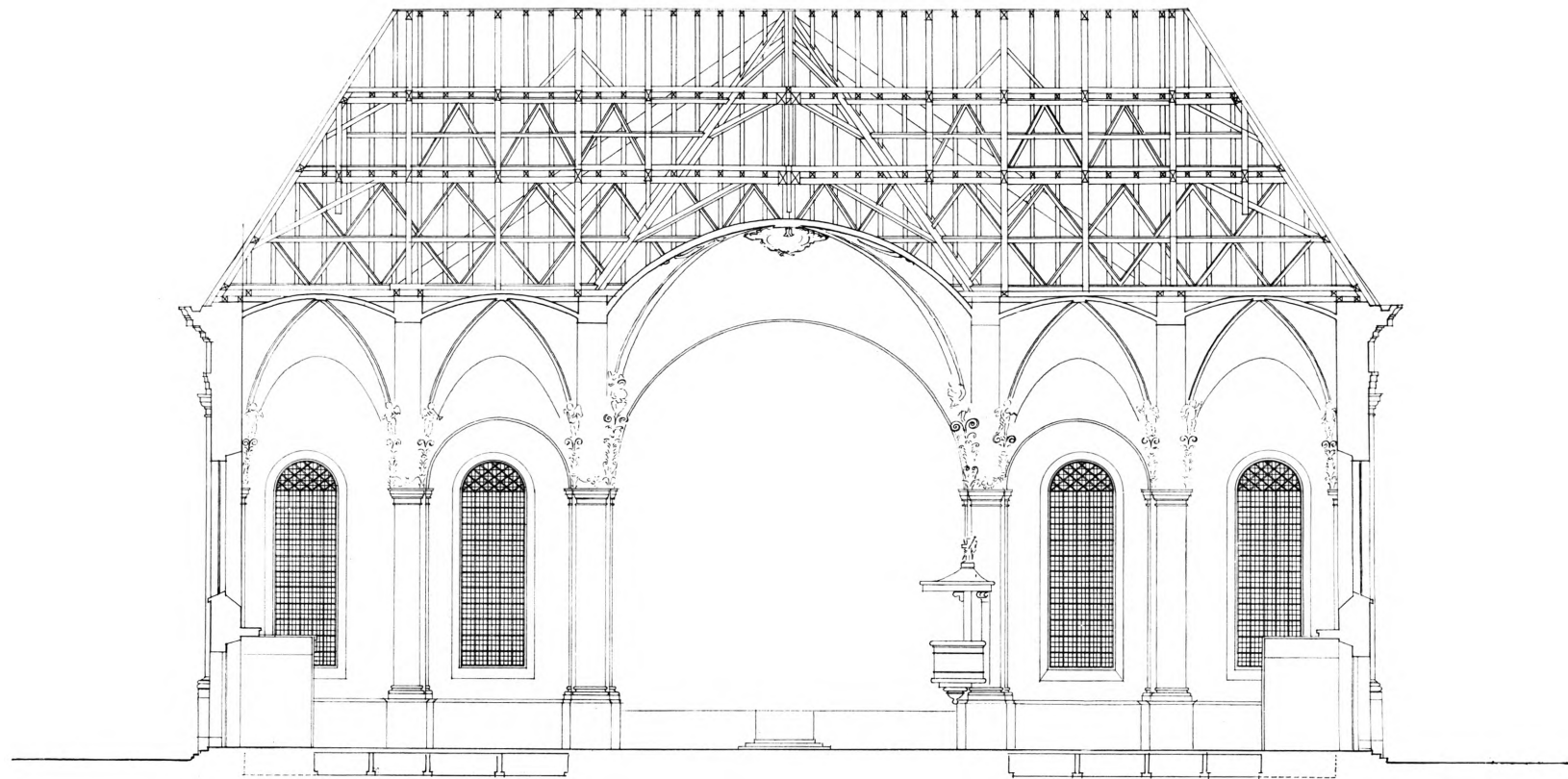

Fig. 46. Vor Frelsers kirke. Tværnit, set mod øst, 1:300. Ved Helge Holm 1957.

dens overflade har den en høj sokkel af tilhugne granitkvadre, uden profilled. De store pilastre – eksteriørets altbeherskende dominant – stiger op fra granitfremspring, indarbejdet i soklen, men rått udført uden finesser af nogen art. Det hele er karsk og umiddelbart. Og måske dette robuste træk var en af anstødsstenene, da den æstetisk fint skolede Tessin i 1687 rettede sin kritik mod Lambert van Havens kirkebygning.

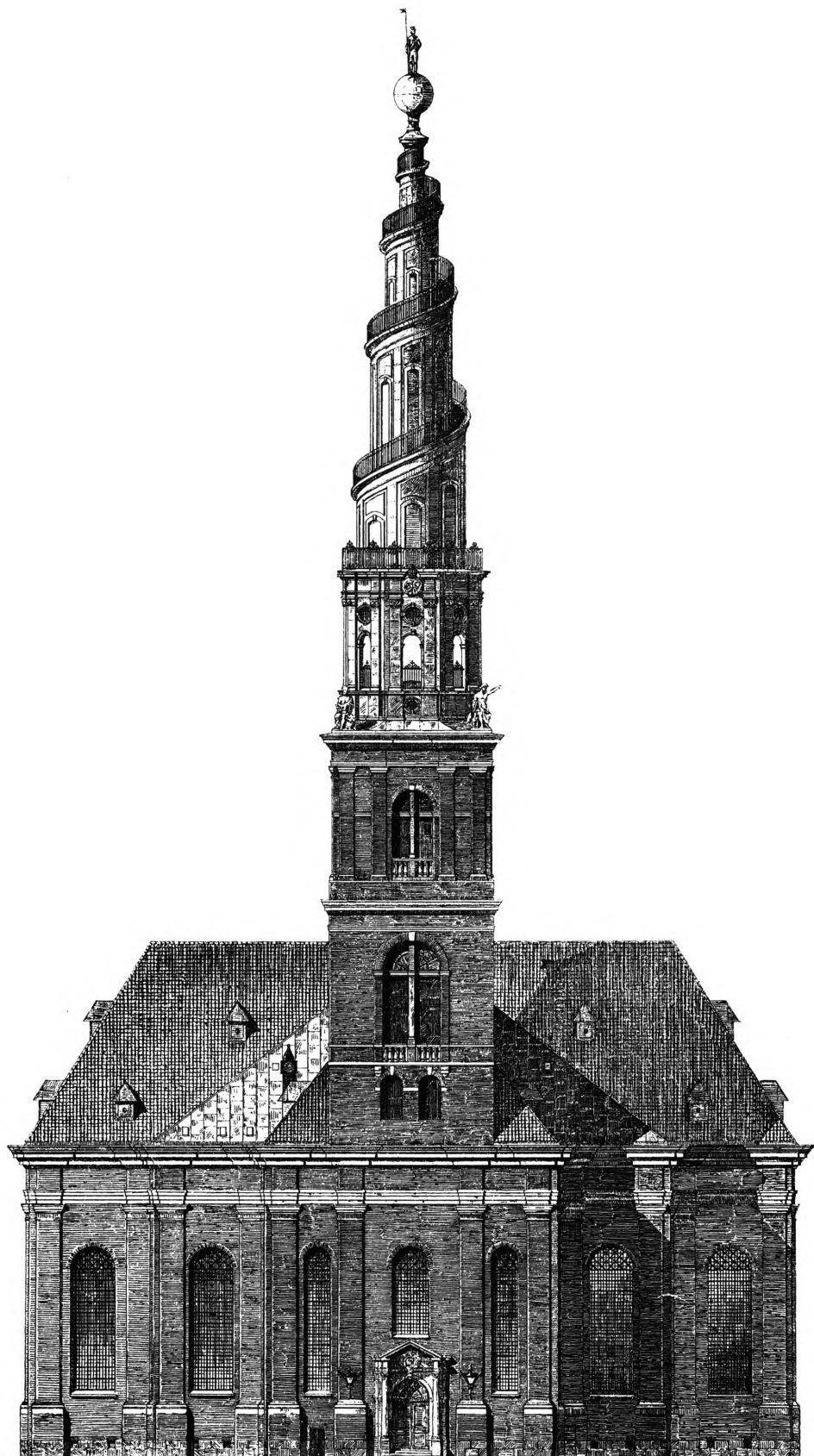
I granitsoklen er indfældet små nicher, der siden 1890 for en del er åbnet med små, faste vinduer ind til den lave kælder under kirkens trægulv, hvor nu varmeledningerne findes. Oprindeligt har disse indskårne kvadrater været bestemt til lufthuller for en række murede begravelser (ovenfor s. 489), hvoraf dog kun en ringe del blev gennemført.

Over granitsoklen er murene opført af røde teglsten, isprængt lysere, gule sten, der giver murfladerne et spillende liv og modarbejder de øvrige materialers store tyngde. Også pilastrene er af mursten, men har baser og kapitæler af sandsten. Baserne er de vanlige af klassisk form, kapitælerne er toskanske. Fra basis til kapitæl måler pilastrene 20 alen. Atter derover følger den store kransgesims med en samlet højde på seks alen, omfattende sandstensarkitrav, tve-delt med øvre profilled, muret frise og den egentlige sandstensgesims, der omspænder den ganske bygning, kanter sig om alle hjørner og pilasterfremspring i forkrøbede profiler og tætrillede lag og med en mægtig udladning foroven springer frem fra murfladen.

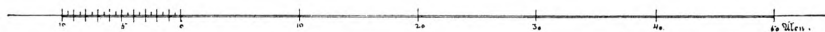
Den lange række af pilastre, der fungerer som stræbepiller, fordi de understøtter hvælvingskonstruktionerne i det indre, kranser alle kirkens sider. Også tårnfaçaden har den samme opdeling. Heller ikke sakristiet har undgået denne udsmykning, men kan dog på grund af sin lidenhed kun efterligne kirkens store former i spinkel repetition.

Mellem pilastrene er de fire alen brede og 14 alen høje vinduer indsat. De er rundbuede, mangler fuldstændig indfatninger og har sprosseværk af jern. De fandtes oprindeligt til alle sider, også under tårnet mod vest og på kormuren mod øst over sakristiet. Kun sidstnævnte sted er der sket en forandring. Det høje, rundbuede vindue, der oprindeligt var over sakristiets tagryg er (vistnok 1890) omdannet til et mindre cirkelvindue, hvis eneste opgave er at bringe dagslys til glorien med Jahves navn over alteret. Til begge sider var der fra kirkens grundlæggelse to høje vinduer, som på grund af placeringen måtte gøres smallere end de øvrige. De blev på Tessins anmodning (ovenfor s. 513) muret til, dels for at rette op på lysforholdene ved alteret, dels – og ikke mindst – af æstetiske årsager. Man fejler næppe ved at tro, at Tessin i disse spinkle lysåbninger har set et »gotisk« levn, der skurrede mod de barokke idealer.

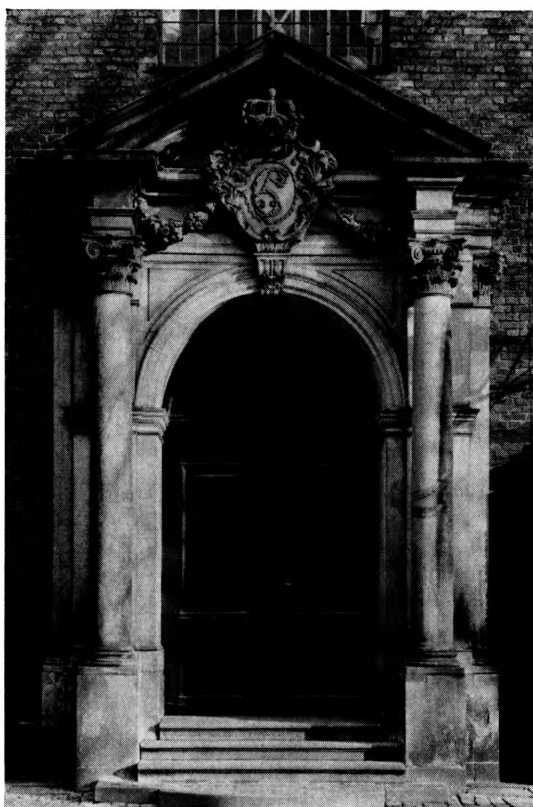
Kirken havde tre portaler, der alle var planlagt med arkitektonisk udsmykning. Kun vestportalen under tårnet blev fuldført efter planerne (fig. 47). Den

- Jørgensen -

Vor Frelsers Kirke. Vestfaçaden. Opmaaling af J. Magdahl Nielsen og Thorvald Jørgensen.
Gengivet 1:400 efter O. Nielsen og P. Købke: Vor Frelsers Kirke (1896).

L. L. 1965

Fig. 47. Vor Frelser's kirke. Vestportalen.

fik pompøs indfatning af sandsten, udført af stenhuggerfirmaet Maria Francks og Henrik Brockam, bistået af svendene Hans Raf, Christoffer Uhna og Thor Guldbrandsen (ovenfor s. 498 f.). Den er bygget efter det gængse renæssanceskema, der kopierer oldtidens triumfbuer, med halvrund åbning, hvilende på blokformede indfatninger med frise som overgangsled, og yderst til begge sider et brudstykke af en korintisk pilaster. Foran portalen ses to fristående korintiske søjler på høje fodstykker. Portalen krones af en trekantgavl, hvis underkant brydes af et kartoucheformet skjold med kongens navnetræk, foroven med en kongekrone og forneden støttet til en konsol i bueslagets issepunkt. På begge sider af skjoldet er der blomsterfestoner, og langs dets profilerede kant er der palmeblade sammenholdt af bånd, hvorpå læses Christian V.s valg-sprog: *Pietate et Justitia*. Nu står portalen i sandstensens naturlige farve. Oprindelig var den (som i øvrigt alt stenværk på kirken) bemalet: søjlerne var marmorerede, og ornamenten som bladværk o. lign. var forgyldt. Dette vedligeholdtes 1700'erne igennem; 1777 omtales en nystaffering¹ med cifre og krone forgyldt, resten marmoreret »som det tilforn har været«. I det øverste, lave trappetrin har stenhuggerne indridset en indskrift i kapitæler: »Anno 1682 blev

Fig. 48. Vor Frelsers kirke. Interiør.

L. L. 1965

den første sten lagt og den sidste 1694 sluttet«. Trappestenen blev fornyet 1944; den oprindelige bevares ved kirken i det nuværende ligkapel² (tidligere grevinde Viereggs gravkrypt).

På Lambert van Havens første grundtegnning (fig. 12) er der gengivet søjler ved de andre portaler. Der kom dog aldrig her noget arkitektonisk smykke, og sidedørene har altid haft enkle murstensindfatninger i rundbuet spejl. Af dørføjene synes den nordre at være ældst; i hvert fald er beslagene og det svære låsetøj af gammel herkomst og stammer utvivlsomt fra kirkens ældste dage (fig. 74); i så fald har smeden Ahrent Olsen³ været mester derfor, ligesom snedkeren Diderik Tegeler⁴ formentlig har udført de svære dørføj med enkle, retkantede fyldinger. Døren i søndre korsarm er derimod fornyet i 1700'rne. Fyldingerne har barokke former med højt, karnissvunget profil i de to øvre fyldinger; de må vistnok være udført 1730 af snedkeren Johan Krag⁵, ligesom det spinklere beslag og enkle låsetøj må være fra denne tid.

Ud over disse portaler har kirken fra ældste tid haft endnu to indgange. Der var således en særlig kordør, i korets søndre mur; den er bevidnet i et par regnskabsposter og findes desuden gengivet på planen i Thuras Danske Vitruvius,

men er vistnok snart forsvundet; 1747 foreslog værgen i et brev til magistraten at tilmure »en dør eller indgang af kirken«, for at man kunne anvende nichen til et vægskab⁶. Den fjerde og sidste dør, i sakristiets søndre sidemur, eksisterer endnu. Samtlige portaler og indgange til kirken var forsynet med vindfang. Af disse må tårndørens have været anbragt inde i våbenhuset, medens de andre var bygget som ydre skure, dækket af kobber⁷. Man vil finde disse ydre vindfang gengivet på Thuras tegning i tredje bind af Vitruvius (fig. 39) og G. A. Cesaris to prospekter af kirken fra tiden o. 1750 (fig. 44 og 90). Det vides ikke med bestemthed, hvornår vindfangene er forsvundet, men meget tyder på, at det skete i forbindelse med ombygningen af pulpiturene i 1780'erne.

Kirkens tag har valm til alle sider og er behængt med sortglaserede tagsten; kun de fire kvadratiske udbygninger mellem korsarmene har fra første begyndelse været dækket med kobber, på grund af tagfladernes mindre stejle rejning (fig. 19).

Det murede tårn blev opført samtidig med den ældste kirke og bestod ved indvielsen 1696 som nu af to og et halvt stokværk over taghøjde. Det nederste, lave stokværk lige over gesimsen får lys af to rundbuede glugger. Derover rejser sig de to øvre, fulde stokværk, hvoraf det underste har glatte mure med et højt, rundbuet vindue til tre sider med balustre, medens det øvre klokkestokværk har arkitektonisk udsmykning med dobbelte toskanske pilastre som ramme om de høje, rundbuede glamluller.

Thuras spir med det ottekantede vægterstokværk og den stejle, snoede sneglegang, kronet af himmelkuglen og »Manden« er ovenfor beskrevet.

Våbenhuset under tårnet er nu tillige hovedadgang til selve kirkens indre, medens sideindgangene kun i ringe grad benyttes. Det har i ny tid (1956) undergået en del ændringer, der overvejende gik ud på at genskabe forhallen i dens ældste skikkelse. Rummet er let aflangt, har nyt loft i højde med underkanten af façadens vestre midtvindue og får kun dagslys fra det halvrunde vindue over portalfløjene. I de svære sidemure er der i to rundbuede åbninger murede trapper op til dåbsventeværelset mod nord og til den egentlige tårntrappe mod syd. Under sidebygningernes højtliggende reposer gemmer sig resterne af tårnbygningens gamle gravkrypter, Mellers mod nord og Viereggs mod syd (s. 610). Til modarbejdelse af træk er der nu ved den østre tårnmur opsat dobbelte døre ind mod kirken, indfattet af træpilastre fra de nu forsvundne pulpiturer. Rummets eneste smykke er de tre gamle blokke, der er opstillet ved den nordre sidevæg.

Den nuværende indretning afløste en ældre fra 1890⁸. Man havde dengang indført filtdøre bag hovedindgangen, og – for at skaffe mere lys til rummet – havde man bygget en tøndehvælving, der på disharmonisk måde skar sig op i vestfaciadens midterrum. Denne hvælving blev som nævnt nedtaget 1956,

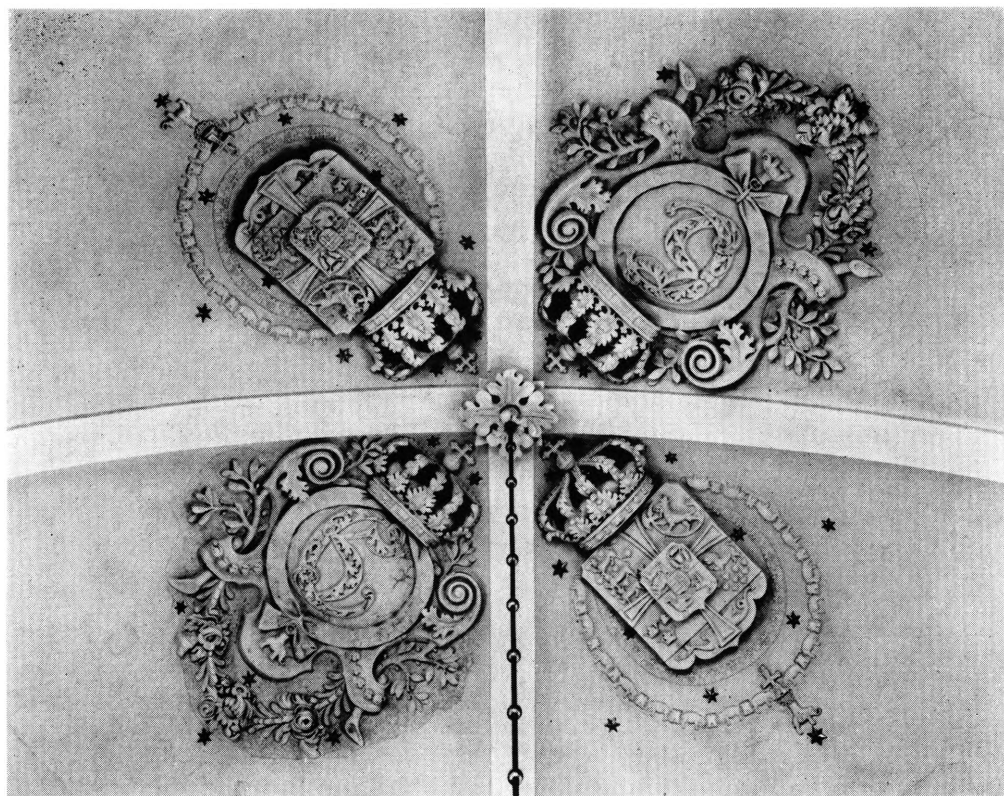

Fig. 49. Vor Frelsers kirke. Stukarbejde i korsskæringens hvælvning.

L. L. 1965

hvorved man opnåede, at et lokale for organisten og korpersalet kunne indrettes lige over våbenhuset, sådan som det vistnok også tidligere havde været, blot med den forskel, at der fra ældste tid havde været en separat trappe i to løb for organisten i selve våbenhuset; denne trappe er gengivet i Danske Vitruvius og synes afskaffet 1881⁹.

Også med gravkrypterne i tårnets sidebygninger og de derover murede trappe-løb er der i tidens løb sket en del forandringer. Bedst bevaret er krypten mod nord, Mellers gravkælder. Den blev rømmet for gamle kister 1851 og fungerede derefter som ligkapel med nedgang i vestsiden¹⁰, indtil man 1867 byggede et nyt kapel på kirkegården, hvorefter krypten er blevet varmekælder¹¹; den har dog under disse metamorfoser bevaret sine gamle dimensioner og ejer stadig sin gamle tøndehvælvning med stikkapper ved flankerne mod nord og syd. Anderledes med Viereggs gravkrypt på sydsiden. Her var der en tilsvarende hvælvning, og et lignende muret trappeløb fra våbenhusets gulv op til reposen ved tårntrappen som det, der kendes fra nordsiden, findes afsat på Thuras plan i Danske Vitruvius. Sådan var det også i 1853, da præsten Bloch Suhr skrev sin bog om kirken. Men ved kirkens store istandsættelse omkring

1890 må dette være ændret; hvælvingen er blevet sløjfet, og den nye tårn-trappe fik en væsentlig lavere repos. Sådan er det gengivet i det store folio-værk om kirken fra 1896, og sådan forblev det til 1933. I dette år blev ligkapellet fra 1867 nedrevet på grund af en udvidelse af Christianshavns Gymnasium, der nu var kirkens nabo mod øst, og et nyt endnu eksisterende ligkapel blev indrettet i Viereggs krypt¹². Gravkrypten blev dog noget beklippet, idet grev-indens grav ved østsiden indkapsledes og nu er helt utilgængelig. Samtidig opførtes en ny, muret stentrappe fra våbenhusets gulv op til søndre trappes gulv, der atter var blevet hævet i overensstemmelse med de oprindelige forhold. Trætrappens nederste løb måtte ændres på grund af disse nye byggearbejder.

I *kirkens indre* afspejler de fire fritstående piller det kvadrat, hvorover kirkens grundplan er formet. Fra dette centralrum udgår de tre korsarme mod nord, øst og syd samt tårnet mod vest, og i vinklerne mellem korsarmene er indføjet mindre kvadratiske udbygninger, der giver rummet et væld af perspektiviske aspekter. Alt er overhævet. Der er 12 krydshvælvinger ialt, snart kvadratiske som i det store midtfag og de mindre udbygninger, snart smalt rektangulære som i de egentlige korsarme. De frie piller, hvorfra gjordbuer og ribber udgår, har ligesom de modsvarende vægfaste pilastre klassiske baser og toskanske kapitæler. Pillernes fodstykker, der altid har været dækket af panel, er som nævnt (ovenfor s. 494) af mursten, medens de derover er udført af svære sandstensblokke om en kerne af tegl. Pillernes og væggenes pilastre er malet grå, medens det øvrige kirkerum er hvidkalket. Hvælvene, hvis bærende skellet er retkantede ribber uden profileringer, har rigt smykke af stukaturer, medens kapperne er oversået af forgyldte stjerner af træ; de dækker over huller, som måske var bestemt for ophejsning af bådsmandsstole til kalkning (tilsvarende huller fandtes indvendig over vinduerne – til glassets pudsning?). Christian Nergers stugarbejder (ovenfor s. 499) er ved siden af kirkeinventaret (alter, orgel, dåb og prædikestol) rummets fornemste pryde. Det er i samtlige hvælv koncentreret om knudepunkterne, hvor gjordbuer og ribber stiger op fra kapitælernes dæklader; kun i det store midthvælv er der tillige en stukdekoration i ribbernes skæringspunkt ved hvælvingens isse. De fleste steder har Nerger modelleret englebørn med skriftbånd (med tekst fra Davids salmer) og musikinstrumenter, men der er enkelte undtagelser. I midthvælvet har han anbragt de fire evangelister oven på pillerne, og i toppunktet er der en firdobbelt stukatur, bestående af rigsvåbenet med elefantordenens kæde to gange gentaget, og – ligeledes i dobbelt udgave – Christian V.s kronede navnetræk i blomsterfestoner. I kirkens nordøstre hjørne, hvor fonten altid har stået, har stuvværket hentydninger til stedets funktion, med afbildninger af Faderen, Sønnen, Helligåndsdue og Johannes Døberen. Alle stukaturerne, der var let kendelige som værker af Nerger på grund af deres overdådige anven-

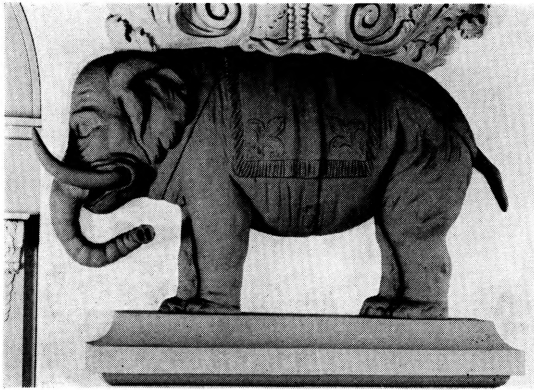

Fig. 50. Vor Frelsers kirke. Stukarbejde under orgelpulpituret.

L. L. 1965

delse af storakantus, havde i årenes løb lidt meget af rustdannelser, fordi de var fæstnet til murværket ved svære jernspigre, der allerede i forrige århundrede delvis var svækket af rust, og som omkring 1950 var så medtagne, at billedværkerne truede med nedstyrtning. De måtte derfor tages ned og blev ved restaureringen 1955 helt fornyede. Alle hvælvingskapperne er nu som før nævnt — og har utvivlsomt altid været — oversået med forgylde stjerner. De synes første gang nævnt i et regnskab fra 1827; men da den slags udsmykning af hvælvene var almindelige i københavnske kirker fra begyndelsen af 1700'rne, stammer de i Vor Frelsers kirke ganske givet fra opførelsestiden.

I koret, der er hævet tre trin over skibets gulv, og som er afgrænset af Erich Warnheims skranke fra 1732 (nedenfor s. 570), er der nu kun stukarbejder — som overalt i kirken — ved ribbernes begyndelsespunkt. Men da kirken blev restaureret o. 1890, mente arkitekten, Hans J. Holm, at den oprindelige tanke egentlig gik ud på, at alle kapperne i langt større udstrækning var anlagt på udsmykning med stukkærk, og som følge af denne tankegang lod han billedhuggeren H. Chr. Petersen udføre et større stukarbejde om korhælvets issepunkt, bestående af englebørn svævende i skyer — som en slags fortsættelse af glorien på Tessins alter; ligeledes blev der i de to blændede vinduer ved siden af alteret, hvor der nu var trækkanaler for varmeapparatets ventilatorer, i toppunkterne ved kanalernes udmunding anbragt kerubhoveder i stuk¹³. Tanken om en oprindelig rigere udsmykning af stuk var dog næppe rigtig; de bevarede arkivalier fra kirkens opførelsestid nævner intet om, at man tænkte på en rigere udsmykning af rummet end den, man i øjeblikket havde råd til. Til sætningerne fra 1890 er derfor atter fjernet 1955.

L. L. 1905

Fig. 51. Vor Frelseres kirke. Chr. Nergers stukelefant under orgelpulpitret.

Kirkebygningens senere skæbne gennem de næste to århundreder er allerede delvis foregrebet gennem det ovenstående. Den er markeret ved en række istandsættelser, som herefter skal nævnes, men som kun i ringe grad har ændret Vor Frelseres kirkes udseende, da der i de fleste tilfælde kun var tale om almindelig vedligeholdelse.

En istandsættelse blev iværksat allerede 1744; kun uspecificerede regnskabsposter kendes på mur- og tømmerarbejde, men da den aldrende Diederich Gercken¹⁴ også var beskæftiget, har der formentlig tillige været repareret på sandstensværket, velsagtens gesimserne, som gennem hele kirkens tilværelse stadig var under forvitring.

I forbindelse med prædikestolens opsætning har der været en såkaldt hovedreparation 1772. Også her må man nøjes med rent summariske opgørelser¹⁵, bl.a. fra de beskæftigede murere og tømrere. Man savner unægtelig Johs. Christensen Mellers pinligt nøjagtige regnskaber fra kirkens første byggeperiode i 1680'erne.

En ny reparation på tag og fag 1791—93 har heller ikke afsat tydelige spor¹⁶. Noget mere vides om den næste store istandsættelse 1815—18. Også denne gang var der omfattende udbedringer af murværket på kirken og tårnet. Tegltaget blev omlagt, og der tales yderligere om afhjælpning af spærrerne, skønt den store tagkonstruktion fra 1690'erne har trodset tiderne på beundringsværdig måde. En ændring af våbenhuset og af tårntrappen i søndre trappehus er også nævnt i denne forbindelse, uden af karakteren af dette arbejde nu kan afgøres. Mere kan man få ud af de regnskaber, der fortæller om »Elefantlogernes« omdannelse, hvilket hentyder til pulpiturene under orgelet, nærmere omtalt under inventar (nedenfor s. 579). Den mest indgribende forandring var dog den, at kirkens gamle stengulv, sammensat af fliser og gravsten, nu blev erstattet med et plankegulv. Arbejdet, der ledes af Københavns stadsbygme-

L. L. 1965

Fig. 52. Vor Frelser kirke. Stukengel med indskriftbånd i kirkens nordvestre hvælvning.

ster P. Malling, mindes den dag i dag gennem en indskrift, som kort beretter om det store arbejde (s. 592)¹⁷.

Omkring midten af 1800'rne underkastedes Vor Frelser kirke atter et par reparationer. Den første forberedtes 1847, men blev først gennemført 1849—53 og gjaldt væsentlig det indre¹⁸, uden at ændringer dog har fundet sted; nævnes må det imidlertid, at det var ved denne lejlighed, at kirkens første ligkapel blev indrettet (s. 549) i Mellers gravkrypt, og at kirkens kapellan, Bloch Suhr, netop nu, 1853, udgav sit skrift om Vor Frelser kirke med det formål at skaffe midler til et varmeapparat. Der var her rørt ved et problem, som netop dengang begyndte at blive aktuelt: de iskolde kirkerum om vinteren og deres betydning for kirkegangen. Vor Frue kirke og Helligåndskirken fik varmeapparater installeret 1859. Holmens og Citadellets kirker fulgte efter 1860. Så kom Petri kirke 1865, og endelig nåede Vor Frelser kirke at komme med i 1870 som nr. 6 i rækken. Varmecentralen blev indrettet i Mellers krypt, efter at ligkapellet var rømmet og et nyt opført på kirkegården. Det nye varmeapparat fungerede vistnok ikke helt tilfredsstillende og blev omdannet allerede 1889. Og dette apparat blev atter udskiftet 1916—17.

Medens den nysnævnte reparation o. 1850 væsentlig tog sig af interiøret, var en ny istandsættelse fra 1856 og følgende år overvejende rettet mod eksteriøret¹⁹, fortrinsvis sandstensgesimsen, og man fortsatte hermed i næste tiår

da gesims og arkitrav, tag, tagrender og vinduer²⁰ kom under behandling 1863—68. 1870 fik hele kirken gasbelysning. Arbejdet lededes af arkitekt N. S. Nebelong, der også byggede det nye ligkapel (nedrevet 1932).

Endelig blev arkitekt Hans J. Holm sat i spidsen for den meget indgribende restaurering henimod århundredets slutning. Overslagene²¹ blev indleveret 1886, men arbejdet kom først i gang 1889. Det gjaldt da i første omgang det indre. Kirken blev lukket den 1. april og kunne genindvies 22. december samme år²². Foruden alteret og det øvrige inventar, der omtales andetsteds, og hvor den væsentligste forandring var nedtageisen af pulpiturene, arbejdede man tillige med varmeinstallationen: hele gulvet blev omlagt; der støbtes et betongulv som underlag for varmerørene, som kom til at ligge der, hvor der tidligere var begravelser, i en lav kælder, der fik lys fra de fordums lufthuller til de påtænkte gravkrypter, og hvis loft var kirkens nye plankegulv. Endelig blev der indlagt ny gasledning²³. Næste år, 1890, gik man i gang med tårnet. Den førnævnte omdannelse af våbenhuset og tårntrappen i søndre trappehus blev gennemført, og samtidig byggedes i nordre sidebygning ved tårnet en ny, smal trappe langs vestsiden²⁴, fra det rum, der nu er dåbsventeværelse over Mellers krypt, op til loftet, i første omgang tænkt som erstatning for organistens trappe, der nu var blevet nedlagt i selve våbenhuset. Tårnreparationen omfattede desuden fornyelse af de fire sandstensfigurer ved ottekantens fod; de blev nyhugget af H. Chr. Petersen²⁵. Desuden blev tømmeret i sneglegangen delvis udskiftet og kobbertækningen i udstrakt grad fornyet, hvorefter forgyldningen påny blev opfrisket. Arbejdet hermed blev først afsluttet 1897, men da stod tårnet også velkonserveret²⁶ og strålede lige så nyslået, som da Thura 1750 havde aflevet sit færdige værk.

Den øvrige kirke så noget medtaget ud, efter at façaden ved tårnet havde fået denne fornyelse. Penge til en reparation af gesimserne var der ikke, heller ikke efter at restaureringsarbejdet var kommet på finansloven²⁷.

I de følgende år måtte kirkesynet stadig minde om den forvitrede kransgesims. Småstykker af den faldt nu og da ned, og kirkens to sideindgange måtte til stadighed holdes lukkede. Først i begyndelsen af det 20. århundrede blev der gjort noget alvorligt for at udbedre skaderne, men kun i langsomt tempo, og det omfattende arbejde²⁸ blev ikke meldt færdigt før så sent som 1913. Det må nævnes, at man 1909-13 indlagde elektrisk lys²⁹, dog uden straks at opgive den ældre gasbelysning. Hvad der i øvrigt skete ved kirken er for en del omtalt i det foregående. Der kan henvises til nedbrydelsen af ligkapellet på kirkegården 1932 og indrettelsen af det nye kapel i den Viereggske gravkrypt 1933. I næste tiår: fornyelsen af trappen foran hovedindgangen 1944 (ovenfor s. 547) og samtidig hermed indrettelsen af et nyt arkivrum i tårnets tredie stokværk. Henimod århundredets midte blev det mere og mere klart, at bygningen

led af visse indre brøst. Gjordbuerne ved den store midthvælving slog revner, og en undersøgelse viste, at skaden var af gammel dato. Da samtidig flager af kalkpudset i samme hvælvingsskaller faldt ned, var der grund til at tro, at bygningens statik var uberegnelig, hvad enten denne i den seneste tid var forrykket ved bombeeksplosioner i besættelsesårene, eller nutidens trafik havde fået hvælvingerne til at vibrere. Under ledelse af arkitekt Helge Holm, som fra efteråret 1949 var kirkens arkitekt, foretoges en nøje undersøgelse af hele kirkens murværk. Det viste sig da, at skavankerne var meget mere dybtgående, end man tidligere havde kunnet skønne, idet der på to fronter blev fundet tydelige nedbrydningstendenser.

Det er ovenfor s. 492 berettet, at der under selve byggearbejdet i sommeren 1687 umiddelbart over vinduerne blev indmuret en krans af svære forankringer, som fulgte murens midtlinie og ved hjørnerne var forbundne med lodrette forskudsjern. Rustdannelser på jernene havde spaltet murværket og løftet hele murkronen. De for jernenes afrensning for murskaller og deres indkapsling i ren cement nødvendige udhugninger måtte ved hjørnerne foretages udvendigt fra; de øvrige udhugninger foregik indvendigt fra, og resterende revner i ydermure samt hvælvingernes gjordbuer udfyldtes med injektion under hydraulisk tryk. Hele kirkens hvælvingssystem blev yderligere sikret ved en armeret betonkonstruktion, anbragt på kirkeløftet over hvælvingerne. Den tekniske side af sagen varetoges af dr. techn. N. J. Nielsen.

I takt med disse omfattende sikringsarbejder, der fuldførtes 1955—56, gik andre af mindre betydning. En ændring af sakristiets indre havde fundet sted 1950, da det østligste parti blev afskilret ved panelværk og heri indrettet paramentrum og toilet. 1951 styrtede en af klokkerne ned og blev omstøbt. Men af langt større rækkevidde var det, at alteret blev ført tilbage til en skikkelse, der mere svarede til de oprindelige forhold, og som ovenfor er skildret. Ligeledes måtte man tage sig af stukarbejderne ved piller og hvælvinger. Det viste sig, at de jernspigre, der fastholdt stukaturerne, var rustede og i den grad upålidelige, at nedstyrtninger måtte befrygtes når som helst. En fuldstændig fornyelse af stukværket blev derfor iværksat.

Det meget omfattende arbejde begyndte så småt 1954 og varede i knap tre år. Kirken blev senindviet den 15. marts 1957.

INVENTAR

Således som kirkerummet var formet, måtte alteret blive den afgørende dominant. Når dette alter end yderligere var bygget efter en europæisk skolet arkitekts idéer, måtte resultatet uvægerligt blive meget forskelligt fra det, man var vant til at se i samtidens københavnske kirker, og tillige noget meget fornemmere. Derfor har Tessins alter i den nærværende fremstilling fået sit eget kapitel.

Men kirkens rummelighed og storhed gjorde det næsten til en nødvendighed, at også andre inventargenstande søgte at nå op til det store mål for dog at kunne hævde sig i kirkerummet. Sådan var det med orgelet. Længe før Tessins alter blev bygget færdigt, var det netop Christian Nergers orgel, som var rummets fineste smykke, og som stadig kan anses for et billedskærverværk af høj observans. Også døbefonten med den vægtige, gyldne og bikubeformede hætte i det nordre sideskib var blandt de iøjnefaldende inventargenstande, opstillet i den tid da man endnu ventede på alterets ankomst, og omsorgsfuldt placeret i sit særlige aflukke, næsten som i et dåbskapel. Til den modsatte side, mellem midtskibet og søndre sideskib, var den midlertidige prædikestol længe den eneste inventargenstand, der på grund af sin primitivitet ikke formåede at holde den store linie, som Tessins alter krævede, indtil man i 1770'erne lod Hardorff og Wiedewelt rejse den nye prædikestol, der ved sin form og størrelse netop var beregnet på at optage konkurrencen med alterpartiet. Det er disse fire kunstværker, alter, orgel, font og prædikestol, der har sat deres præg på Vor Frelsers kirkes indre lige ned til vore dage. Hvad der ellers måtte være at finde af inventar i kirken er blot staffage omkring den protestantiske gudstjenestes fire bærende piller.

Alter og alterbord, se s. 504 ff.

†Alter 1696. Hvorledes kirkens midlertidige alter ved indvielsen 1696 så ud, vides der intet om. Et par smede anbragte før indvielsen to ankre ved fodstykket og beslog en lille dør bag alteret¹ — det er alt, hvad vi ved derom. Måske har man til en begyndelse klaret sig med den gamle kirkes alter, som da rent midlertidigt blev anbragt i koret, indtil man omkring 1710 begyndte på fundamenteringen af Tessins alterbygning. Ved dette omfattende arbejde måtte interimsalteret flyttes, og alt tyder på, at det blev anbragt i søndre korsarm. Kirkeværgen Lorentz Frost lod i 1710 ialt otte stolestader på mandssiden bryde ned, »... nemlig fra Litra A til Litra Q ... som nu alle er afbrudte og Alteret der blefuen hensat, da paa det ny Alter blef begynt at bygges, og saa lenge det staaer i bygning vil saaledes forblifue«². Efter stoleregistrene var Litra A til Q netop anbragt i korsarmene, og da der er tale om mandsstole, må det

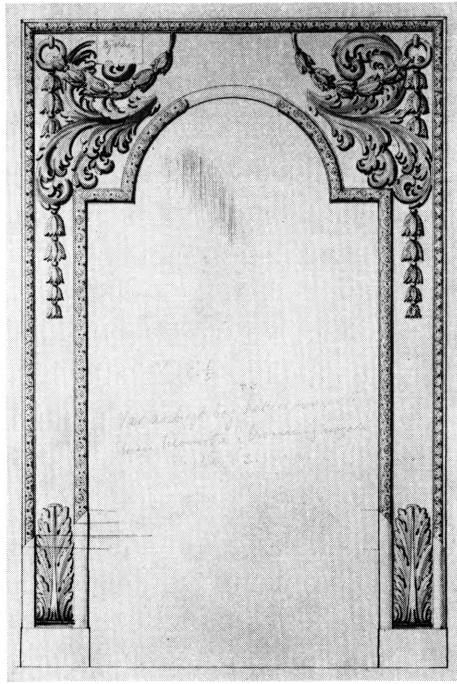
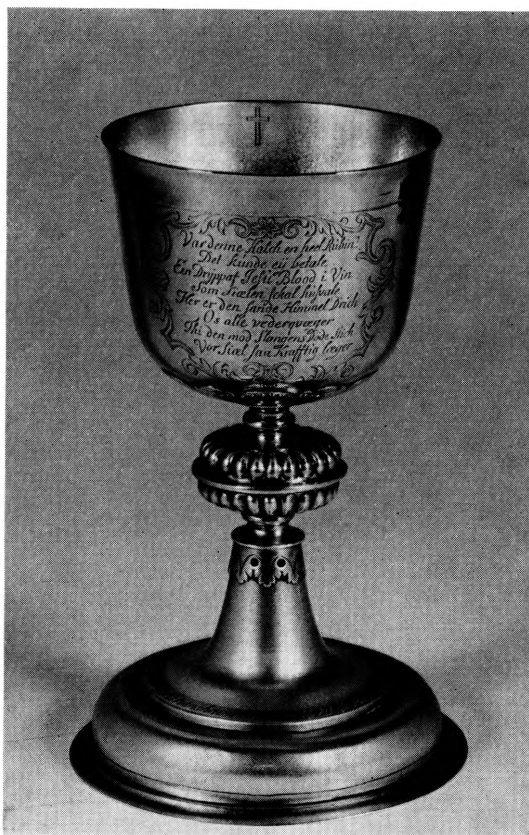

Fig. 53. Udskåret ramme fra begyndelsen af 1700'rne, efter traditionen fra Vor Frelsers kirke. Tegning i Bymuseet.

midlertidige alter i tiden mellem 1710 og 1732 nødvendigvis have fundet sin plads i søndre korsarm. Kort efter flytningen må det imidlertid være blevet myndighederne klart, at det ville trække meget længe ud med afslutningen af det store alter, eftersom det midlertidige omkring 1714 er blevet forandret³. Generalbygmesteren W. F. von Platen bestilte dette år til brug for Vor Frelsers kirke hos snedkeren Claus Harders enke »ein neuen grossen krummen Rahm zu das altar in Christianshavens Kirch«, og omtrent samtidig blev der til samme alter anonymt skænket et krucifiks. Der er nogen grund til at tro, at dette nye alter ikke helt er gået tabt. I Københavns Bymuseum opbevares en barokt udskåret ramme, i det ydre firesidet (167 cm bredt og 206 cm højt), indvendigt formet som en niche med afrundet øvre afslutning (åbningen måler 117 cm i bredden og 172 cm i højden); den har smalle lister i kanterne, smykket med bladornamenter i fladsnit, og i fladerne en kraftigt skåret akantus med nedhængende festoner. Fodstykket synes at være fjernet. Rammen har været anbragt som kakkellovns-niche i ejendommen Dronningensgade 63, hvorfra den ved nedrivningen i 1930'rne overførtes til Bymuseet med den tilføjelse, at den efter overleveringen havde tjent som altertavle i Vor Frelsers kirke. Den gengives her (fig. 53) som en hypotetisk alterramme, med alt det forbehold, den usikre herkomst må kræve. — Hvis teorien er rigtig, kan kirkens store krucifiks (fig. 66) næppe

L. L. 1965

Fig. 54. Vor Frelsers kirke. Alterkalk 1720.

have været bragt i anvendelse her; det er 210 cm bredt i korsarmene og 315 cm højt og kan alene af den grund ikke passes sammen med rammen.

Alterbordsforhæng 1697, af rødt fløj, 490 cm langt, 96 cm højt. Forneden en 24 cm bred sølv- og guldbort. På tværs af længderetningen er klædet lodret delt ved seks 14 cm brede borter, ligeledes af sølv- og guldtråd. Langs øverste kant en $4\frac{1}{2}$ cm bred fløjlsbort med en 15 cm bred sølv- og guldfrynse. På midten er i lignende tråd syet årstallet 1697 samt initialerne L W A og C C W. Hvem navnetrækkene hentyder til, har ikke kunnet efterspores, men inventariet 1708 oplyser, at antependiet var skænket af fru Franckenau, identisk med Anna E. Wilde; mulig kan bogstaverne hentyde til slægten Wilde. De samme navnetræk stod på knæleskamlen og — i forbindelse med et par uidentificerede våben — på messehagelen (nedenfor s. 563).

Altersølv. 1) *Kalk* 1720. Af den gennem præsident Peder Resen skænkede kalk 1683 (ovenfor s. 477) støbtes 1720 en ny⁴, der endnu er i kirkens besiddelse. Arbejdet udførtes ifølge kirkens regnskab af Jacob Borris, hvis mesterstempel dog nu er så slidt, at det ikke kan læses. Højden er 23 cm. Enkelt formet fod

L. L. 1965

Fig. 55. Vor Frelsers kirke. Alterkande 1825.

og højt skaft, der øverst har nedhængende bladbord. Den meget flade knop har dobbelt række bukkelbord. På bægeret, der har lige sider, er graveret i kursiv: »Var denne Kalck en heel Rubin — Det kunde ey betale — Een Drypp af Jesu Blod i Viin — Som Siælen skal husvale — Her er den sande Himmel Drich — Os alle vederqvæger — Thi den mod Slangens Døde Stich — Vor Siel saa kraftig læger«. På skaftet læses: »Denne Kalck hør til Vor Frelseris Kircke paa Christianshavn. Anno 1720«. Foruden det ulæselige mesterstempel ses på fodpladen gardeinstempel for Conrad Ludolf, Københavns bystempel 1720 og månedstegn for Tvillingerne (fig. 54).

2) *Kalk* 1948, anskaffet i anledning af kirkens jubilæum 1946 og udført efter tegning af professor Erik Herløw⁵. 22 cm høj, med forgyldt indsats. Smalt skaft, bredt, nærmest cylinderformet bæger med et enkeltformet båndornament, mindende om kronblade, der omfatter kalken. Versalindskrift om randen: »Viaticum et confortativum itineris«. På bægerets side er gengivet kirkens gamle segl, korslammets, med årstallene 1676 og 1816, samt graveret indskrift: »Sigillum templi Salvatoris nostri Jesu Christi« og: »Ecce agnus Dei«. På fodpladen læses: »Templum Salvatoris nostri Jesu Christi 1696—1946«.

**Kalk* og *disk* 1640 (ovenfor s. 477) forblev ved kirken, dog næppe brugt ret meget i tiden efter 1720. Klokkeren foreslog 1825, at den skulle omstøbes, for at metallet kunne anvendes til en ny vinkande. Det strandede på en ind-

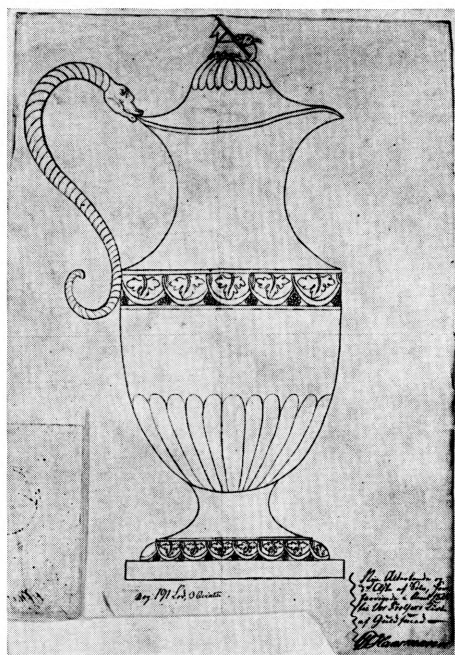

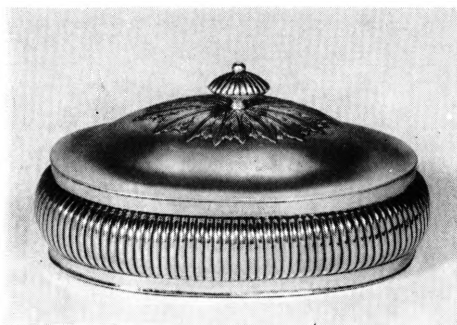
Fig. 56. Vor Frelsers kirke. Alterkande 1825. Tegning i Stadsarkivet for København.

sigelse fra kirkens kapellan N. F. S. Grundtvig, som i sognepræstens fraværelse erklærede, at han ikke ønskede det gamle bæger anvendt til omstøbningen, »da det, lige gammelt med Vor Frelsers Kirke, efter mit Skøn bør opbevares ved Kirken som et Mindesmærke«. Magistraten tiltrådte dette synspunkt og gav ordre til, at denne gamle kalk blev opforgylt⁶. Således henstod den ved kirken endnu nogen tid. Men da værgen 1861 afleverede en del ældre sølvaltertøj til magistraten, befandt Christian IV.s kalk sig utvivlsomt derimellem⁷. Den overgik, som før nævnt, til Abel Cathrines Stiftelse og findes nu i Gammelkloster (Vartov).

Berettelsessæt. 1) 1642, og 2) 1694 — begge nævnt ovenfor s. 477 f. under den gamle kirke — findes endnu ved Vor Frelsers kirke, hvor de er suppleret med

3) en sygekalk med tilhørende disk, fra begyndelsen af 1700'rne. Ingen årstal eller stempler; højden 12 cm; rund, glat fod, rundt skaft, oval knop med tunger og bosser; indsats med skruelåg samt oblatgemme og vinbeholder. Helt forgyldt. Den tilhørende *disk* er forgyldt på oversiden, men i øvrigt smykkeløs og uden stempler.

Vinkande 1825, høj 45 cm, indvendig forgyldt. Kanden har en høj, hvælvet fod med udhævet vindrueranke på prikket grund. Om underdelen af korpus en bukkeltort; om den øvre kant et rankeslyng af druer, omvundet med bånd. Hanken har form af et dragehoved, der bider i låget; snoet hale, På den indknebne hals med bred tud ligger et låg med bukkeltort, foroven prydet med

L. L. 1965

Fig. 57. Vor Frelzers kirke. Oblatæske 1825.

et støbt korslam. På foden er indridset med kursiv: »Vor Frelzers Kirke tilhørende og anskaffet af Magistraten i Kjøbenhavn A° 1825«. Kanden har følgende stempler: Københavns bystempel 1825, gardeinmærke for Chr. P. Næbo, et ulæseligt mestermærke (for nedennævnte J. F. Hansmann), samt måneds-tegn for Krebsen. Stemplerne er anbragt to steder, dels bag på foden, dels på halsen under hanken. — Anskaffelsen af kanden blev godkendt af magistraten 22. juli 1825; samtidig vedtog man, at de ældre sølvsager ikke skulle ofres til fordel for de nye, »men giemmes som Oldsager ved Kirken«. Guldsmeden J. F. Hansmann har ledsaget sit regnskab med en tegning, der endnu er bevaret⁸ (fig. 55-56). — Samtidig udførte den samme guldsmed en *oblatæske*, af sølv, oval form, 16 × 11,5 cm, med udbugende sider, der smykkes af høj bukkelbort. Det højthvælvede låg har foroven en bukkelbortprydet dup, hvorfra udgår et strålebundt af blad- og frugtornamenter, der dækker hele lågets overflade. Æsken har samme indskrift som kanden, endvidere de samme stempler, anbragt dels under bunden og dels langs randen ved låget (fig. 57).

Alterstager 1670, af messing, se under den gamle kirke s. 479.

Alterstager 1695, af sølv, skænket 1696 af Christian V. til kirkens indvielse. Stagerne, der er 87 cm høje, er af rigt varieret, barok balusterform på en fire-sidet fod, der bæres af fire løvefødder i drevet arbejde. Mellem fødderne ses et skjold under en vandret bukkelbort, derover til alle fire sider en hulkehl, hvori et skjold med Christian V.s navnetræk, medens der i hjørnerne er festonbærende volutter. Opbygningen fortsætter med talrige variationer: et karnisformet led med akantuskapitel, en firesidet platte med festoner, endvidere det høje balusterformede led med slanke bukkelborter forneden og festonbærende volutter foroven. Den brede krave øverst, af tyndt metal, har svagt markeret karnisprofil og smykkes med drevet akantusbort. På fodstykket ses nogle stempler: Københavns bystempel 1695, gardeinstempel for Conrad Ludolf, månedsmærke for Skorpionens tegn og et helt udslidt mestermærke, der imidlertid må gælde for guldsmeden Johan Kohlmann, som 17. juni 1696 fik ud-

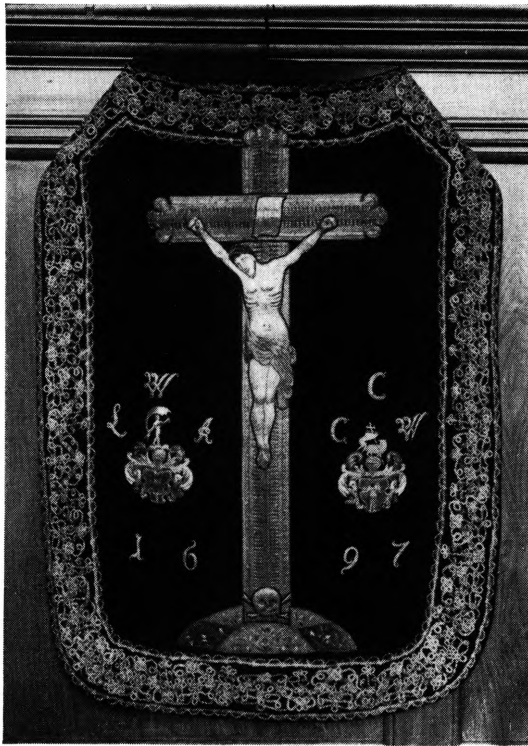
L. L. 1965

Fig. 58. Vor Frelsers kirke. Alterstage 1695.

betalt 823 rdl. for adskilligt arbejde, deriblandt de to store sølvstager til den christianshavnske kirke⁹. — Stagerne blev i den ældre tid ikke opbevaret i kirken, men gemtes i et transportabelt skrin hos kirkeværgen, hos hvem både skrin og stager blev hentet til kirken ved de tre store højtider¹⁰.

†*Sølvstager*. Et par små sølvstager nævnes første gang i 1770-inventariet. De gik til grunde ved en brand hos klokkeren 1824. Som erstatning for de tabte modtog kirken fra etatsrådinde Koefod to bordstager af sølv, og værgen lovede på kirkens vegne at forsyne dem med givernavn og årstal. De fandtes endnu ved kirken 1863¹¹, men er siden forsvundet.

Messehagler 1) 1697, af rødt fløjl med guld- og sølvgaloner, ifølge kirkens arkivalier skænket af en viss fru Franckenau¹²; der er noget, der tyder på, at det drejer sig om Anne Cathrine Wilde, gift med Christian V. livlæge Georg

L. L. 1964

Fig. 59. Vor Frelsers kirke. Messchagel 1697.

Franck de Franckenau, eftersom navnecifrene, der er syet på fløjlet, to gange gentager bogstavet W. Hagelens rygskjold har bort af slynget guld- og sølvtråd. På feltets midte findes et kors, 87 cm højt, mens korsarmsbredden på det nærmeste er det halve, 44 cm, udført med guldtråd og snor i enkle mønstre på bund af nedsyet sejl garn. Kristusfiguren, 45 cm høj, er af nedsyet sølvtråd i fint formet relief, hvor også er antydnet både nagler og krummede fingre. Golgatha er antydnet som en halvrund høj, syet med sølv- og guldtråd, grøn silke samt blomster og blade i forskellige farver. I felterne til højre og venstre for korset er anbragt to våben, syet i guld, sølv og silke; våbenet til venstre har i skjoldet krydsende klinger og på hjelmen en stående menneskelig figur, omgivet af tre initialer: L W A. Våbenet til højre har i skjoldet en vildmand og på hjelmen Korslammet, omgivet af initialerne: C C W. Hagelens forside har bort af slynget guld- og sølvtråd; ved venstre skulder findes tre messinghæfter, af gammel, fliget bladform. — Kun broderier og galoner er gamle; fløjlet er af nyere dato¹³.

2) 1747, skænket anonymt til kirken; af nyt rødt fløjel med gamle galoner¹⁴. På rygskjoldet, der kantes af et bredt bånd, syet i sølvtråd, er der et glat kors med kløverbladformede korsender. Forsiden er kantet på samme måde som

Fig. 60. Vor Frelsers kirke. Døbefont o. 1700.

L. L. 1965

rygskjoldet og har et lignende bånd som lodret midtstav. Helt anonym har hagelen dog ikke været, eftersom der nederst på forsiden til heraldisk højre står initialerne M F og modsat: J F samt året 1747; men hvem givne var, vides ikke mere.

†*Messehagler*. 1) O. 1685, fra den gamle kirke (nr. 2 på s. 479), nævnes som ubrugelig 1770 og forsvinder dermed ud af kirkens eje. 2) En gyldenstykkets messehagel fra o. 1700, der ifølge inventariet 1708 skulle være skænket af den ovennævnte fru Franckenu. De senere inventarielister er dog enige om, at givnen var stenhuggeren Johan Francks enke Marie. Den anvendtes i senere

Fig. 61. Vor Frelzers kirke. Fontelukkelse o. 1700.

L. L. 1965

tid til fredagens gudstjenester og blev kasseret¹⁵ efter magistratsresolution af 26. august 1748. 3) 1749, anskaffet som erstatning for den foregående og ligesom denne bestemt til fredagstjenesten, eftersom der på den 1747 anskaffede (og endnu eksisterende) fra givernes side var lagt den klausul, at den kun måtte bruges om søndagen. Til 1749-hagelen indkøbtes i september 1748 5½ alen rødt fløj, og jøden Meyer Moses leverede april 1749 for 9 lod sølvgaloner. Den blev syet af Evan Isachsen og synes på rygskjoldet at have haft et glat kors. Den nævnes endnu 1789, men er derefter forsvundet¹⁶. — Af *†alterduge*, som i tidens løb er skænket til kirken, nævnes i Vor Frelzers kirkes inventarium 1696 en gammel dug, der i sin tid skænkedes til den første kirke af Didrik Wessels efterleverske; desuden en ny 1719, skænket anonymt, og i 1863 en kniplingsdug, skænket af grosserer G. Holms og agent Clausens familier¹⁷. En del *†messeskjorter* ses at være givet til kirken o. 1708 af Anders Nielsen Væver, af Ermundt Witte og skipper Børre Torbernsen¹⁸.

Døbefont o. 1700 er ifølge en troværdig overlevering skænket til kirken af grevinde Elisabeth Helene von Vieregg († 1704)¹⁹. Den er med sin marmorkumme og store, balustersmykkede fontelukkelse (fig. 60-63) et af kirkens

fornemme smykker, anbragt i østre fag af nordre sideskib under et hvælv, i hvis stukkaturer Christian Nerger har anbragt sindbilleder på dåben. Selve fonten består af en marmorkumme, hvilende på et riflet fodstykke og yderligere støttet af fire putti med attributter: een af dem kendetegnes ved en slange og et æble (symboliserende fristelsen?), en anden ved lovens tavler (den straffende retfærdighed?) og en tredje ved en due med en oliegren (nåden?). Kummen er cylinderformet, foroven afsluttet af en vulst med rankemotiver under en akantusbort i lavt relief. På siderne er der relieffer: 1) Jesusbarnet og Johannes legende med lam i et arkadisk landskab med palmetræ og en knudret eg; 2) Jesu dåb ved Johannes, mellem to palmetræer; 3) vandringen til Emaus, Kristus med glorie i midten mellem de to vandrende disciple med pilgrims-hatte, stave, rejsepose og -sæk; og 4) Kristus i Emaus, anbragt ved bordenden, udlæggende skriftens ord for de to disciple, idet bohavet er antydnet ved et bord med lys og bygningen ved en pilaster med et ovalvindue (eller spejl?) i baggrunden. — Ligesom der ingen direkte meddelelser om fonten kendes fra samtiden, er der heller ingen efterretning om billedhuggerens navn. Der er grund til at stille denne font sammen med et andet værk fra hin tid, nemlig Niels Juels store gravmæle i Holmens kirkes kapel (ovenfor s. 139 ff.); heller ikke der kendte man kunstnerens navn, men kunne dog gætte på Christian Nerger, som på grund af sit øvrige store arbejde ved Vor Frelses kirke også kan gøre krav på at bringes i erindring, når talen er om døbefontens skulpturværk. En anden billedhugger, hvis navn kan sættes i forbindelse med fonten, er Andreas Gercken, fordi han netop fik sit virke i København ved denne tid, og fordi han modsat Nerger (der fortrinsvis arbejdede i træ og stuk) overvejende var stenbilledhugger. Han er dog for lidet kendt til, at nogen sikker slutning kan drages. — *Fontelukkelsen* af træ har form som en firkantet balustrade, med en sidelinie på o. 355 cm og en højde på 106 cm. Hver af flankerne er delt i fire felter. I hvert felt er opstillet to hvidmalede putti, mens rammeværket er marmorert og forgyldt. Som fodliste tjener en forgyldt akantusbort. Postamenterne, der opdeler balustraden i mindre enheder, har fordybede felter med pålagte udskårne og forgyldte bladværk; på toppen af hvert postament står en firesidet akantusknop, der omslutter en majs-lignende frugt. Til de tre sider vender balustradens børneskikkelser ryggen ud mod kirken og ansigtet ind mod dåben; kun på den vestre side — forsiden med fontelukkelsens låger — vender børnene front mod kirken og ryg mod fonten. Gulvet, som lukkeisen hegner og fonten står på, er lagt med hvide og sorte marmorfliser. — Den store, tunge *fontehimmel*, som nærmest har bikubeform, kranses forneden af en grevekroner, hvorfra opstiger et væld af skulpturer: putti, kerubhoveder, storakantus og skjolde; af disse sidste er der fire, alle med symboler: et brændende hjerte, Jahve, IHS og Korslammet (dette sidstnævnte er gengivet ovenfor s. 468).

L. L. 1965

Fig. 62. Vor Frelsers kirke. Putti fra fontelukkelsen.

L. L. 1965

Fig. 63. Vor Frelsers kirke. Putti fra fontelukkelsen.

Den rige anvendelse af storakantus gør det sandsynligt, at Nerger i det mindste har udført denne fontehimmel.

†*Døbefont*. Den ved den gamle kirke omtalte font (s. 480) har været benyttet ved den nye kirke i det korte spand af tid, inden grevinde Viereggs nye font blev opstillet. Den var meget enkel, skildres som et ottekantet bord, hvorpå dåbsfadet stod. Omtales endnu i inventariet 1770, men synes derefter at være forsvundet. Der nævnes også ved denne ældre font en fontelukkelse: 1697 tales om et jernstakitværk ved dåben, anstrøget af maleren Jørgen Drost's enke²⁰; det synes på en eller anden måde at have været benyttet i længere tid, thi 1853 meddelte værgeren til magistraten, at der skulle holdes auktion bl.a. »over det ved Daaben nedtagne Jerngitter«, uden at dets eksistens ved kirken iøvrigt findes noteret. I den ældste tid var der tillige indrettet særlige *fadderstole* ved dåben²¹, første gang nævnt 1696; de må være forsvundet senest i første halvdel af 1800'rne, eftersom dåbsstolen 1863 ses at være indrettet i det nordre pulpitur²².

Dåbsfad 1704, af sølv, diameter 56 cm. Det meget svære og fint udarbejdede fad er smykket med drevne ornamenter, bl.a. en skråtstillet bukkelbort i randen; på den brede kant ses motiver med vaser og bånd mellem akantusranker og tre skjolde, hvori findes følgende indskrifter: 1) Gud til Ære og Vor Frel-

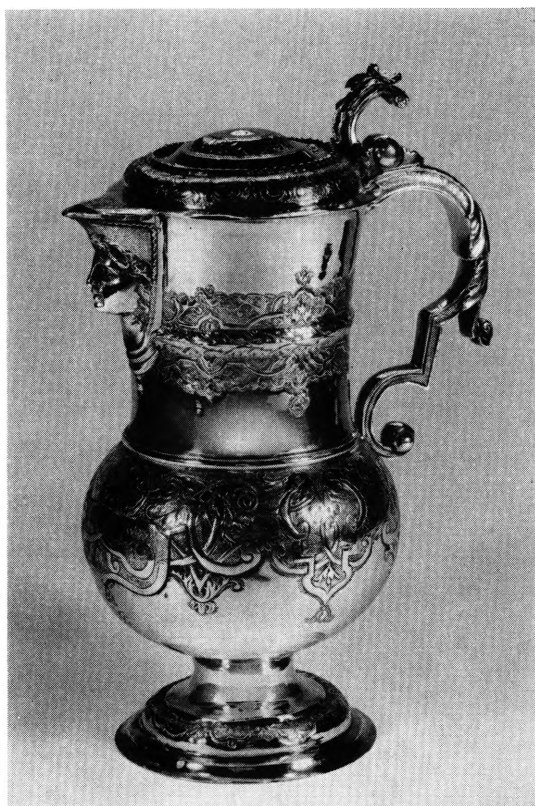
L. L. 1965

Fig. 64. Vor Frelseres kirke. Dåbsfad 1704.

seris Kircke til Zirat gifuet af Karen Sl: Anders Mickelsens A^o 1704 d. 25 Augustj, og weyer 162 Lod; 2) Uden saa er at nogen bliefuer igien fød formedelst Vand og Aand da kand hand icke komme i Guds Rige Joh. 3; 3) See. Daaben er dend pagtis Brynd hvori mand reensis fra ald Synd og Børne Retten nyder. Her Himmerigis Arf mand faa, her Naade-Kilden aaben staa og Lifsens Vand udflyder. — På randen findes følgende stempler: Københavns bystempel 1704, gardeinstempel for Conrad Ludolf, månedsmærke for Jomfruens tegn og mesterstempel for Gotfred Bolch 1704 (Bøje 58). Fig. 64.

†*Dåbsfade* (ovenfor s.480). Et fad af messing og et andet af tin, første gang nævnt i 1685-inventariet, solgt 1792.

Dåbskande 1731, af sølv, 29 cm høj. Lav, hvælvet fod med spinkle bånd graveret på vulsten; på dens lave, bugede korpus er graveret årstal 1731 under et spejlmonogram, vistnok er sammenslynget SS (se nedenfor), samt båndornamenter i regencestil. Den høje, næsten cylinderformede hals er vandret tve-delt ved et bånd med laurbærblade; over og under dette bånd findes spinkle regencebånd på prikket grund. Hanken er dobbelt C-bøjleformet med oprullet akantusblad ved den øvre del; som gæk tjener et støbt krucifiks. Den lidet fremspringende tud smykkes af en maske, i form af et menneskehoved. Det lave låg har båndornamenter under perlestav på vulsten. — Følgende stempler ses på den øverste del af halsen: Københavns by 1731, gardeinstempel for

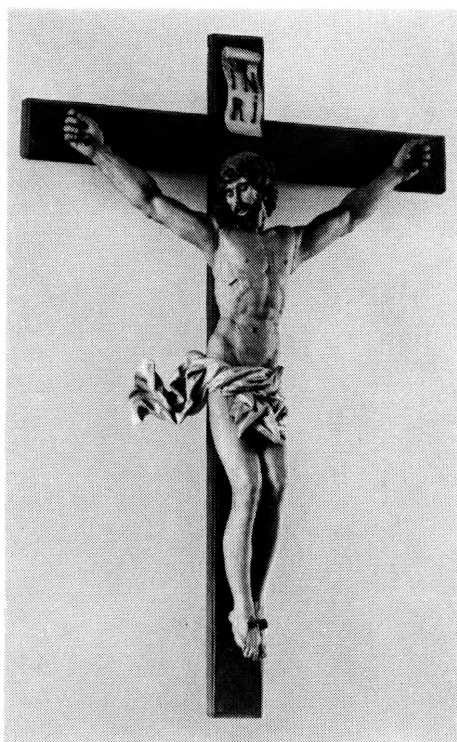

L. L. 1965

Fig. 65. Vor Frelzers kirke. Dåbskande 1731.

P. N. van Hagen, månedsmærke for Fiskene og mesterstempel for Morten Christensen Kirchhof (Bøje s. 62 nr. 328). Efter kirkens regnskab blev kanden skænket af Susanne Joen Eriksens enke²³. Fig. 65.

Krucifiks o. 1700. Efter ældre opfattelse (bl.a. hos O. Nielsen og Købke i bogen om Vor Frelzers kirke) skal dette krucifiks have hængt i den gamle kirke på Christianshavn. Der er dog ingen oplysninger derom. Først inventariet 1719 nævner et krucifiks, der anonymt blev skænket til Vor Frelzers kirke for at stå på det midlertidige alter. Det kan være det her gengivne (fig. 66). Men hvis den i Bymuseet opbevarede ramme (s. 557) er fra det midlertidige alter, kan krucifikset ikke være bestemt dertil, da det er alt for stort. Det sandsynligste er, at krucifikset er anskaffet ved kirkens indvielse. I inventariet 1770 nævnes det første gang på det sted, hvor det endnu findes, i søndre korsarm, dengang utvivlsomt anbragt på sydvæggen over pulpiturene. — Det er et dygtigt skåret stykke træskulptur på samtidigt korstræ, med en præcis gengivelse af muskulatur, ribben o. lign. og med en sober sans for helheden. Det stærkt blafrende, barokt behandlede klædebon synes at henvise krucifikset til tiden omkring år

L. L. 1964

Fig. 66. Vor Frelser kirke. Krucifiks o. 1700.

1700. — Det stod tidligere i selve vindueslysningen (i hvert fald siden restaureringen 1890), men ved kirkens sidste istandsættelse i 1950'erne blev vinduet blændet, og krucifikset har nu en niche som baggrund.

Korskranke 1732. Da Tessins alter var færdigopstillet omkring 1730, manglede der endnu en korskranke, som var under udarbejdelse i årene 1731—32. Af kirkens regnskaber ses det, at billedhuggeren Erich Warnheim var beskæftiget ved dette arbejde. Han har i hvert fald skåret fire forgyldte flammevaser, der stod på balustraden²⁴, men som senere er forsvundet. Utvivlsomt har han også leveret skrankens fornemste smykke, de seks store engle. Om han også har udført det egentlige snedkerarbejde ved balustraden, er mindre sikkert. Der havde været opstillet et såkaldt tralværk foran koret, men da Tessins alter skulle opstilles, blev det fjernet og bragt op i tårnet²⁵. Om denne ældre balustrade blot er blevet opmagasineret med senere anvendelse for øje, eller der 1732 var tale om et helt nyt værk, både snedkret tralværk og Warnheims nye skulpturer, kan vistnok ikke nu afgøres. Den relativ beskedne sum, der blev Warnheim til del ved arbejdets slutning (130 rdl.) kunne nok tyde på, at han kun havde skåret figurerne, og at balustrene eksisterede fra tidligere tid.

Skranken (fig. 67) fylder koråbningen, ialt 14,20 m, med en højde på 1,58 m.

Fig. 67. Vor Frelsers kirke. Korsranke 1732.

L. L. 1965

Den springer godt en meter frem fra korets hjørner og har her mod nord og syd haft to sideindgange, som forlængst er stængede, men hvis hængsler, låsetøj og trappetrin endnu eksisterer. Skranken er delt i fem felter, adskilt ved mellemstående postamenter med fyldinger. Det midterste felt dannes af de dobbelte låger, som med tre foransatte, afrundede trappetrin fører ind til koret. Disse to kordøre drejes på svære, barokt formede stabler, der bærer svage spor af ornamentering. I hvert felt er der syv firesidede dokkebalustre; dog har kordlågerne kun tre balustre hver plus et mellemstående postament, hvori låsetøjet er indfattet. Postamenterne mellem balustrene har en lysere, grålig marmorering, og selve dokkebalustrene er perlefarvede med vandrette guld-lister og svag grålig marmorering.

Af Erich Warnheims seks engle er de to midterste stående som drabanter ved opgangen til koret, medens to er knælende og to er siddende. Fra gammel tid er samtlige engle blevet navngivne efter ærkeenglene. Længst til højre (mod syd) sidder Raphael i stærk chiasatisk drejning med højre ben trukket op, støttet til balustradens overkant, medens venstre ben hænger frit ned; overkroppen er vredet til højre, og i højre hånd bærer figuren et forgyldt sværd. Som de andre engle bærer denne en lang, folderig kjortel med bælte, og det ovale

ansigt med lille mund, fyldige kinder og lille, buttet hage har her som overalt et kvindeligt anstrøg. — Gabriel, her symboliseret ved en oliegren, indtager en position som i det arkaisk-græske »knæ-løb«; underkroppen ses fra siden med begge ben bøjede, overkroppen er vredet 90 grader i forhold hertil; den fodsides kjortel, der er strammet om de bøjede knæ og byltet sammen i skødet, har tungede ærmegab, der lader armene fri fra albuen. — Ved den søndre side af opgangen står Uriel, iført indre kjortel og opkiltet ydre kappe, der lader brystet stå nøgent; på fødderne langskafte sandaler; i højre hånd holder han en lampe. — Michael på den anden side af opgangen har ligesom Uriel dobbelt klædning med fodsides underkjortel, der lige akkurat lader de nøgne fødder se; overkjortelen har læderkøllert med tunget kant; på hovedet en hjelm med let antydede bladornamenter; i højre hånd holder han en forgyldt basun.

— Jeremiel (oftest kaldet Remiel) er pendant til Gabriel, i omvendt »knæ-løb« med flagrende kjortel, hvis vide ærmegab viser armene nøgne fra albuen; holder i begge hænder en tyk bog med guldsnit og -spænder. — Yderst mod nord sidder »Kerub« med et forgyldt slagsværd i venstre løftede arm; i højre hånd, støttet til knæet holder han en åben bog.

Det blev ovenfor antydet, at udførelsen af denne korskranke — eller i det mindste dens træskulpturer — havde forsinket indvielsen af Tessins alter et par år. Alene derved afsløres den som en eftertanke, hvis nærmere udformning ikke var planlagt før i sidste omgang. Et blik på Tessins opfattelse af alterets nærmeste omgivelser, således som han 1695 tænkte sig koret opbygget (ovenfor s. 515), viste en større koncentration om alteret som det centrale led. Warnheims korbalustrade er mere centrifugal og tilslører derved noget af det midtpunktsamlende, som åbenbart har ligget Tessin på sinde. Først Quellinus og senere Warnheim har hver på sin måde svækket alterets virkning i kirkerummet, lykkeligvis uden helt at kunne tage ånden af det gigantiske værk.

†*Korskranke*, opsat 1696, er nævnt ovenfor; den havde 48 balustre²⁶, men hverken materialet eller udseendet kendes.

Prædikestol 1773. Efter flere forgæves forsøg på at få den midlertidige prædikestol udskiftet med en fornemmere tog kirkens sognepræst, Jacob Jensen Hvid, et selvstændigt initiativ, så vidt det kan ses uden om kirkens patroner. Han fik udvirket, at der af et legat, oprettet af guvernør Henrik Bonsach²⁷ blev udbetalt 500 rdl., og på sognepræstens anmodning skænkede kongen²⁸ 300 rdl. i året 1772. Han skrev først derefter til magistraten om sagen og meddelte yderligere, at han havde fået de tre akademiprofessorer, arkitekten C. F. Harsdorff, billedhuggeren Johs. Wiedewelt og maleren Peder Als til at forfærdige en model til prædikestolen²⁹, og at denne model havde vundet kongens bifald. Magistraten kunne kun godkende præstens initiativ og det gunstige resultat, men måtte tillige i sit svar med en vis syrlighed henpege på, at den

Fig. 68. Vor Frelses kirke. Prædikestol 1773.

L. L. 1965

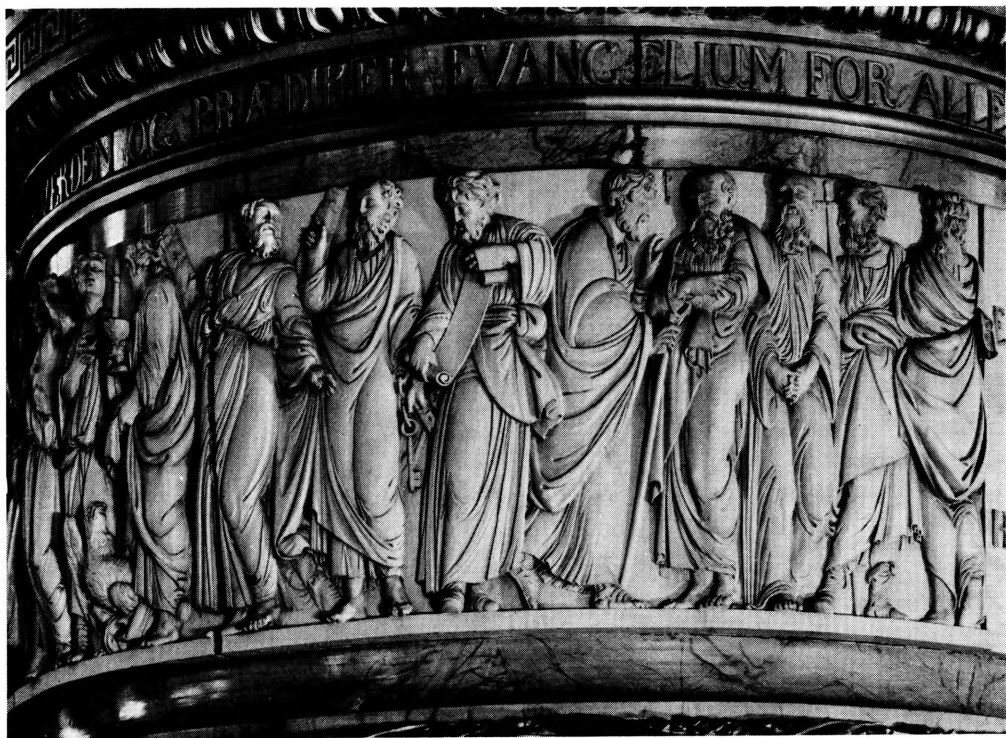

Fig. 69. Vor Frelseres kirke. Wiedewelts relieffrise på prædikestolen 1773.

L. L. 1965

burde være spurgt først. Nu var det hele sket ad krogveje, og det viser sig da også, at udgifterne til stolen ikke er indført i kirkens regnskaber. Vi veed derfor intet om, hvem der har haft med de forskellige dele at gøre; hverken snedker eller billedskærer nævnes noget sted. Det må dog være givet, at Harsdorff stod for den arkitektoniske opbygning³⁰. Sandsynligvis var det Wiedewelt, der har udført modellen til reliefferne, men dette værk er ikke nævnt noget sted i fortegnelserne over Wiedewelts arbejder.

Prædikestolen var færdig i foråret 1773 og blev opstillet i løbet af sommeren. Til det sidste bevarede magistraten sin kølige reservation over for dette foretagende og ankede således over, at den gamle prædikestol var taget ned uden patronernes viden, og uden man i forvejen havde indhentet sagkyndig dom for, at den nye stol overhovedet kunne hænge på pillen. Stadsbygmesteren G. E. Rosenberg blev rådspurgt, og 26. juni 1773 kunne magistraten omsider resolve, at prædikestolen skulle opsættes efter den oprindelige plan³¹.

Prædikestolen (fig. 68) er af træ, som er gulligt marmoreret med forgyldte ornamenter, medens billedhuggerværket og opgangens balustre er hvidmalede. Harsdorff, der efter alt at dømme har formet den arkitektoniske opbygning, har tegnet stolen som en stærkt fremspringende cylinder med rigt varieret og til

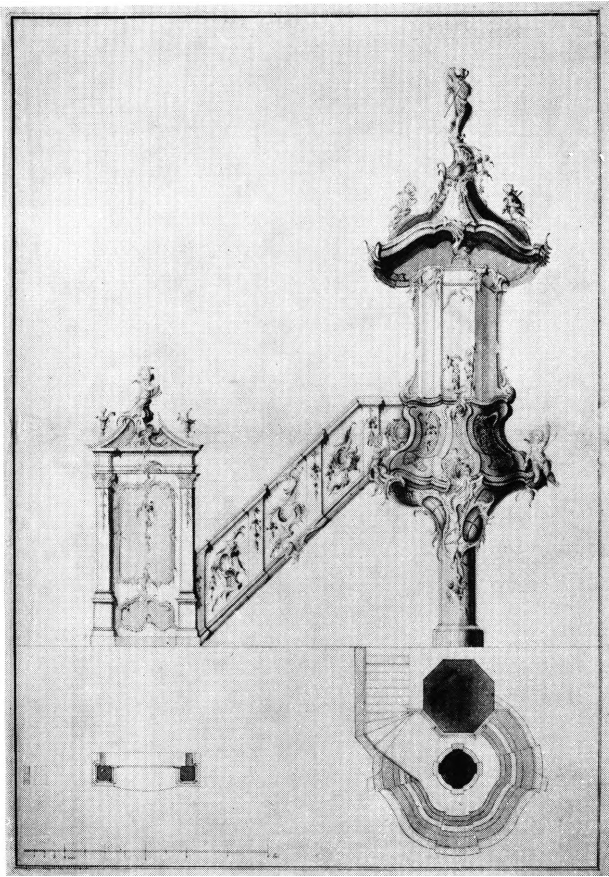

Fig. 70. Vor Frelsers kirke. Udkast til prædikestol 1750. Tegning i Bymuseet.

alle sider frit udarbejdet underbaldakin, der forneden ender i en stor dup, formet som en kogle. Selve hovedstykket indrammes forneden af en svær krans med omvundne egeblade og foroven af en stærkt leddelt gesims med ægfrise og mønderbort. Imellem disse indrammende led er indsat en bred relieffrise, med fremstilling af de 12 stående apostle i midten, medens der til hver side er anbragt billeder af de fire store profeter, alle siddende og grupperet to og to, og adskilt fra den figurrige fremstilling i midten med et par skriftsteder (»I ere opbygte paa Apostlernes og Propheternes Grundvold« og »Saa Iesus Christus selv er dens Hoved Hjørne Steen«, gengivet i reliefversaler). Over billedfrisen står, ligeledes i udhævede versaler: »Gaaer ud i Alverden og prædiker Evangelium for alle Folk«. Himlen, der forbindes med stolen ved to lisener, prydet med løbende båndornamenter, og som støttes af to svære konsoller, har frise med rosetmønstre under en krans af omvundne stave; over taget står en »trofæ«, sammensat af marterredskaber.

Wiedewelts navn blev nævnt i forbindelse med modellen til prædikestolen,

men ellers ikke³². Det turde dog være indlysende, at han har modelleret den fine frise (fig. 69) med de stående apostle, alle i olympisk ro som skikkelserne på en antik sarkofag, hvorfra han utvivlsomt har hentet inspirationen. Også draperi-behandlingen med de tunge, lidt klæge folder viser hen til denne billedhugger, ligesom opstillingen af marterredskaber på himlen over stolen røber wiedewelt-ske træk — man kan henvise til hans »trofæer« i Fredensborg slotshave.

†*Prædikestol* 1696. Om den af Christian V. skænkede prædikestol af norsk marmor har man kun den sene (ovenfor s. 524 kort omtalte) meddelelse, at den forliste under sørejsen fra Norge til København³³. Det var rimeligvis til den samme stol, at kongens broder, Ulrik Fr. Gyldenløve³⁴, skænkede 300 rdl. i året 1699. Medens man ventede på dette kostbare værk, havde man tømret en midlertidig stol³⁵ sammen i håb om, at den kun skulle stå kort tid i kirken; det blev dog på det nærmeste firsindstyve år. Den blev bygget af snedkeren Diderik Tegeler, havde himmel og var forsynet med et par timeglas. 1719 blev den malet; samtidig blev der anonymt skænket en forgyldt due til himlen³⁶, og i øvrigt pyntede man på den ret spartanske stol med et betræk af grønt fløjl. — Det var dog iøjnefaldende, at prædikestolen med hele sit præg af foreløbighed nødvendigvis måtte have en efterfølger. Da så kirken 1750 fik sit store spir, mente man, at tiden nu var inde til også at fornye prædikestolen, og efter Thuras ordre indsendte J. F. Hännel den 25. sept. 1750 et overslag, ledsaget af en tegning³⁷. Stolen (fig. 70), der var i rig rokoko, skulle hvad arkitektur og ornamenten angår være af broget norsk marmor, medens billedhuggerværket var beregnet på at fremtræde i hvidt italiensk marmor. Tegningen er næppe udført af Hännel; han har kun skullet være den, der udførte værket, og forslaget må ligesom ordren til billedhuggeren være kommet fra Thura. Tegningen viser da også så store overensstemmelser med de billeder, vi kender fra det uddgivne bind af Danske Vitruvius, at den må hidrøre fra samme hånd: en medarbejder i Thuras tegnestue. Efter forslaget skulle den stærkt udhængende stol hvile på en bærestolpe — det eneste rolige punkt i kompositionen. Alt det andet var rokokodrejet med knap een eneste ret linie. Panelfyldingerne indrammes af rocailleværk og bunden er overstrøet af blomster og gittermotiver. — Den sum, som billedhuggeren forlangte, ialt 5668 rdl., har sikkert været magistraten for stor, eftersom forslaget blev henlagt, og den gamle stol kom til at gøre tjeneste endnu i godt 20 år.

Stolestader 1696³⁸. En række grundplaner til Vor Frelsers kirke fra 1680'erne viser, at man har syslet med flere muligheder for stoleværkets anbringelse i dette, efter danske forhold, utraditionelle kirkerum. På en plan³⁹, der var approberet 1682 (fig. 12), er alle stader opstillet i sideskibe og korsarme, og den kvadratiske gulvflade midt i rummet mellem de fire piller er holdt fri. Ved den endelige opstilling fulgte man imidlertid den orden, vi kender i dag, og som

Fig. 71. Vor Frelsers kirke. Stolegavle fra 1690'erne.

L. L. 1965

er foregrebet på andre planer fra 80'erne, f. ex. gravplanen fra 1682 (fig. 93). Her var de fritstående stolestader på gulvet mellem pillerne ved midter- og tværgange delt i fire grupper, hver forankret til sin pille og ved gangene i sideskibene yderligere adskilt fra stoleværket langs væggene. Stolene er i det store og hele udstyret ens, med paneler og gavle, låger med beslag og låse. Fornyetser, efter gammel model, har været nødvendige på stolene i korsarmene og langs væggene, hvor flere hold nu forsvundne pulpiturer og lukkede stole (s. 578 ff.) i tidens løb har krævet fjernelse af de oprindelige stader. Blandt andet stammer således stoleværket i nordre korsarm fra restaureringen 1889—90. De

fritstående stader har derimod kun været underkastet uvæsentlige ændringer; således er de nu malede numre på lågerne ikke de oprindelige⁴⁰. De 18 stole-rækker — på mandssiden (syd for midtgangen) 16 — er ved skillerum delt i to stader med adgang fra henholdsvis midt- og sideskib. De udskaarne barok-gavle (fig. 71), hvori et tværliggende ovalfelt med bladramme er omgivet af volutter, bukkehorn, akantus og blomsterornamenter, stammer fra Chr. Nergers værksted. 1695—96 leveredes herfra de 128 almindelige og 26 store »dokter« (her mul. = gavle) til stoleværket⁴¹. De store gavle er fortrinsvis anbragt på de første og de sidste stole i hver gruppe. Tralværk, der var opsat på ende-panelerne, blev fjernet 1957.

Kongestol 1889. Det forreste stolestade på mandssiden efter tværgangen var ved indvielsen 1696 brugt som kongestol⁴² og blev ved restaureringen 1889—90 påny taget i brug som sådan, udstyret med seks rødtbetrukne bøgetræsstole, der oprindeligt havde plads i den senere kongestol fra 1782.

†*Kongestol* 1782, var indrettet i andet stokværk af det da nyopførte søndre pulpitur (s. 580). 1889 beskrives den som værende af samme størrelse som de andre pulpiturestole, »men betrukket med noget [rødt damaseret] Silketøj foroven paa Væggene, under hvilket der (velsagtens på panelet?) fandtes grøn Maling med istrøede Blomster i Hjørnerne og Fugle i Midten — yderst maadeligt udført«⁴³. Da pulpiturene blev revet ned samme år, indrettedes den nuværende kongestol.

Magistratsstole. Fra gammel tid har kirkens patron, Københavns magistrat, haft stoleret i Vor Frelseres kirke. Hertil anvendes de to stole på kvindesiden (mod nord), som støder op til tværgangen. Desuden var der på pulpituret på begge sider af kongestolen fra 1782 indrettet to †*magistratsstole*, også fra 1782; heri var anbragt 12 birketræsstole med sort »morins« betræk⁴⁴.

†*Skriftestole*. 1) og 2) 1696. Ved altervæggens nordre og søndre hjørner var der opstillet to skriftestole, udstyret med »dokter« og zirater fra Nergers værksted⁴⁵, desuden med døre, skamler og grønne raskes gardiner⁴⁶. 3) og 4) 1754, forfærdiget af snedker Søren Kragh⁴⁷ og udstyret med grønne gardiner, tre knæfald og ryslæders lænestole⁴⁸. Med samme udstyr som nr. 1 og 2 opstilledes 1696 to lange stole i koret ved nordre og søndre sidemur⁴⁹, beregnet på klokker og degn⁵⁰. 5) 1851 blev en skriftestol indrettet i underste etage af det nordre pulpitur. Der fandtes deri 12 bænke med rødt klædesbetræk, lænestol samt et lille krucifiks af jern, skænket af pastor Bloch Suhr⁵¹.

†*Herskabsstole* og †*lukkede stole*. Eftersom alle stolestader var aflåsede, kunne de lejes ud til hele familier og således betegnes som herskabsstole. Visse af kirkens stader synes således at være foretrukket af menighedens mere velstående medlemmer, navnlig dem i nærheden af kongens og magistratens stole, samt de bageste stole i midtskibet, hvor der var højt rygpanel⁵². Af *lukkede stole*

L. L. 1965

Fig. 72. Vor Frelsers kirke. Stolebeslag.

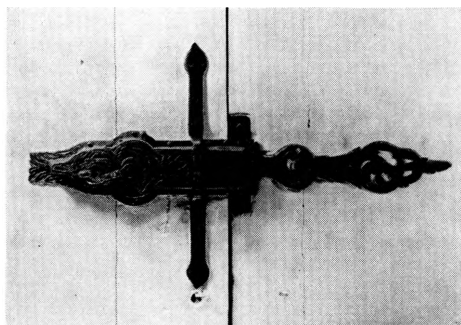
L. L. 1965

Fig. 73. Vor Frelsers kirke. Stolelås.

omtales følgende: 1) 1697. Opført af Anne salig Wordemanns over familiens murede begravelse i hjørnet mellem nordre korsarm og nordvestre udbygning.

2) og 3) under orgelet, indrettet for privat regning i hvert fald inden 1710⁵³. Måske er de identiske med, eller har stået i forbindelse med, de murede loger i kirkens bagvæg ved tårnet, kaldet »elefantstolene«, der befandt sig over Mellers og von Viereggs gravkrypter. 1732—33 opførtes her to *pulpiturer*⁵⁴ med adgang fra elefantstolene. Stadsbygmesteren P. Mallings fandt dem smagløse og lod dem fjerne 1818, hvorefter han gav logerne deres nuværende udseende med runde åbninger ind mod skibet og fornedet klassisk formede balustrader⁵⁵.

Skabe. 1) o. 1720. Et enkelt brunt skab af træ, 80×39,5 cm, 139,5 cm højt, på fire, lave ben og med en fyldingsdør, hvor messingbeslaget om nøglehullet danner Frederik den Fjerdes kronede navnetræk. På hver side er fæstnet et håndtag med hængselbeslag af messingblik. Efter inventarierne blev det benævnt »Kirkens Skab« og tjente til opbevaring af de store sølvalterstager, som skulle være i kirkeværgens varetægt (se inventarium 1733 ff.). Det er muligvis identisk med de »futraler eller Skrin«, som ifølge magistratens resolutionsprotokol (p. 57) skulle anskaffes 1720. 2) 1743. Et enkelt brunt træskab, 79×39 cm, 89 cm højt, med nøglehulsbeslag af messingblik, skal efter inventarium 1747 være gjort i 1743 til opbevaring for kirkens bøger og brevskaber. Begge står nu i korpersonelets værelse i tårnet.

L. L. 1965

Fig. 74. Vor Frelsers kirke. Beslag på dørføj i nordre korsarm.

†*Kiste* o. 1708. Et beslagent skrin med tre rum i og to låse for til opbevaring af tavlepenge. Nævnt første gang i inventarium 1708.

Dørfløje. Se s. 547.

†*Pulpitur*. 1)-4) 1729 ff. Allerede 1683⁵⁶ tales der om eventuelle pulpitter i Vor Frelsers kirke, men først 1729 blev det muligt at realisere denne vigtige indtægtskilde. Det kolde og trækplagede kirkerum havde for længst skabt behov hos de mere velstillede medlemmer af menigheden for de lukkede kirkestole, der var så almindelige i hine tiders købstadskirker, og i 1729 opførtes et pulpitur med ni sådanne stole langs vestvæggen⁵⁷ i den nordre korsarm. De forsynedes med såkaldte engelske vinduer og blev anstrøget og marmoreret med oliefarve. Arbejderne fortsatte de næste år og 1731 var der ialt 36 pulpiturstole langs øst- og vestvæggene i nordre og søndre korsarm⁵⁸. Omtalen af 35 alen hårdug på gangen til de øverste pulpiturer⁵⁹ synes at antyde, at der har været mere end én etage. 5)—6) 1732—33. Langs vestvæggen blev de lukkede stole under orgelet erstattet af pulpiturer (se ovenfor s. 579).

7) 1781 og 8) 1782. Opført under ledelse af Andreas Kirkerup for til dels frivillige bidrag⁶⁰. 7) i nordre korsarm (fig. 75) var færdigt sent på året 1781⁶¹;

8) i den søndre blev »betrædet« første gang 20. søndag efter Trinitatis det næste år⁶². Pulpiturerne fyldte korsarmene helt ud, så at deres forsider flugtede med de tilstødende hjørner⁶³. Sandsynligheden taler for, at de udvendige bislag ved den nordre og den søndre dør (s. 548) fjernedes på dette tidspunkt. Indenfor blev der nemlig indrettet en vestibule, hvorfra man havde adgang dels til de nederste pulpiturstole, dels til selve kirkerummet og dels til de store trapperum, der med de såkaldte italienske trapper, bagest ud mod muren ledte op til de tre højereliggende etager⁶⁴. Pulpiturerne blev malede med en brækket-hvid kulør og fik forgyldte ornamenten, lofterne over trapperne og i stolene (ialt vistnok 61) var gipsede⁶⁵. Siden blev pulpiturerne egetræsmalede. På første etage i søndre pulpitur var en kongestol og to magistratsstole (s. 578) og i den nederste i nordre blev der 1851 indrettet en skriftestol

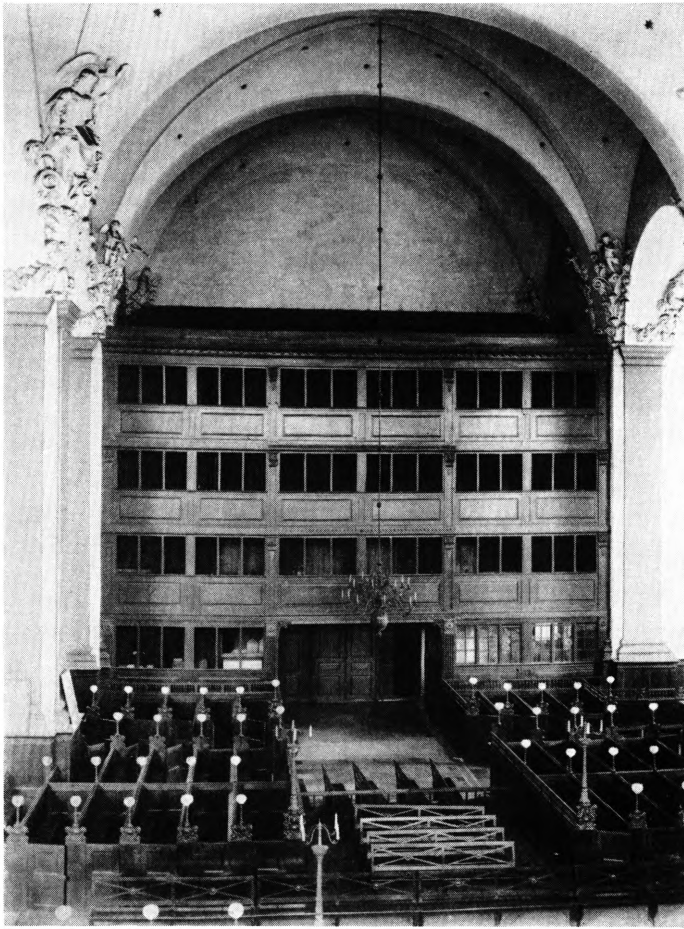

Fig. 75. Vor Frelsers kirke. †Pulpitur 1781 i nordre korsarm. Ældre fotografi i Nationalmuseets arkiv.

(s. 578). I løbet af det 19. århundrede meldte der sig efterhånden færre og færre lejere til stolene i pulpituret — et af mange vidnesbyrd om sognets stigende proletarisering under industrialismens gennembrud. Overflødige, brandfarlige, pladskrævende og i datidens øjne skæmmende for kirkerummet, blev de revet ned ved restaureringen 1889—90⁶⁶. Dele af panelværket har til idag fundet anvendelse i sakristiet og i vindfangene inden for nordre og søndre kirkedør; et større antal stole herfra er nu anbragt i koret (fig. 76-77).

Orgel 1698. Ved kirkens indvielse i april 1696 var der endnu ikke truffet bindende aftale om et nyt orgel. Men der var visse forberedelser, og de indledende samtaler har været i gang. Den 23. juli 1695 havde Christian V. godkendt, at et gammelt orgelværk fra Vor Frue kirke blev overført til Vor Frelsers kirke⁶⁷. Hvis dette skal forstås, som det er skrevet, måtte det vel betyde, at det orgel, som brødrene Johan og Peter Petersen Botzen havde bygget 1690 til Vor Frue,

Fig. 76. Vor Frelsers kirke. Stole fra pulpiturene.

L. L. 1965

nu havde gjort det ældre orgelværk overflødigt, hvorfor det kunne overføres til Vor Frelsers kirke. Om noget sådant har været påtænkt, er det dog snart blevet opgivet. Der kom et orgel fra Vor Frue kirke, men kun et lille instrument, et positiv, der blev købt for 30 rdl. hos organisten ved Vor Frue kirke David Bernhard⁶⁸; det drejer sig da mulig om et instrument, der 1625 var anskaffet til Vor Frue (I, s. 45). Det blev 15. april 1696 af fire karle transporteret fra Holger Vinds gård i Kannikestrædet til Christianshavn⁶⁹ og er således identisk med det instrument, der lod sine toner høre ved indvielsen den 19. april, efter at det først var eftersat af Peter Petersen Botzen.

Dette lille positiv var kun en nødhjælp, der skulle gøre tjeneste, indtil et stort orgelværk var bygget. Og dette blev påbegyndt kort efter kirkens indvielse (fig. 78).

Den 15. juli 1696 fik de nysnævnte orgelbyggere, brødrene Botzen, en kontrakt⁷⁰ i stand om det store orgel, det hvis prægtige façade endnu står i kirken, og som bærer årstallet 1698. En første udbetaling på 2000 rdl. faldt den 11. august, og den sidste rate⁷¹ blev udredet den 15. december 1699. I de mellemliggende år var Chr. Nerger beskæftiget med orgelfaçadens kunstneriske udsmykning. De første udbetalinger til ham er noteret den 6. februar 1697 og gjaldt stukkaturværket⁷², d.v.s. de to elefanter, der fungerer som støtter for den store opbygning, og den rige dekoration i storakantus, som dækker den

Fig. 77. Vor Frelsers kirke. Stole fra pulpiturene.

L. L. 1965

hvælvede bund under det nedre orgelpulpitur. De følgende udbetalinger til Nерger gjaldt derefter façadens snitværk. Slutsummen⁷³ faldt den 8. august 1698, hvilket stemmer med det udskårne årstal i façadens midte. Et par måneder tidligere, den 8. juni, havde en smed fået betaling for et forkrøbbet jern til kongens portræt⁷⁴, altså kongebusten på det nedre galleri. Der blev dog endnu arbejdet på orgelet i 1699. Regnskaberne fra dette år viser udgifter bl.a. til »messingzirater paa stemmerne«; i pedalet »en stemme af klokker«; i rygpositivet en firefods »viola di gamba«, og dertil forsøvede og forgyldte zirater på piberne⁷⁵ (fig. 80).

Af brødrene Botzens arbejde er alle de rigt ornamenterede façadepiber af rent tin, ikke alene i tårnene, men også i de øvrige felter, bevaret. Klangligt er disse piber af særlig historisk værdi, fordi de næsten er ene om her i landet at repræsentere den nederlandske klangtype, der var karakteristisk i dansk orgelbygnings store tid under Christian IV. og den nærmest følgende tid. Façadepiberne i Trefoldighedskirken i Christiansstad og i rygpositivet i Mariekirken i Helsingør tilhører denne klangtype. Ellers er alt pibemateriale fra den tid gået tabt⁷⁶. Af Vor Frelsers kirkes orgel er desuden bevaret en cymbelstjerne og en kukker med træværk af fin kvalitet. Som helhed har orgelet været blandt hovedstadens fineste.

Dette gælder også den af Christian Nerger byggede façade, som nu — efter

at brande og bombardement har ødelagt så mange andre af den slags værker — er den ældste bevarede i hovedstaden.

Orgelfaçaden fylder væggen mellem skibet og tårnet. Den er opbygget i to stokværk med langt udtrukne pulpiturer, som danner vinger til begge sider for rygpositivet, og lidt kortere gallerier — senere tilføjet i 1732 — ud for hovedværket foroven.

De to stukelefanter, der skal illudere at bære det hele værk, flankerer den rundbuede portal ud mod våbenhuset. Derover er det hvælvede loft, der er rygpositivets gulv, og som buer sig både uden om portalen og om de to små sidenicher, hvor der i sin tid var pulpiturer for kirkegængere. Stukarbejdet er rigt udformet i storakantus, der i store slyngninger udgår fra elefanternes ryg og dækker hele bunden af det underste galleri. Herover begynder Nergers skårne façade. Midt på det underste orgelpulpitur, mellem rygpositivets to tårne, er anbragt Christian V.s buste (fig. 79), frit udarbejdet og omgivet af laurbærkrans, prydet med svævende, musicerende englebørn og en kongekrone. Under hele galleriet løber en frise af frit nedhængende konsoller med blomsterfestoner i mellemrummene. Under kongebusten og umiddelbart over portalen svæver tre englebørn, hvoraf den ene holder et bundt fasces, medens den midterstes højre arm er omviklet af en slange; alle tre bar tidligere skriftbånd, hvori skimtedes: Gud bevare Kongen og hans Arvehus. Pulpiturerne yderst til højre og venstre har fyldinger med reliefskårne storakantus. Mellem disse fløje og kongens buste skyder rygpositivets to tårne sig op, indrammet af ornamenterede stave, kronet af baldakiner og forneden prydet med svære nedhæng med drueklaser; på rygpositivets to største piber står: Deo & C 5 Gloria. Herover hovedværket med tre større tårne og to mindre. Midtertårnet slutter foroven med kongekrone, bladværk og skjold med kongens navneciffer. De større side-tårne krones af balustrader. Hertil kommer fire udskårne allegoriske figurer i legemstørrelse : Tro og Håb ud for hovedværket, Fromhed (med flammehår og overflødhedshorn) og Retfærdighed ud for rygpositivet (fig. 81-82).

Ligesom piberne i façaden er fra Botzens tid, er hele snitværket endnu uantastet som det stod, da Christian Nerger afleverede det, i rig akantusstil fra tiden omkring 1700. Som nævnt er kun de øvre gallerier⁷⁷ tilføjet 1732 og holdt i mere behersket regencestil med vaser og blomsterranker i fyldingerne.

Orgelet blev gentagne gange repareret, uden at der rørtes ved selve opbygningen. Reparationer nævnes 1746 (ved Hartvig Müller)⁷⁸, i 1775—76 (ved C. F. Speer)⁷⁹ og i 1798 (ved J.N. Scheer)⁸⁰. Ved sidstnævnte lejlighed blev dispositionen ændret efter den tyske abbed G.J. Voglers anvisninger; men det har været muligt at rekonstruere den ældre disposition fra Botzens tid⁸¹. Af senere reparationer nævnes: 1826 (Demant)⁸², 1855 (F.H. Ramus)⁸³, og endelig 1889, da firmaet Busch og Søn byggede et helt nyt værk⁸⁴; det var

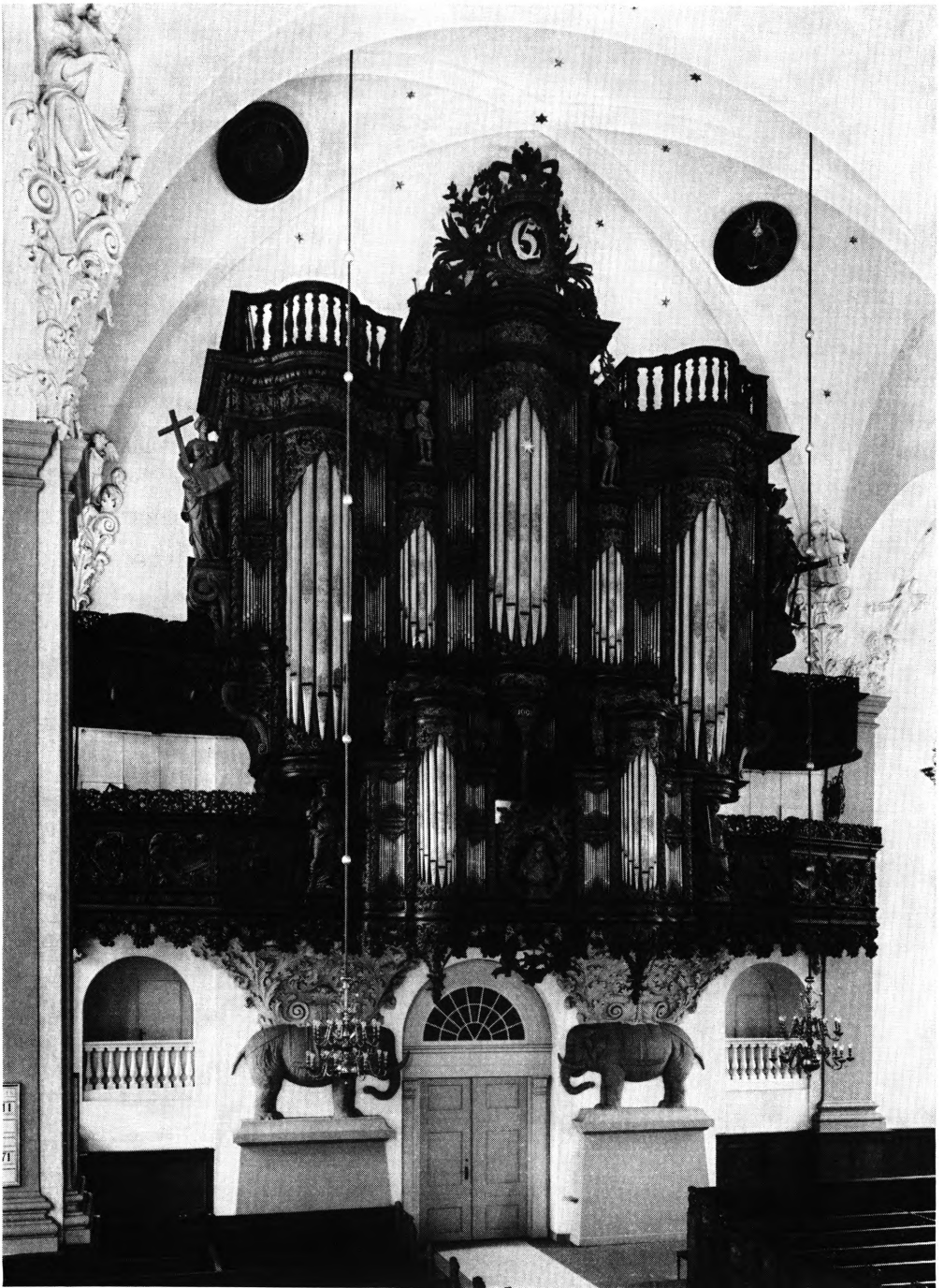

Fig. 78. Vor Frelsers kirke. Orgelfaçade 1698.

L. L. 1965

L. L. 1965

Fig. 79. Vor Frelser kirke. Christian V.s buste i orgelfaçaden.

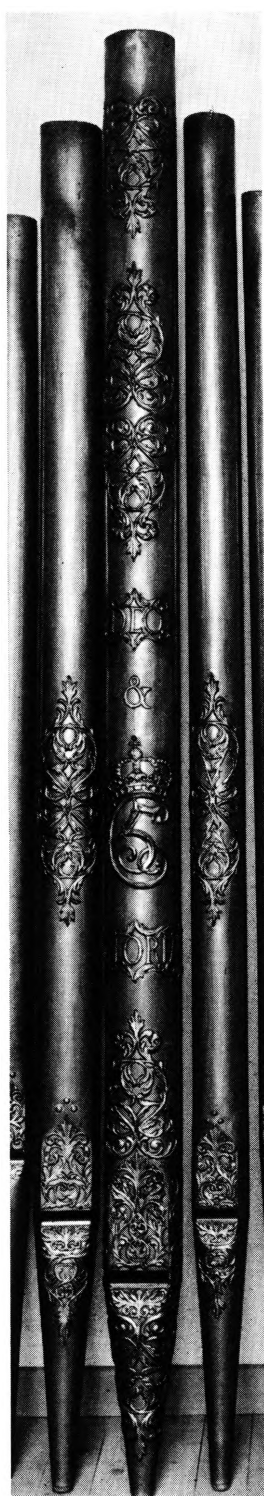
ved denne lejlighed, at de gamle façadepiber blev sat ud af funktion, og de vedblev at være tavse, indtil de i forbindelse med kirkens restaurering 1957 atter er gjort klingende. Ved den endelige udbygning af orgelet i 1960'erne består det af fem værker: hovedværk, rygpositiv, brystværk, svelleværk og pedal. Ændringen foretages af orgelbygger Poul-Gerhard Andersen, og der kan i fremtiden forventes en udførlig, videnskabelig fremstilling af dette prægtige orgelværk og dets historie.

Pengeblokke. 1853. Tre nærlig ens blokke⁸⁵ er opstillet ved nordvæggen i våbenhuset (fig. 83) som en erstatning for—og efterligning af de tre nedennævnte fblokke⁸⁶. Beslag og taskelåse stammer fra disse. På muren over blokkene er 1956 fremdraget en indskrift: »Bie christen Siel! men her din Bøn og Myndt du yder, Rør Hiertet, saa det ud, som Godheds Kilde flyder. Til dette Herrens Huus vær gavmild, rund og from, Gud naade lønne dig, trods Aflads Brev fra Rom. Thomas Kingo 1684«. Indskriften har været opmalet fire gange og bogstaveringen var med tiden noget ændret; den har med stor sandsynlighed siddet over nedennævnte †pengeblokke 1) og 2).

†*Pengeblokke.* 1) 1684 blev der til kirken lavet en blok⁸⁷ med en tavle over,

der efter al sandsynlighed har været bemalet med ovenstående indskrift forfattet af Kingo. Inventariet 1708 nævner en gammel træblok med tvende hængelåse, yderligere omtales den ikke, indskrifttavlen har allerede da været overført til nedennævnte 2) 1702, skænket af smeden Boumand⁸⁸ og forsynet med tre taskelåse; den var kirkens blok og som den eneste omtalt i kirkens arkivalier op til 1818. Ifølge Paludan skulle denne og de to nedennævnte i 1791 stå i gangen mellem alter og prædikestol. Allerede 1788 nævner inventariet dog en blok i våbenhuset. 3) O. 1708 Fattigblokken⁸⁹ skulle efter samme forfatter være bestjålet af en urmagerdreng »for nogle Aar siden« og have følgende indskrift: »Kom og sæt her ud paa Rente, herudi de Armes Blok, Deraf skal du vist indhente meer end overflødig nok. Tænk din Pligt den dog befaler: laan af det Gud laante dig, Til hans Arme, som betaler her og i sit Himmerig. N.M.S. 1708«. 4) ? Søkvæsthusets blok. Over denne var der ifølge Paludan »et Bræt, hvorpaa et Skib og en Mand liggende er afmalet. 1818 blev blokkene i våbenhuset malet to gange⁹⁰ med »mørk Bronse« og de tre tavler over dem »ligeledes malet og Skribtionen derpaa forgylt med ægte Guld«. På kirkeværgens foranledning blev de gamle blokke 1853 erstattet af de tre nuværende.

Pengebøsser. 1)-3) antagelig 1696, af messing, 17 cm høje, 21,5 cm i diameter forneden; vandret leddelt, lavt korpus, hvælvet, aftrappet låg med stor fordybning til pengesprækken; ingen indskrifter og ikke med sikkerhed nævnt nogetsteds i kirkens ældre arkivalier. 4) 1729, af tin 14,5 cm høj, 10,5 cm i diameter forneden; korpus let konisk med et tovsnoet bånd nederst og øverst; hvælvet låg, fladt foroven med mundingsstykke og et indridset, enkelt blomsterornament; kursivindskrift: Lorentz Nielsen Frost A° 1729 Sønne Madsen, med senere skrift (19. årh.) er tilføjet: Kjøbenhavns Fattigvæsens Brudebøsse ved Frelserens Kirke. 5) 1742, af messing,

Jonals 1956

Fig. 80. Vor Frelseres kirke. Gamle orgelpiber i façaden.

L. L. 1965

Fig. 81. Vor Frelseres kirke. Fromhedens symbol på orgelfaçaden.

19 cm høj, 19 cm i diameter fornden; en glat, enkel hank; mundingsstykke på låget, her findes også indskrift med kursiv: F.K. Fattiges Bøsse 1742.

6) 1774, af messing, 19 cm høj; let konisk korpus øverst prydet med to omløbende bånd med snoninger; bøjet, foroven snoet hank; to mundingsstykker; indskrift med kursiv på korpus: Til Vor Frelseres Kircke Fattige 1774. 7) 18. årh., af messing, 20,5 cm høj, diameter fornden 18 cm; let tilspidset korpus, enkelt og uden prydelser; fladt låg med stort mundingsstykke, indskrift med kursiv: V.F.K., flere københavnske bystempler, utydelige bogstaver; bøszen er muligvis identisk med den kobberindsamlingsbøsse, som ifølge inventarium 1789 skulle være skænket af Niels Brock⁹¹.

†*Pengebøsser*. To, respektive tre blikbøsser er omtalt i regnskab 1708 og inventarium 1737.

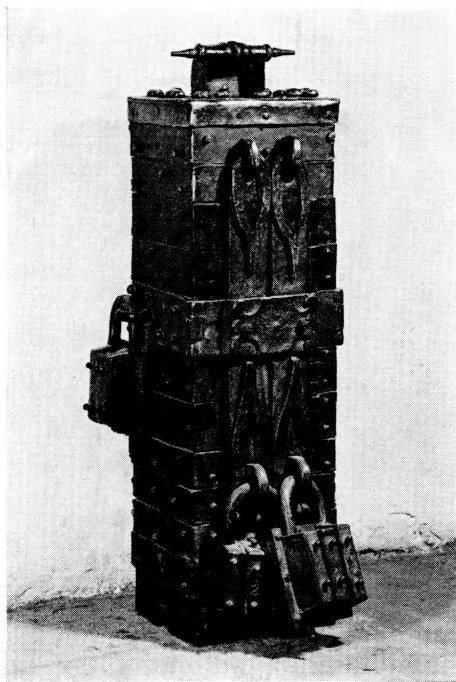
**Pengetavler*. 1) 1696 (fig. 84-85). Rektangulær, trækasse med mahognifinering 22 × 16 cm, rygskjoldet 26 cm højt. Skydelåget (fra 1785) er smykket med indlagte elfenbensrammer og blomsterornamenter i træ, grønt ben og elfenben⁹². Omkring pengespalten i bageste afsæt er en opretstående krave af sølv. Ryg-

L. L. 1965

Fig. 82. Vor Frelsers kirke. Retfærdighedens symbol på orgelfaçaden.

skjoldet har lige sider og svungen, gavlformet overside; indrammet med skildpaddefinering og lister af elfenben sidder på forsiden en sølvplade med et oliemaleri (fornyet 1785) af kirken vestfra; på bagsiden det drejede håndtag og en sølvtavle med kursivindskrift: »Johannes Christensen Meller Som Haver verret Kirkeværger Til Jesu Christi Kircke udi Christianshaun Fra den første Grund Steen blef Lagt Anno 1682 den 19. October og til den blev indviet Den 19. April 1696 Saa og fremdeles Continuerit Til Den 10. Octobbr. Anno 1724 Hauer forærit denne Taule Til bemelte Kircke«. Hertil er senere føjet: »Og 1785 af Klokker Johannes Brandt bekostet forbedret lukket og Kirken aftegnet«. Over indskriftspladen er en sølvklokke fæstnet til tavlen ved en bøjle af sølv, hvorpå stempler, for København 1696, for gardein Conrad Ludolf, for mester Jacob Sørensen (Bøje 211) og månedsmærke for fisken. 2) 1697. Lukket, skildpaddefineret kasse med udbugede sider, $22,5 \times 15,5$ cm, rygskjoldet 34 cm højt. Oven på kassen et hængsellåg med indlagte arbejder i elfenben, grøn elfenben og skildpadde, en pengesprække med opretstående sølvkrave og nøglehul. Indvendigt er kassens bund indlagt som låget. På forsiden af rygskjoldet er i en elfenbensramme med skildpaddefineringer pånitted en sølvplade, afrundet for-

L. L. 1965

Fig. 83. Vor Frelseres kirke. Pengeblok.

oven, med en dreven fremstilling af Lazarus liggende på jorden, mens hundene slikker hans sår; udenom er graveret: Laurids Pederson Oluf Holm Anno 1697. Sølvpladen flankeres af fritstående, snoede søjler, drejet i elfenben, en til hver side, med ioniske kapitæler; over søjlerne en gesims af elfenben og en oprejst træplade med elfenbenslister og skildpaddefinering; øverst en kugledannet vase med luer op af munden. På rygskjoldets bagside er fæstnet et drejet håndtag og en bøjle med klokke, af sølv; bagsiden er prydet med lister af elfenben og indlagte planteornamenter på skildpaddegrund⁹³. 3) Slutn. af det 17. årh. Simpel, lukket kasse af brunt træ, 26 × 16 cm, rygskjoldet 27,5 cm højt, med enkle profillister foroven og -neden. Oven på kassen et hængsellåg med nøglehul og pengespalte med metalkrave. Rygskjoldet flankeres af to glatte søjler med enkle profileringer ved fod og top, en gesims og en brudt trekantgavl. På forsiden er med hvide, gotiske bogstaver malet: Sõe Qvæst Huus Tavle. Bagpå et profileret træhåndtag. 4) Slutn. af det 17. årh. Nærmest lig 3) med enkelte forskelle i detaljerne, 26 × 15,5 cm, rygskjoldet 28,5 cm højt. På forsiden af rygskjoldet, hvis trekantgavl nu er noget deformet, er med hvide gotiske bogstaver malet: Catechetens Tavle. 5) Slutn. af det 17. årh. Lukket brunmalet fyrretræskasse med enkle profillister, 26 × 18 cm, det fligede, udsavede rygskjold er 23 cm højt. Pengespalten i skydelåget er omgivet af en metalkrave. Lås. Bagpå tavlen, der er uden forsiringer eller indskrifter, sidder et drejet

håndtag. 3)-5) må formodes at være de tre tavler, der ifølge inventarium 1708 bruges ved tolvprædiken og aftensang⁹⁴. 6) 1785. Enkel mahognikasse med skydelåg, 24 × 14,5 cm, rygskjoldet 19 cm højt. Tavlen er forsynet med lås og metalkrave om pengespalten og bærer på rygskjoldet en hvidmalet indskrift: Kirkens Tavle. På bagsiden et enkelt drejet håndtag. Samtlige tavler findes nu på NM. 3. afd.

†*Pengetavler*. 1) og 2) To sortmalede tavler, den ene med en bjælde, omtalt i inventarier 1708 og 1716, synes udgået af kirkens beholdning kort efter. 3) o. 1716. »En grøn Laquered Taufle med en Sølf Bielde bag paa, foræred af Klocheren Povel Danckel«; nævnt i inventarium 1716, bjælden skal ifølge samme kilde være taget fra den ene af de to forannævnte. Tavlen blev som de øvrige lukket og forsynet med metalkrave 1785.

Malerier. 1) 1647, forestillende Maria med barnet og den lille Johannes i en skov med arkadisk præget landskab. Flamsk skole. At dette billede har tilhørt den ældste kirke på Christianshavn bekræftes af indskriften; men det er i øvrigt ikke nævnt i kirkens inventarier. 257 × 170 cm. Indskriften i versaler lyder: »Gudt zv Ehren vnd der Kirchen zvm Zirad Michael Langemack Burger vnd Kavfman alhie dieses verehret hat 1647«. I sakristiet.

2) 1663 (ovenfor s. 483), Opstandelsen. Ifølge den tidligere meddelte indskrift er billedet skænket til den ældre kirke af skipper Osmund Christensen og hustru. Den ses dog ikke at være inventariseret under Christianshavns kirke. Billedet er malet efter forlæg i et par stik, dels af Hendrick Gotzius, dels af W. Swanenburg⁹⁵. I korværelse bag orgelet.

3) Slutningen af 1600'erne. Sognepræst Anders Brun. Portrætmaleri på kobber i oval ramme (77 × 59 cm) med hængekartuche, hvorpå en indskrift i versaler og fraktur: »Mag. Anders Brun — var Capelan i 3 Aar — og Sognepræst udi 11 Aar og 2 Maaneder efter Kirchens indvielse — Anno 1696 blev kaldet at være Sognepræst til Dom Kirchen vdi Bergen og Provst etc.«. I sakristiet⁹⁶.

4) Som nr. 3. Portræt af sognepræst Rasmus Byssing. Indskriften lyder: »Mag. Erasmus Ryssing — var Tydsch Præst i 10 Aar — og Sogne præst i 23 Aar — døde Anno 1686 og her udi Kirchen for Alteret ligger begrafuen«. I sakristiet.

5) 1817. Allegorisk billede af siddende kvinde, symboliserende »Religionen«, udført i ret mat Abildgaard-stil af C. F. Höyer og oprindelig tiltænkt Trinitatis kirke, hvor billedet skal have været anbragt ved reformationsfesten; af kongen skænket til Vor Frelsers kirke 1818, efter at det først var restaureret af landskabsmaleren J. P. Møller. Billedet blev af stadsbygmesteren P. Malling ophængt i sakristiet, men p. gr. af sin ringe kunstneriske værdi forvist til orgeltrappen 1890⁹⁷. Står nu opmagasineret i søndre vindfang.

6) Portrætmaleri af N. F. S. Grundtvig, kopi efter C. A. Jensen. I sakristiet.

L. L. 1965

Fig. 84. Vor Frelsers kirke. Fengetavle 1696. Nationalmuseet.

7) 1854. Portræt af sognepræst Carl Holger Visby, udført af F. L. Storch. I sakristiet.

8) 1892. Portræt af sognepræst P. A. Fenger, malt af Otto Bache.

9) 1898. Portræt af sognepræst J. C. Holck, malt af F. Vermehren.

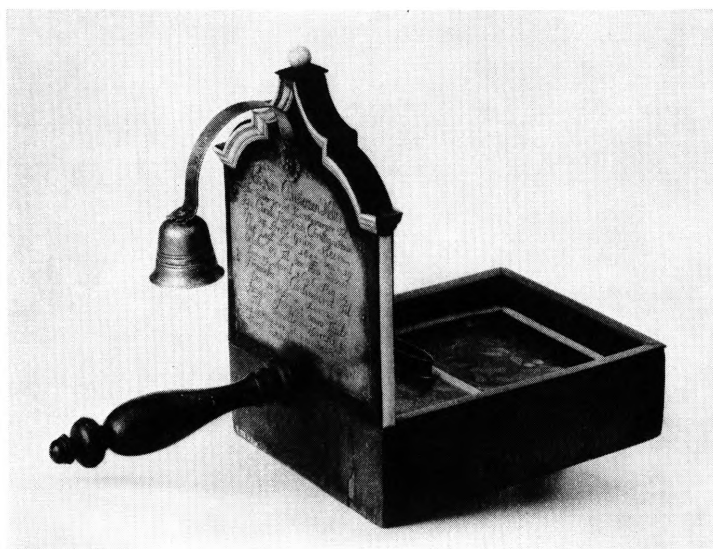
10) 1937. Portræt af provst C. W. Schultz Lorentzen, malt af Oscar Mathiesen.

11) 1952. Portræt af organist P. S. Rung-Keller, malt af Stefan Viggo Pedersen. — Nr. 8—11 hænger i korværelset.

Indskrifter. 1) 1684, Thomas Kingos vers i våbenhuset, se under blok, s. 586.

2) 1732, indskrift med forgyldte versaler på sortmalet bund under et ornament, anbragt på det murede alterfundaments bagside i det lave, hvælvede rum ved indgangen til sakristiet: »Tak trende Store Konger Tak! Tak Christian den Femte — For Marmor Pragt! Tak Friederich den Fierde som ey Glemte — at Bygge mig! Tak Naadigste Kong Christian den Sjette — for Gylden Pragt og Prydelse dv lod om kring mig sette! — Til Gvds og Kongens Ære staar jeg da saa Prægtig ziiret! — Gid Christian den Sjettes Nafn maa staa eengang paa Spiiret! — Lagt ved Alteret, da det første Gang blev aabnet paa Michels Fest 1732«.

3) 1818, mindetavle over kirkens reparation, af sortmalet træ i ramme med forgyldte versaler. Hænger ligesom nr. 4—7 på tårntrappens repos ved indgangen til organistværelset. Teksten, der har korte og lange linier ligesom indskriften på Frihedssøjlen, lyder: »Kongen — Frederik den Sjette — bød — en Hovedreparation at foretages — ved — Vor Frelsers Kirke — Hvortil den

L. L. 1965

Fig. 85. Vor Frelser's kirke. Pengetavle 1696. Nationalmuseet.

høiligen trængte. — Kiøbenhavns — Magistrat — Kirkens Patron — overdrog — Hovedreparationen til Stadens Bygmester — Regnskabet til Kirkens Værger. — Den begyndte i May MDCCCXVI og sluttede i October MDCCCXVIII — Den bestod i Taarnets, Kirkens og Hegnets Istandsættelse — Den medførte en Bekostning af henved 40000 Rdlr. Sølv — Henimod 12000 Rdlr. indkom ved Collect — Det øvrige tilveiebragtes ved Magistraten. — Ved Kongens Bud — Øvrighedens Forsorg — Folkets Bidrag — Sikkredes denne Kirke som et af Hovedstadens — betydeligste Monumenter, fremtidig — Varighed og traade tilbage — i sin oprindelige Skønhed«.

4) 1870, tavle af samme udseende som nr. 3, til minde om kirkens modernisering med gas og varme (s. 553 f.), samt om forskellige private gaver. Anbragt ved nr. 3.

5) 1939, en tavle⁹⁸ til minde om kirkens reparationer fra 1911 til 1939, af samme udseende som de foregående og anbragt sammesteds.

6) 1959, tavle til minde om organist P. S. Rung-Kellers virksomhed ved kirken 1903—1949. Som de foregående.

7) Mindetavle af marmor med portrætrelief, over santhalmissionær, pastor Hans Peter Børresen, d. 1901. Anbragt ved de foregående.

Lysekroner. 1) O. 1680 (?), efter traditionen skænket til kirken af præsident Peder Resen (d. 1688). Lille ottearmet lysekrone uden indskrift. Som topfigur en løve med bagudvendt hoved. Hængekuglen har knop formet som drueklase. S-formede arme med mange spiraler og skåle som muslingeskaller; over armenes opadbøjede spiraler en lille skål med figur. Øverst otte prydbøjler med her-

L. L. 1965

Fig. 86. Vor Frelsers kirke. Lysekroner, skænket o. 1680 af præsident Peder Resen.

mer. Omtales i kirkens inventarer som Resens krone. I inventarium 1737 nævnes det, at der dengang manglede »5 Mænd, 14 Mosseler og 4 spitzer«. En gørtler gjorde 1742 »paa Reisners krone en messing pillar«⁹⁹. Ophængt i vestlige del af søndre sideskib (fig. 86).

2) 1696, stor, med 16 arme i to rækker. Skaft i balusterled med stor hængeskugle, hvis knop er vandret rillet. Armene er enkelt S-formede med dragehoveder. Glatte skåle, ingen topfigur. På kuglen en indskrift, der meddeler, at kronen er skænket af Johannes Christensen Møller og hustru Anne Hendrichs datter den 19. april 1696 (kirkens indvielse). Øverst på skaftet en mindre kugle med otte prydbøjler, hvorpå er anbragt trompetblæsende figurer. 1741 indleverede en gørtler overslag til reparation, hvorefter der skulle gøres en del nye zirkler, støbes »nye Snarckler« og 15 basuner¹⁰⁰. Ophængt i nordre sideskib ved dåben (fig. 87).

3) 1696, lille ottearmet krone, pelikan som topfigur, kugle med knop som drueklase. S-formede arme med ornament, oprullede i spiraler i skikkelse af hermer eller havfruer. Glatte lysskåle; på hver arm tillige en prydsål i form af en muslingskal. Øverst otte prydarmer med lignende skåle og profilspir. På kuglen en indskrift: »Givet i Jesu Navn Anno 1696 af Sognepræst Mag. Anders Bruun og hans Hustrue Anne Catharina Byssing«. I nordre sideskibs vestfag (fig. 88).

L. L. 1965

Fig. 87. Vor Frelzers kirke. Lysekroner, skænket 1696 af Johannes Christensen Møller.

4) 1696, lille, ottearmet, flakt ørn samt en skægget mand med en le som topfigur og forneden knop i drueklase- eller kogeleform. Armene er S-formede, glatte med store skåle, samt mindre prydsåle og profilspir. Skaftet vandret leddet med otte pryddarme, der bærer kvindelige hermer. På kuglen en indskrift i kursiv: »Givet i Jesu Navn af Lavrits Pedersen Anchersmed og Jacob Nielsen Islands Kjøbmand Anno 1696. Gørtleren udførte 1742 paa Jacob Nielsens Krone »een nye Lee paa Mands Billedet«¹⁰¹. Hænger nu i korværelset bag orgelet.

5) 1708, stor, 16-armet, med balusterformet skaft og stor, ægformet kugle, vandret delt ved ringe, samt drueformet knop. Armene, der er anbragt 2×8, er S-formede med dragehoveder. På de øverste spiraler er anbragt musicerende småfigurer. På kuglen læses i versaler: »Til Guds Ære og Kirkens Prydelse er denne Crone foræret til Vor Frelseris Kircke af Anders Matzen Brende-Vins-Brender og Else Jensdatter. Aar 1708«. Derunder med mindre typer: »Gemact von Steffen Kassel«. — Sammen med kronen skænkede Anders Madsen 1000 slettedaler til kirken og 500 slettedaler til vedligeholdelse af kronen; til gengæld modtog giveren en grav nr. 14 i midtgangen lige for koret¹⁰². Lysekronen, der oprindeligt hang over denne grav, er nu anbragt i østre del af søndre sideskib (fig. 89).

L. L. 1965

Fig. 88. Vor Frelsers kirke. Lysekrone, skænket 1696 af mag. Anders Bruun.

6) En lille seksarmet lysekrone af enkle former, første gang nævnt i inventariet 1716, har altid hængt i sakristiet¹⁰³.

Kirkerummet smykkes nu yderligere af syv messingkroner, ophængt 1889 efter tegning af Hans J. Holm, udført af gørtlerfirmaet Dahlhof og Lehmann og skænket af en række Christianshavn-borgere: Chr. Burmeister, L. P. Holmblad, J.D.S. Adolph, Jacob Holm og Sønner, firma A. N. Hansen, oliemøller Alfred Olsen og kirkeværgen J.P.T. Bryde. Samtidig skænkedes de fire store lysearme, der endnu findes på korets vægge, af grosserer Heering, fru Fischer og brødrene Adolph¹⁰⁴.

†Lysekroner. 1) Skænket til den nye kirke 1693. Omtalt i inventariet 1696: »Nog er bleven forærit til den nye Kircke af Herr Erenschildt een gammeldags Lysse Crone«. Sammesteds omtales den som kasseret umiddelbart derefter¹⁰⁵.

2) Enevold Castensens krone fra den gamle kirke (ovenfor s. 482) brugtes også i den nye, i hvis inventarielister den nævnes. 1743-inventariet omtaler den som ubrugelig, og i 1779-inventariet er den meldt til afgang og solgt¹⁰⁶.

†Ligbårer. I inventariet 1708 er nævnt 4 ligbårer ved kirken, yderligere to foræres af graveren Svend Haagensen »i den Store Svaghed«, pesten 1711¹⁰⁷; flere kommer til i århundredets løb, andre udgår; bestanden synes igennem årenes række at have ligget på omkring fire ligbårer.

L. L. 1965

Fig. 89. Vor Frelsers kirke. Lysekrona, skænket 1708 af Anders Matzen.

Tårn 1699¹⁰⁸. Oppe i tårnet huser Vor Frelsers kirke et — efter en nøjtern beskrivelse »godt urværk« — med viserværk og slagværk til kvarter- og timeslag. Det er udført i årene 1697—1700 af den indvandrede »Storurmager« Johann Mercki (ovenfor s. 120), der for dette arbejde, et vidnesbyrd om hans indsats som foregangsmand indenfor urmagerkunsten, i rater fik 1550 rdr.¹⁰⁹. Blandt tekniske forbedringer kan man anføre de friktionsruller til formindskelse af modstanden, som er anbragt ved akslerne på valserne og de større hjul, og som er anset for en slags forløber for kuglelejet. Værket er iøvrigt af ganske bemærkelsesværdige dimensioner, den største længde er på o. 285 cm, den største højde på o. 295, og vidner iøvrigt om Merckis dygtighed også som kunstsmed; øverst er rammeværket nemlig prydet med veludførte smedejernsornamenter, hvor Frederik den Fjerdes forgyldte monogram indrammet af en forgyldt, kronet bladkrans er omgivet af kunstfærdigt slyngede blomster- og bladranker. Urværket er iøvrigt anstrøget med rød maling. På den øverste af de vandrette rammestænger er følgende indskrift med versaler: »Johann Mercki — Koppen — Hagen — Anno 1699«. Først 1744 blev der sat urskiver op på tårnet. Inden den tid var der kun de to malede kobberurskiver under hvælvingen, hver forbundet med en klokke, af hvilke den ene viser minutter, den anden

timer. Til disse skiver hørte og hører der henholdsvis en kvarter- og en time-klokke, som står i forbindelse med urets slagværk. Fra 1736 udtaler menigheden et levende ønske om at få anbragt nogle urskiver på tårnet til dettes »Ziirlighed, sambt de i Meenigheden boende, og andre Stadens folck til nytte og fornøvelse«¹¹⁰. Hos Peter Mathiesen indhentede man overslag til to urskiver på 4 alen i kvadrat og tilbehør, samt hos forskellige tilbud på urskivernes forgyldning¹¹¹. Mangelen på kapital sinkede arbejdets gennemførelse, og først i forbindelse med en reparation 1744¹¹² og privatmands veldædighed¹¹³ forinden blev de to kobberurskiver mod vest og nord opsat og forgyldt¹¹⁴; hver havde én viser, da almen viden om minutters gang ikke var nødvendig i hine tider. Under opførelsen af spiret måtte værket midlertidig fjernes i 1749 for på menighedens energiske forlangende atter at opsættes allerede samme år¹¹⁵. Forskellige, ofte omfattende vedligeholdelsesarbejder blev gentagne gange nødvendige senere hen. 1882 blev det forsynet med, længe attråede, »bevægelige« visere, d.v.s. minutvisere¹¹⁶. Urskiver imod de to andre sider, imod de sent bebyggede dele af Christianshavn blev opsat ved denne tid; den sidste, mod øst, kom til i 1896¹¹⁷. Da var det gamle urværk imidlertid opgivet, efter det uhjælpeligt var gået istå i 1891, og den fjerde urskive blev sat op samtidig med det nedennævnte elektriske urværk. Nogle år stod Merckis store værk i uvirksomhed i sit rum i tårnet indtil det ved især tårnurfabrikant Bertram Larsens initiativ blev taget til nåde og istandsat. Endelig færdigt blev det i 1920 og står nu indelukket i et særligt opført rum i tårnet, hvor der formentlig er genanvendt dele af ældre pulpiturer i kirken (fra 1780'rne). Da værket er anbragt en etage lavere end oprindeligt, har dets lodder ikke længere den fornødne faldhøjde, hvis de skulle hænge nedenunder det, så man har istedet ført lodlinierne op over trisser oppe højere i tårnet for at få den fornødne højde.

†*Tårnur*. 1896. Et elektrisk urværk leveret af Kemp og Lauritzen i april 1896, gik bl.a. istå under tordenvejr og blev afløst af det gamle i 1920 (jfr. ovenfor).

Klokker. De fire klokker fra 1640, som overførtes til Vor Frelseres kirke (se under Gamle Kirke s. 483) er alle senere blevet støbt om, nogle flere gange; to af dem udgik af kirkens inventarium ved ophængningen af det nye klokkespil i 1930'rne (se nedenfor). Med Gyldenløve-klokken er der således tre klokker i tårnet, som er ældre end klokkespillet. De fem gamle klokker benævnes i 1770: Gyldenløves klokke, klokken til højtiderne, Tolvklokken, Fredagsklokken og Bønklokken (Inventarium s. 138).

1) 1725, anvendes ikke længere, men hænger som »skueklokke« i den vestlige ende af klokkestokværket over trappen. Indskrift om halsen i udhævede versaler: »Gloria Deo in Excelsis Anno 1725 Me fudit Henr. Tessino«. Kroppen er under skriftbåndet prydet med udhævet løvværk og derunder med et Frederik

den Fjerde-monogram. Klokken var den ene af de to små klokker, Tessin¹¹⁸ omstøbte for 71 rdr. i 1725.

2) 1922. »Gyldenløves klokke«, ophængt i nordøstre hjørne af klokkestokværket og bærer om halsen følgende versalindskrift: »Fra Solenes Vpgang alt in til Nedergangen vare Herans Nampn lofvat. Ao 1659. — Taget vdi Venersborg og givet til Christianshavns ny kirke af Vl. Fr. Gvldenløv 1676«. På kroppen: »Omstøbt 1889«. På mundingskransen: »Anker Heegaards Etablissement paa Frederiksværk«. Klokken var indtil ophængningen af klokkespillets basklokker kirkens største. Erobrt som krigsbytte i den skånske krig tilfaldt den Ulrich Frederik Gyldenløve som ejendom og blev i 1682 foræret til den endnu ikke påbegyndte Vor Frelzers kirke¹¹⁹. Ovenfor er omtalt, hvordan klokken i 11 år stod som et tavst vidne til byggeriet, inden den atter kunne klinge — den 5. dec. 1693 — i sørgeringningen over dronningen af Sverige¹²⁰, det land den kom fra. Klokken blev omstøbt 1889 og 1922, og derved er indskriften blevet ændret noget. Ifølge P. Købke og O. Nielsen¹²¹ og en afskrift i NM arkiv lød den oprindeligt: »Ifra · Solenes · Upgang: alt · in · til · Nedergangen · vare · Herans · Nampn · Lofvat * A: 1659: D: Psal: Ib: IHS: K.H.S. — J.S.K.P. J.S.H. * Borgm: JFSK. M.B.D.H.B.R.S.E.S G.P.S. Denna†Klockan†Är †Gutin†Jempte†Desse†Medh†Gemene†Mans†Omkostnadh. G†I†W†B†V ... Pundh. — Anno 1676 Er denne Klocke Taget udi Wenners Borg og igien Given til Christianshavns ny Kirke af Norges Rigs Stadtholder og Genneral Feldt Marschalk Uldrich Friderich Güldenlöw.—«

3) 1931. Versalindskrift om halsen: Anno 1640 hafver Kong Christian den Fierde givit denne Klokke til den gamle Kirche og som den fald i Støcher, da den skulde opvindes i dette Taarn Anno 1696 haver Kong Christian den Femfte straks ladet den støbe om igen. Steffen Scherrenbein me fecit. De Smithske Støberier i Aalborg gjorde mig om Aar 1931«. Klokken vægt ved omstøbningen 1696, 4 skippund og 14 lispund¹²², viser, sammenholdt med regnskaberne fra 1640, at der er tale om en af de klokker Michel Dalmand Bartskaar leverede kirken og som ialt vejede 6 skippund og 6 lispund. Den anden leverandør Claus v. Dams to klokker vejede kun 21 lispund (se under Gamle Kirke s. 483). Ovenstående indskrift er en formentlig kun let modificeret udgave af den oprindelige¹²³.

*Klokkespillet*¹²⁴. 1928—32. Efter forsøg i 1917 blev der ved kirkeværgen, fabrikant John Jacobsens og organist P. S. Rung-Kellers initiativ i 1928 opsat et klokkespil med 33 (diskant)klokker i spirets åbne lanterne. I 1930—32 blev yderligere 11 (bas)klokker hængt op i den svære klokkestol i tårnets øverste etage. Klokkerne leveredes af Jysk Klokkestøberi i Brønderslev og de Smithske Støberier i Ålborg, deres malmvægt angives sammenlagt til ca. 16 tons. Til klokkeværket leveredes 1931 et elektrisk urspil ved tårnurfabrikant Ph. Hörz,

Ulm an der Oder. I et af de gamle vægterkamre i den nederste etage af spiret, altså mellem diskantklokkerne i lanternen og de store basklokker nede i tårnets øverste etage, findes klaviaturet. I tilknytning til nogle forandringer i spillemekanismen blev nogle af diskantklokkerne udskiftet med 15 nye i 1953¹²⁵. Ialt består klokkespillet af 47 klokker; i tårnets klokkestokværk hænger de 14. De kompakte og nærmest utilgængelige ophængningsforhold har gjort læsningen af indskrifterne meget usikker. Indskrifterne gengives i det følgende for de 11 største klokker i størrelsesorden og ikke i aldersfølge.

(c.o) Den største klokke hænger midt i klokkestokværket, skal veje 3600 kg og er forsynet med følgende indskrift i majuskler: »Vor Frelser Kirkes Klokkespil oprettet af Kirkens Værge Fabrikant John Jacobsen og Organist Rung Keller Skænket af Stadens Magistrat Ny Carlsbergfondet og mange Borgere Fuldført med denne største Klokke gjort af Jysk Klokkestøberi i Brønderslev Aar 1931«. I skriftbåndet er præget Christian den Tiendes kronede monogram.

(d.o) »Skænket af Ny Carlsbergfondet og gjort af Jysk Klokkestøberi i Brønderslev 1931«.

(dis.o) den trediestørste klokke har samme indskrift og dette gælder også (fis.o) den sjette største klokke.

(e.o) indskriften på den fjerdestørste klokke, som er en omstøbning, er gengivet ovenfor under nr. 3).

(f.o) den femtestørste klokke, »Skænket af Niels Brochs Legat 1929«, samme indskrift har den niendestørste klokke (a. o).

(g.o) den syvendestørste klokke, »Naar højt jeg klinger til Guds Ære Søn-nich Olsens Minde jeg og frembære«.

(gis.o) »Skænket af Ny Carlsbergfondet 1929«, samme indskrift har den ellevtestørste klokke (h.o).

(b.o) den tiendestørste klokke, »Skænket af Bødkerlauget, Frøken Sophie With, Bødkermester Ingolf Lung, Overofficiant A. B. Madsen, Københavns Tømmerlaug, Bogholder Carl Hansen, Grosserer Hermann Ebert, Bankdirektør C. Marckmann Hansen, Fabrikant I. Chr. Jensen, Redaktør Anthon Larsen 1929«.

Timeslagklokke 1676 og *kvarter slagklokke* 1700 til urskiverne under orgelhvælvingen. Førstnævnte skal være mærket: »Jochim von Milcke MDCLXXVI« og er måske identisk med 1685-inventariets lille klokke i kirken, som »slaar timmer«, og som er brøstfældig i de følgende år. Kvarterklokken er leveret af Scherrenbein¹²⁶.

**Klokker*. 1) 1699. Af de to klokker, som dette år blev omstøbt af Steffen Scherrenbein, er én bevaret, prydet med Frederik den Fjerdes kronede navnetræk og følgende indskrift: »Aus dem Feuer bin ich her geflossen Stephan Scherrenbein hat mich gegossen Anno 1699«¹²⁷. Klokken blev i 1931 skænket til

Immanuelskirken i Kolding, da dens klangfarve ikke var konform med det nye klokkespil. 2) 1750. Den mindste klokke i tårnet, oprindelig leveret af Claus v. Dam, omstøbt sammen med ovenstående nr. 1) i kirken i 1725 af Tessin, efter et fald atter omstøbt 1745 af Holtzmann¹²⁸, og igen i 1750 af Tessin¹²⁹. Indskrift: »Soli Dei Gloria«. Blev ved klokkespillets ophængning skænket til Obbekjær kirke, Ribe hrd.

Fig. 90. Vor Frelzers kirke o. 1750. I forgrunden de fattiges kirkegård.
Maleri af Giovanni Antonio Cesari. Bymuseet.

KIRKEGÅRD

Da jordfæstelser inden for volden blev forbudt på Christianshavn 1853¹, var der to indenbys kirkegårde i brug under Vor Frelzers kirke, nemlig foruden hovedkirkegården den nu helt forsvundne fattiges kirkegård i St. Annægade, noget syd for selve kirken. Som erstatning er senere benyttet Assistens-, Vestre og den såkaldte Amager kirkegård på Amagerbrogade. Den sidstnævnte blev 1791 oprettet som fattigkirkegård under Vor Frelzers sogn².

Hovedkirkegården omkring kirken, afgrænset af Dronningens-, St. Annæ- og Prinsessegade imod henholdsvis nord, vest og syd, og af Christianshavns Gymnasium mod øst, danner i vid udstrækning den samme ramme om kirken som i fordums tid, selvom omfattende reguleringer i tidens løb har rokket ved de oprindelige forhold. Kirkelige handlinger har iøvrigt gammel hævde på dette sted. Hvor nu legende børns stemmer lyder under trækrønerne, er de døde blevet bisat allerede i Christianshavns ældste dage. Her var kirkegård da graveren Philip 1683 fjernede ligrester fra fundamentgrøfterne til Vor Frelzers kirke (p. 488), og til en vis grad kan vi tale om kirkegården som et bærende led i kontinuiteten fra den forrige til den nuværende sognekirke. De nærmere forhold angående den ældste kirkes kirkegård er iøvrigt kun lidet kendte. De få medde-

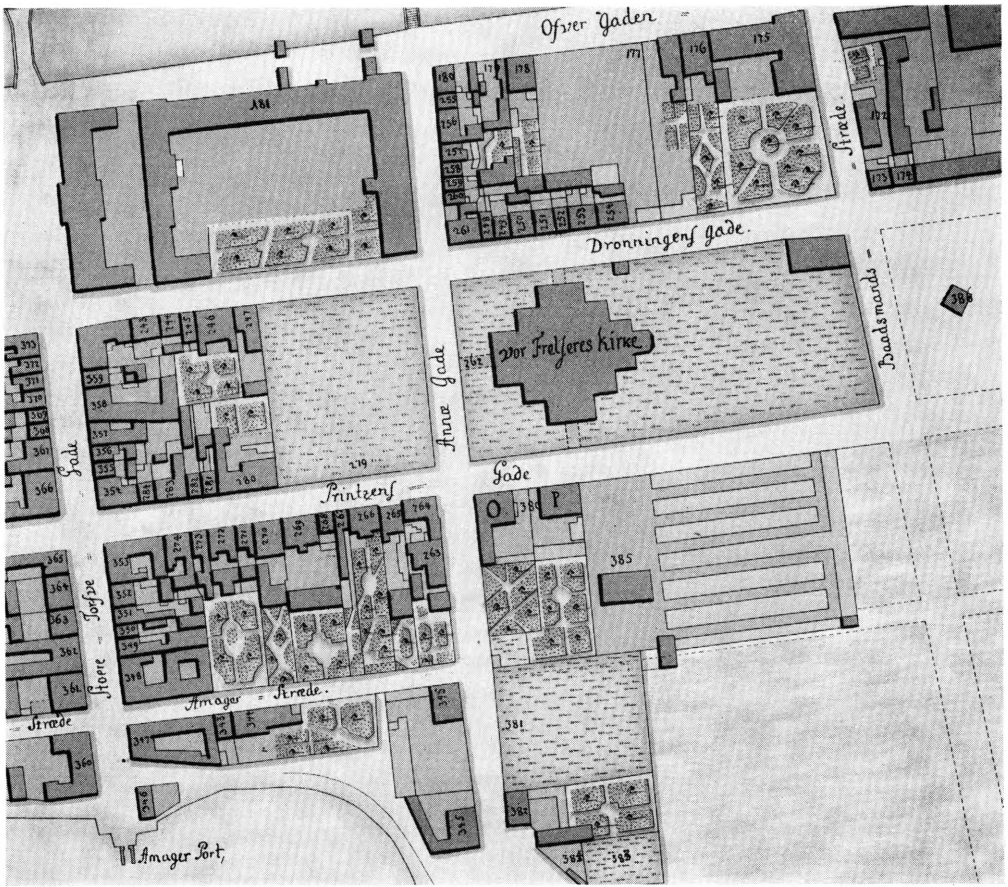

Fig. 91. Udsnit af Geddes kort 1757 med angivelse af Vor Frelsers kirkegård (nr. 262) og Fattigkirkegården (nr. 381).

lelser, som er bevaret, knytter sig til interimskirkens opførelse. Vi læser om grundens opfyldning³, rejsning af plankeværker omkring den⁴, beslag til kirkegårdsporten⁵ m.m. Denne kirkegårds størrelse og udstrækning, dens videre skæbne efter den ældste kirkes nedlæggelse er kun belyst med få og svage antydninger i arkivalierne. Dele af den er i hvert fald indlemmet i den nuværende. Resten, måske det regnskaberne mellem 1707 og 1717 kalder den gamle kirkegård, synes at have ligget for sig⁶ og er måske opgivet som kirkegård i 1708, hvor man opgraver gamle ligsten fra jorden på den gamle kirkegård og indfører dem på urte- og kirkegården⁷.

Da man i 1682 og atter i 1692 udstak og skred til anlæggelsen af den nuværende hovedkirkegård, var den egentlige bebyggelse endnu langt fra rykket ud til disse dele af Christianshavn. Bortset fra volden, som blev opgivet og sløjfet få år senere, skulle kirkegården med sine hegnslinier blive det første håndgribelige udslag af den forlængst vedtagne byplan i disse egne. De gader, som

»Kirckens Pladz« ifølge regnskabet⁸ »blef aflignet efter«, var endnu rent teoretiske. Store arealer lå endnu under vand, også på den fremtidige byggeplads. Arbejdsfolkene, som hjalp til ved opmålingen og afmærkningen af kirkens plads fik således 2 mark i drikkepenge, fordi de måtte klæde sig af, inden de vadede ud i vandet⁹, og lige som ved anlæggelsen af Christianshavn et halvt decennium tidligere, måtte vidtløftige opfyldnings- og landvindingsarbejder foregribe det egentlige byggeri (p. 486). Først ti år senere var kirkegården såvidt tørlagt, at man kunne påbegynde dens indhegning (p. 606). Til stadighed skulle den lave, fugtige beliggenhed blive et problem for kirkens myndigheder, hvilket man tydeligt skønner i forbindelse med kirkegården¹⁰.

Langs de tre sider af kirkegården groede nu de ovennævnte gader temmelig hurtigt frem, brolagte til dels for kirkens midler¹¹. Mod øst begrænsedes kirkegården vel oprindelig af voldfoden. Senere blev pladsen, hvor volden havde stået, udlagt som eksercerplads for borgervæbningen, med skydebane og eksercerhus for enden af kirkegården, et naboskab, man ved lejlighed måtte anse som årsag til mistænkelige skudhuller i spiret¹². I forbindelse med de nærmeste omgivelser til kirken og kirkegården, kan man tydeligt fornemme den ufærdige forstadsstemning, der kom til at råde her gennem de første hundrede år af kirkens eksistens, og som også fremgår af gamle billeder og af kirkens arkivalier. Efter at have været en veritabel losseplads under kirkens opførelse var kvarteret i lang tid hjemsted for de institutioner og virksomheder, som det er ubekvemt at have liggende nær den ordentlige bebyggelse, og som for en nutidig betragter må have mindet om tilstandene i den fremrykkende bebyggelses frontzone. Eksercerpladsen er nævnt. De nærliggende lossepladser kunne på varme sommerdage med gunstige vinde være til gene for gudstjenesten endnu så sent som 1773. Gaderne omkring kirken angives nærmest som utrafikerede med undtagelse af renovationsvognene, som lejlighedsvis endda kastede deres last op ad kirkegårdens stakitter¹³. Mellem kirkegården og fattigkirkegården strakte Ph. de Langes salpetersyderi sig, og en grund, tilhørende kirken, lige overfor hovedindgangen i St. Annægade, var udlagt som blegeplads for valkemøllen og Børnehuset, indtil der i 1773 til menighedens forargelse opførtes en veterinærskole med et dyrehospital på den¹⁴. Med sin kostbare indre og ydre pondus må Vor Frelser kirke have stået i et stærkt disharmonisk forhold til de såre prosaiske og ufærdige omgivelser, hvor grøfter og tørvegærder skulle holde kreaturerne ude fra kirkegårdene, og hvor også slumbebyggelsen formår at gøre sig gældende i kirkens skrivelser¹⁵. Cesaris maleri fra 1750'erne (fig. 90) afslører Vor Frelser kirkebygning som et af de yderste huse i byen, omgivet af en åben, fordringsløs bebyggelse – som et forvildet monument på storbyens overdrev.

Mens kirkegårdens grænser imod nord, vest og syd stedse har fulgt de oven-

nævnte gadelinier, er der gentagne gange foretaget beklipninger østfra. Første gang – 1761 – afstodes et bælte på 16 alens bredde til eksercerpladsens udvidelse. I det nordøstlige hjørne af kirkegården lå et eksercerhus (se Geddes kort 1757, fig. 91) og det afståede stykke lå i forlængelse af dette indhak. Det afståede jordstykke var endnu ubenyttet til begravelser og knap nok udfyldt. Staden betalte det nye stakit, og kirkeværgen kunne håbe, at man i fremtiden undgik at få gravstederne beskadiget af nysgerrige, der ilede til, »naar Borger-skabet bliver Excererede«¹⁶. Man undgik endvidere, at visse officersfamilier via eksercerhuset sneg sig til at benytte kirkegården som tørre- og blegeplads¹⁷. Næste beklipning fandt sted i 1884, hvor et 10 alen bredt stykke blev afstået til kommunens friskole¹⁸, og ved sidste lejlighed – 1934 – rykkede skellet 11½ m tilbage til fordel for friskolens efterfølger, Christianshavns Gymnasium¹⁹.

Urtegård anvendtes i 19. århundrede som betegnelse vistnok for hele hovedkirkegården, opdelt i nordre, søndre, østre og nye østre urtegård²⁰. Første gang møder man betegnelsen i 1708 i en regnskabsnotits, som desuden opregner den gamle kirkegård og den store kirkegård »bag Cored i dend Ny Jord«²¹. Fra 1727 var der to urtegårde. En strækning af jorden langs kirkens sydside var da overfyldt. Skønt der var rigelig plads andre steder, ønskede alle sig alligevel gravsteder tæt op under kirkens mure. På værgens forslag besluttede magistraten²² at indhegne dette stykke til en urtegård, benævnt den nye – et enkelt sted: den nye urtegård ved den søndre kirkedør. Formentlig har urtegårdene ligget i felterne nord og syd for hovedindgangen. Hegnsmuren (s. 607 f.), som rejses ud til St. Annægade, kaldes stedvis en »Grund – Muur ... for Kirkens Urtegaard«²³. Efter den tid (o. 1760) synes urtegårdsbetegnelsen at vige fra kirkens arkivalier, hvad der meget godt falder sammen med forbudet mod benævnelsen urtegård ved plakat af 29. okt. 1760²⁴. Midt i det 19. århundrede fik den som nævnt atter en tid brugbarhed.

Der var flere fattigkirkegårde, som i tidens løb blev flittigt brugt. Under pesten 1711 købte magistraten, Vor Frelses kirkes patron, i august en ødeplads af præsteenken Johanne sal. Christopher Danckels. Den lå på en beskeden grund i St. Annægade, noget syd for kirken, målte 19 × 24½ alen, og blev med det samme udlagt til fattigkirkegård²⁵, kaldet *fattiges kirkegård i St. Annægade* (se Geddes kort fig. 91). Indretningen foregik med lynets hast, indgrøftning af grunden begyndte dagen efter at købet var besluttet²⁶, og tre dage senere var man i gang med at opstille en stakitport²⁷. Skønt improviseret for øjeblikkets krav kom de fattiges kirkegård i St. Annægade til at bestå længere end Københavns andre pestkirkegårde, som alle blev nedlagt 1760. Først under et andet epidemiår, 1853, blev der sat punktum for fattigkirkegårdens saga. Underretningerne om denne er dybt prægede af armod og forsømthed. Galt var det i 1746, hvor graveren ikke kunne skaffe lig i jorden i den hurtigt overfyldte

kirkegård, uden at sønderbryde endnu hele og ufortærede kister, og året efter foreslår værgen at man indhegner den med et tørvegærde eller grøfter, så kreaturerne ikke frit kan vanke derind igen²⁸. I nogle år standsedes bisættelserne i St. Annægade, og til at modtage sognets talløse fattigbegravelser blev et stykke »Øster for Kircken« udlagt – det man senere kaldte Asstenskirkegård²⁹. Også denne var hurtigt »Tæt beplantet med Liig« og udvidet med en ny afdeling 1786. Mellem den gamle og nye afdeling blev der kastet en grøft³⁰. Assistenskirkegård blev også betegnelse for kirkegården i St. Annægade. Den blev hegned med stakitter og »Hæcke af Hav torn«³¹, fik en mindre udvidelse 1827³². En fornyet, påtænkt udvidelse imod øst, med en indkørselsport til Bådsmadsstræde³³ omtales 1838, men synes ikke gennemført. Ved koleraens komme havde man allerede nogle år talt om de indenbys kirkegårdes nedlæggelse, og som et skridt i denne retning blev frijordskirkegården på Amagerbrogade gjort til fattigkirkegård³⁴ for Vor Frelseres sogn den 1. apr. 1858. Menigheden havde under diskussionen om de indenbys kirkegårde kviet sig ved at skulle give afkald på sine nærliggende gravpladser til fordel for f.ex. Assistens Kirkegård. Alligevel fandt der bisættelser sted i St. Annægade i de første kolera-dage, 19. juli således 14 lig, og sundhedskommissionen ankede over skødesløshed ved disse begravelser og anførte i denne forbindelse smittefaren for den nye artillerikaserne, de meget slette, af den laveste befolkning beboede huse i Amagergaden og tilstødende gader og det interimistiske opholdssted på den borgerlige eksercerplads for en del af de på grund af epidemien udflyttede familier³⁵. Den 24. juli forbød politiet flere begravelser her³⁶. Endnu en række år disponerede kirken dog over grunden, som til dels lejedes ud. Ved Amagergades forlængelse i 1889 afhændede kirken jord for 16000 kr. og traf foranstaltninger til at gøre resten byggemodent ved oprensning af gravene³⁷. Halvdelen af ovennævnte beløb fandt iøvrigt anvendelse ved fuldendelsen af jernstakittet omkring hovedkirkegården samme år (s. 608).

†*Kirkegårdshegn*. I marts 1692 opmålte og afstak man påny linierne for kirkegårdshegnenes forløb³⁸. I løbet af året rejstes de vidtløftige stakitværker, ialt 134 fag med tre stakitporte, en ud for hver af kirkens indgangsdøre³⁹, og blev anstrøget med en brækket hvid kulør⁴⁰. Senere notitser antyder, at der foruden hovedindkørselsportene fandtes sekundære stakitter langs gangene op til kirkens døre⁴¹ med køreporte til begge sider. Vedligeholdelsen af stakitværket kom inden længe til at virke tyngende på kirkens budgetter, og en uting var, at de evindeligt halvforfaldne stakitter kunne friste geschæftige christianshavnerne til at forsynde sig mod det syvende bud. Risikoen for tyveri går igen, i kirkeværgens rapporter til magistraten, når forfaldet begynder at melde sig. Handler magistraten som i 1747 ikke med fornøden hast, kommer den til at modtage gentagne meldinger om tyveri⁴².

Fig. 92. Vor Frelsers kirke o. 1850. Med gengivelse af hegnsmuren mod S. Annegaden.
Lithografi af J. A. Kittendorff efter tegning af Heinrich Hansen.

Istedet for stakitporten foran kirkens hovedgang, som sammen med stakitterne var fjernede under opførelsen af spiret 1749-51 (s. 536 ff.) byggedes ved Joh. Chr. Conradi de endnu bestående *portpiller*. Opmuret af sten, med »Skaarne« fuger, d.v.s. refendfugede⁴³. Portpillerne kronedes foroven af Hannels senere fornyede sandstensvaser⁴⁴. Få år efter blev de tilstødende, knap så imponante stakitter fjernet, og istedet opførte man på begge sider af portpillerne en *†kirke-*

gårdsmur langs St. Annægade⁴⁵. Det er dette murstykke, man stedvis i arkivalierne ser betegnet som kirkegårdens ringmur, eller ringmuren imod St. Annægade. Det er imidlertid blevet ved de gode forsætter. Kirken fik aldrig midler til at erstatte de øvrige stakitter med lignende mure. Den mur, der nævnes for kirkegårdens østre ende i forbindelse med afståelsen af et jordstykke i 1761 (s. 605), har åbenbart hørt til borgervæbningens skydebane, eftersom staden i det nye skel kunne nøjes med at rejse et stakit. Muren til St. Annægade blev 1818 pudset og repareret⁴⁶, men viste hurtigt igen tegn på forfald.

1883 fik man den fjernet og erstattet med et *jernstakit* med murede piller, svarende til portpillerne fra 1750⁴⁷. Meningen var, at hele kirkegården skulle hegnenes på denne vis, istedet for med træstakitter. Året efter var man nået så vidt med dette, at kun 70 alen af nord- og sydsidens stakitter manglede⁴⁸, idet dog kun portpillerne er murede. Imod øst – kommunens friskole – var den gang et plankeværk, idag erstattet af mur med stakit. Resten af jernstakittet opførtes 1889 for de midler som indkom ved afhændelsen af den tidligere fattigkirkegård i St. Annægade⁴⁹ (s. 606).

I hegnslinien mod Dronningensgade lå på højde med sakristiet et lille *†sprøjtehus* til det under kirken sorterende brandmateriel. Første gang nævnt 1747⁵⁰, blev det o. 1800 erstattet af en lille grundmuret bygning, behængt med sorte tegl⁵¹. I løbet af århundredet gik huset af brug, forfaldt og blev endelig fjernet 1873⁵².

Efter nogle års forhandlinger opførtes 1868 et *†lighus* på kirkegården efter N. S. Nebelongs tegning. Det lå østligt på kirkegården, var dækket med skifer og er iøvrigt lidet kendt. Ved udvidelsen af Gymnasiet 1932 forsvandt det og erstattedes af ligkapellet i Viereggs gravkammer (s. 610).

GRAVMINDER

I sit skrift om Christianshavn fra 1791¹ fortæller Peder Paludan, præst ved Vor Frelsers kirke: »Kirkegulvet er belagt med en heel Deel Liigstene, deres Inskriptioner, ... ere de eneste Mindesmærker over de Afdøde, da det, meget rigtig, er forbudet paa Vegge og Piller at sætte Tavler, Sarkophager, Epitaphier og saadant Stads, at ikke Eenheden i det Heele skulde gaae forloren«. Det nævnte forbud synes kun bekræftet ved det faktum alene, at der ikke er, og aldrig har været andre gravminder i Vor Frelsers kirke end gravstenene. — Med en enkelt undtagelse er de nu alle forsvundne, og også begravelserne, som vi iøvrigt er temmelig godt underrettet om, er blevet udslettet, inde i kirken såvel som ude på hovedkirkegården. Denne udslettelse foregik i flere tempi i forrige århundrede, i 1818 ved indlægningen af trægulve (s. 552) og i 1889/90 ved den store restaurering, hvor jorden under gulvene blev gennemgravet og rensset for kister med mere og til sidst dækket med en betonflade som underlag for varme- og gasledninger (s. 554).

Af de få bevarede gravminder huser kirkens arkiv idag det ældste og samtidig det mest oplysende, et *gravkort*, dateret 1682 (fig. 93). Er denne datering sand, må gravkortet være tegnet på et meget tidligt tidspunkt af kirkens historie, hvad der måske taler for Lambert van Haven, kirkens bygmester, som dets ophavsmand. Det viser den påtænkte og senere gennemførte opdeling af kirkegulvet i nummererede gravsteder, ialt 133, og anbringelse af kirkens stolestader. Begravelserne tænkes anlagt under samtlige gange i kirken og under koret. De murede gravhvelvinger (s. 610) som blev opført under sakristiet og tårnet, er ikke medtaget på planen, der heller ikke viser noget til de murede krypter langs kirkens mure under stolestaderne, som man traf foranstaltninger til at indrette ved opførelsen af kirken (s. 544). Men det kan skyldes at gravkortet blev til, inden man besluttede disse arbejder. 1737 forærede klokkeren Røbel gravkortet til kirken, og værgen, Jens Klitgaard, lod det »oplyselig indrette«, så at man kunne erfare, hvem ejerne var til de forskellige gravsteder². Ejernavnene ser man anført under nummerede smårubrikker i spalterne ved siden af selve kortet. Samtlige ejernavne mellem 1696 og 1737 er opført af den samme skriver, hvilket underbygger gravkortets identitet med det i inventarier og regnskaber omtalte under 1737.

Gravsten. O. 1802, over Niels Brock, f. i Randers 19. dec. 1731, d. natten til 5. okt. 1802, begravet 11. okt. 1802 og hustru Helene Bredahl, f. i Randers 26. apr. 1736, d. 5. sept. 1786. Stenen er rektangulær, 191 × 128 cm, af blåflammet marmor og ligger i korets nordvestre del under en udskæring i tæppet. I gravbøgerne og på gravkortet (fig. 93) havde gravstedet nummeret 128 eller nummer 1 i koret. Niels Brock, kendt som donator, begavede kirken ved flere lej-

ligheder³ og efterlod ved sin død et legat, som igennem mange år kom til at danne ryggraden i kirkens formue.

Muret begravelse. O. 1693. Tøndehvælvet gravkrypt, indrettet ved opførelsen af tårnet (s. 548) nord for våbenhuset⁴. Johs. Chr. Meller skulle ifølge magistrats-resolution 1688 have udpeget et gratis lejersted i kirken som vederlag for hans store umage ved kirkens opførelse⁵. Om han fra første færd modtog denne hvælving er ikke sikkert, skødet er først udstedt 1711⁶. Men familien foretog allerede inden den tid bisættelser i kirken. Mellem 1711 og 1795 blev 19 kister anbragt her. De døde kom fortrinsvis fra familierne Meller og Valeur⁷. 1845 ville man undersøge, hvor en vis »bedærvet Luft« kom fra. Hvælvingen var da forsynet med fuldt panelværk og skulle åbenbart ikke være tilgængelig længere. Her fandt man 15 — måske flere — forfaldne ligkister⁸; efter magistratens ordre blev de af rotterne adspredte benrester samlet i de to bedste kister og gravet ned under gulvet i hvælvingen⁹, som man dernæst indrettede til ligkapel¹⁰. Af forskellige grunde blev denne ordning utilfredsstillende, mest fordi man i krypten så en velegnet anbringelsesmulighed for det hæftigt savnede centralvarmeanlæg¹¹. I 1868, da Nebelongs ligkapel på kirkegården var færdigt (s. 608), var der omsider gjort fri bane for kirkens opvarmning, og krypten har været fyrcælder siden¹².

†*Murede begravelser.* 1) O. 1686. *Gravkrypt under sakristi.* Formentlig opført samtidig med bygningen af sakristi (s. 489). Et enkelt sted i bygningsregnskaberne omtales begravelsen indirekte¹³. Det var en krypt med lemme over og flisegulv¹⁴; den tilhørte kirken, som brugte den til midlertidige bisættelser. Disse kan påvises i tidsrummet 1708—78¹⁵. De øvrige efterretninger om krypten anskueliggør nogle af vanskelighederne ved kirkens lave og fugtige beliggenhed. Temmelig ofte, især i de første årtier af det 18. århundrede må arbejdsfolk bære vand ud fra begravelsen under sakristiet. En overgang var der en pumpe dernede¹⁶. Efter 1778 tier kilderne om krypten, der må være sløjft senest ved kirkens restaurering 1818.

2) O. 1693. †*Viereggs begravelse.* Tøndehvælvet krypt under tårnets søndre side, svarende til Mellers ovennævnte murede begravelse under den nordre. Her bisattes 1704 grevinde Elisabeth Helene von Vieregg sammen med sin spæde søn¹⁷, frugten af hendes kærlighedsforbindelse med Frederik IV. Ved enhver omtale af dette gravsted nøjes arkivalierne længe med kun at bringe yderst diskrete antydninger. Således vides der ikke noget nærmere om det †*epitafium*, der af forskellige forfattere nævnes i forbindelse med døbefonten (s. 565)¹⁸. Indskriften lyder: »Ein grosser König hat vor andern mich geliebet / So mich zuerst erfreut, dennoch zuletzt betrübet: / Dann als ich kaum zur Welt die Leibes Frucht gebracht, / Hab ich dadurch die Bahn zum Tode mir gemacht / Die Lieb ist mit mir aus; ein Gräflich Kind allein, / Das mag von

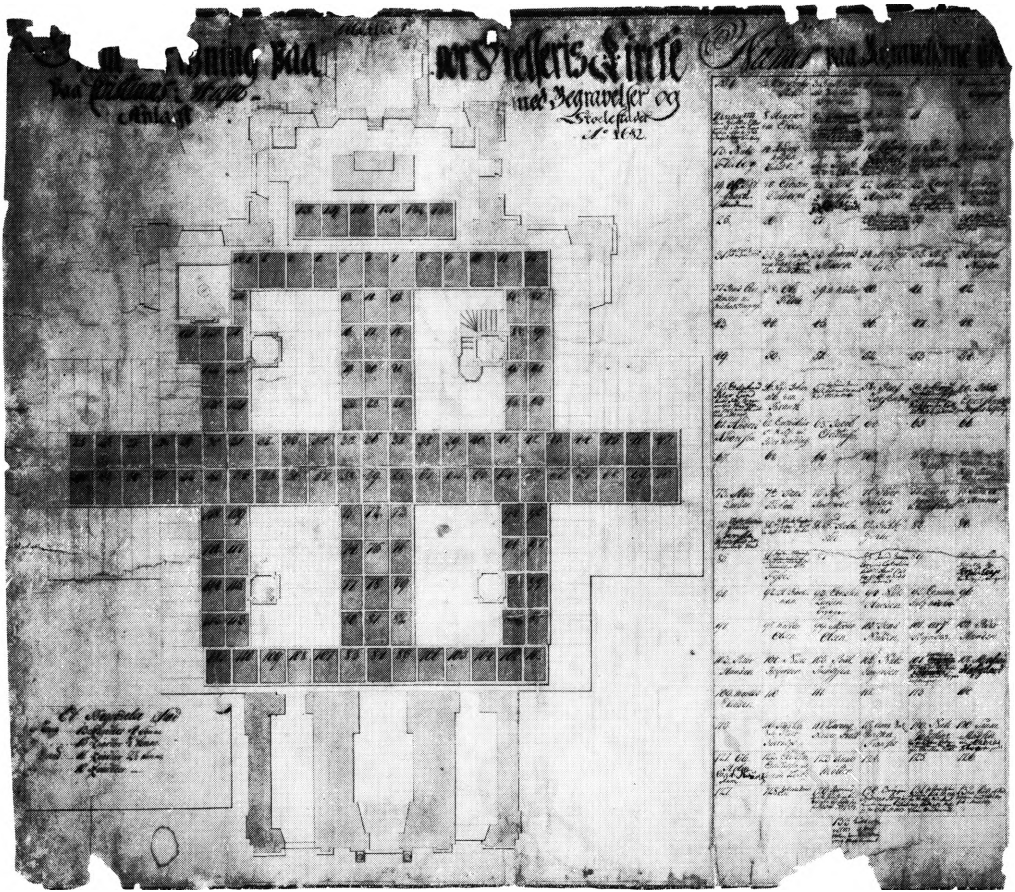

Fig. 93. Vor Frelsers kirke. Gravkort 1682. Embedsarkivet.

meinem Glück und Unglück Zeuge seyn /.« I 1845 rummede hvælvingen endnu de to kister og var iøvrigt udstyret med panelværk som ovennævnte Mellers murede begravelse. Ved restaureringen 1889—90 må den være sløjfet, da man indrettede en ny opgang i tårnet. 1933 retablerede man på ny det overhvævede rum, som nu benyttes til ligkapel¹⁹ (s. 554).

3) 1697. †Wordemanns begravelse. Skødet er udstedt 16. sept. 1697 til Anne sl. Reinholt Wordemanns. Det giver tilladelse til at opføre en muret begravelse under de tre »skakkede« kvindestole nr. 39, 40 og 41 — det vil sige syd for hjørnet mellem nordre korsarm og nordvestre udbygning mellem korsarmene — og angiver målene, $4\frac{1}{4}$ alen 2 tommer langs muren og fra muren ud til »Kirkegulvet« (d. e. gangen) $4\frac{1}{2}$ alen 2 tommer etc. Der måtte gøres et lufthul ud til kirkegården, og begravelsen måtte mures så højt over jorden, at man bekvemt kunne opstille en lukket stol over den (s. 579), uden at denne ragede højere op end underkanten af vinduet²⁰. Da begravelsen og stolen var færdig, overtog Anne Wordemanns begge og bisatte sin afdøde husbond i graven. Den viste

sig at være endnu mere vandlidende end sakristiets begravelse, og de tre kister i den med Reinholt Wordemann, hans søn Jacob og hans datterdatter Anne Scavenius måtte overføres til den sidstnævnte gravkrypt. Dette sørgelige forhold affødte en længere korrespondance mellem Anne Wordemanns arvtager, svigersønnen Hans Scavenius og kirken²¹. Så som graven »dyre er betalt«, for-drede han, at kirken hindrede denne oversvømmelse af »anden Mandz grund hannem til skade«. En forstandig mand, som Scavenius havde ladet undersøge krypten (»saa som ieg selv er syg, af Podagra«), fandt syv kvarter vand i den og påviste kirkens rendestene som miserens årsag, da de lod vandet synke ned i grunden istedet for lede det væk²². Forbedringer viste sig imidlertid forgæves. Man opgav, nedgravede de tre kister sammen med tre andre fra sakristiet under krypten, og Hans Scavenius, som havde lejersted i Trinitatis, trak sine fordrin-ger til Vor Frelzers kirke tilbage²³. En skuffende udgang — også for de myn-digheder som havde disponeret for salg af luksusgravsteder langs kirkens mure. Her fandt man i 1889—90 en række murede nicher under gulvniveau, der i sammenhæng med kældervinduerne hele kirken rundt er fortolket som de for-beredende trin til indretning af slige begravelser (s. 489). Men håbet strandede i det nyopfyldte, lave og fugtige terræn, og de dårlige erfaringer fra Worde-manns begravelse fristede ingen af sognets få velhavere til efterfølgelse. I grav-bøgerne²⁴ noteres begravelsen under nummer 114; bisættelser fortsatte efter kryptens sløjfning.

4) 1708. †*Morten Olsens begravelse*. I gravbogen noteret under numrene 98—99. Den lå i gangen gennem søndre sideskib, nær den sydvestre af de fire piller i kirkerummet, og synes at være opført for kirkens regning i 1708²⁵. Den blev i januar 1710 købt af skibstømmermester Morten Olsen for 150 rdr.²⁶. 1755 var gravstedet hjemfaldet. Kirkeværgen skriver, det »skald have anseelse af et aabent begravelse, ... Men som samme ingen træck eller loft haver, forraad-ner lemmene ... meget hastig«, og magistraten gik ind på at lade graven til-kaste og dække med fliser, så der ikke længere var fare for »at folck derudi skulle nedfalde og komme til skade«. Gravstedet spændte nemlig over hele gan-gens bredde²⁷.

†*Ligsten*. Ifølge en sen indførelse i begravelsesbogen 1737 blev der mellem 1700 og 1800 foretaget ca. 600 bisættelser inden for kirkens mure²⁸; antallet af lagte ligsten i dette tidsrum, sammentalt ud fra denne og regnskaberne, kom-mer op på 43. De tidligste begravelser inden for murene skete allerede 1687²⁹. 1. maj 1696 betalte Lars Pedersen ankersmed som den første ti rdr. for retten til at lægge sten på sit gravsted³⁰. Flere af ligstenene hjemfaldt til kirken i tidens løb og blev solgt videre til nye ejere. Ved restaureringen 1818, da der blev indlagt trægulv, må de fleste sten være fjernet³¹, og ved den næste store istandsættelse var kun tre tilbage, nemlig foruden Niels Brocks (s. 609, 1) o.

1800 over grosserer Iens Perck, f. i Randers 26. sept. ... d. 4. juli 1800, og hustru Margareta Elisabeth Adolphs, f. i Frederiksborg 17. okt. 1755 <d. > og søn Hans Beter [sic!] Christian, f. 21. jan., d. 23. feb. 1796. Iens Percks gravsted havde nummer 92 på gravkortet. 2) o. 1803 Over seks sønner af kammerråd Andreas Evald Meinert, samt dennes svigermoder Marthe Bierregaard Noe, f. 21. apr. 1723, d. 29. marts 1803. Meinert havde gravsted nummer 119 på gravkortet. Teksten til disse sten er gengivet hos O. Nielsen og P. Købke: Vor Frelzers Kirke, Kbh. 1896. De var dengang opstillet i våbenhuset.

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

Endnu nogle år efter at begravelserne ophørte 1853 (s. 602), stod Vor Frelzers hovedkirkegård forholdsvis uberørt hen. Dens egentlige kirkegårdspræg mindskedes dog snart, efterhånden hjemfaldt flere og flere af gravstederne, og reguleringen af hegnene, rejsningen af de nuværende stakitter (s. 608) gav i 1884 stødet til planeringen og beplantningen af grunden, så den fik det udseende, vi ser idag¹. Snart med store, snart med små skridt er da antallet af monumenter og andre gravminder svundet i tidens løb. 1904 kunne Bredo Grandjean² gengive 32 gravindskrifter fra Vor Frelzers hovedkirkegård, af disse er idag ti bevaret. De står opstillet omkring kirken ved foden af dens mure. Usentimental behandling og forvitring i forening præger nu disse mindesmærker, og identificeringen af de enkelte har kun været mulig ud fra ovennævnte artikel i Personalhist. Tdskr. eller ud fra oplysninger i kirkens arkivalier.

1) o. 1797. Rektangulær ligsten, 164 × 97 cm med en meget ulæselig versalindskrift: »Her gjemes De jordiske Levninger til en glædelig Opstandelse af Hans Christian Koch — Mestersvend paa Herr Agent Peter Appelbys Skibs-Bygger-Værft paa Christianshavn — Han var fød i Alten Bruchhausen Flecken Moh den 17. October A^{no} 1710 Døde i Kjøbenhavn den 27. October A^{no} 1779 ... Hans Hustrue Else Benjamin Koch var fød i Horsens i Jylland den 8 November A^{no} 1705 Døde i Kjøbenhavn den 21 Martii 1797 ...« En arkivnotits³, hvorfra ovenstående indskrift er gengivet, oplyser i 1848, at ligstenen lå over skibsbygmester Jørgen Hansen Koch, 56 år, bisat 7. nov. 1801 og hans søn Hans Christian, bisat 15 år gl. 7. nov. 1804. Den var nu hjemfalden, som ejer anførtes konferensråd og hofbygmester Kock. Stenen, som er af rød sandsten, er opstillet ved kirkens vestmur på den søndre udbygning mellem korsarmene. Personalhist. Tdskr. nr. 32.

2) 1835. Rektangulær gravsten af rød sandsten, 182 × 97 cm med kursivindskrift i ovalt, nu forvitret indskriftsfelt, 160 × 90 cm, over fru Edle Johanne Margrethe Erasmy, sidste datterdatter af Grønlands apostel Hans Egede og

Gjertrud Rask. D. 15. dec. 1835 i sit 85. år. Opsat ved sydsiden af kor-korsarmen. Personalhist. Tdskr. Nr. 3.

3) 1837. I. H. Brandt. Familiebegravelse. Uden årstal. Rektangulær ligsten af rød sandsten, 154×88 cm, med cirkulære, hvide hjørneornamenter, nu defekte, og indskrift med versaler. Som eneste gravminde er stenen endnu beliggende på kirkegården, nord for hovedindgangen. 1837 blev det tilladt at lægge ligsten på graven og rejse stakit omkring den imod en erkendelse på 8 rbd til kirken⁴. Et fmonument⁵ blev opstillet 1849. Det bar en indskrift o. grosserer Johann Heinrich Brandt, f. 13. apr. 1814, d. 24. sept. 1849. Personalhist. Tdskr. Nr. 30 og 6.

4) 1843. Christian Frederik Rousing, forvalter ved den kongl. færøiske Handel. F. 16. febr. 1772, d. 14. okt. 1833. Nygotisk, opretstående støbejernsplade, overkanten æselryg buet, 90×39 cm. Versalindskrift. Opstillet ud for vestmuren til den søndre udbygning mellem korsarmene ved siden af nedennævnte nr. 5), hvortil den svarer i et og alt. Personalhist. Tdskr. Nr. 21.

5) 1843. Peter Christian Rousing, forvalter ved den kongl. grønlandske Handel. F. 31. okt. 1805, d. 7. okt. 1842. Nygotisk støbejernsplade, som ovenst. Tilladelsen til disse gravpladers henlæggen blev givet i september 1843 imod en rekognition til kirken på 4 rdr. for hver⁶. Personalhist. Tdskr. Nr. 20.

6) 1844. Styrmand Andreas Paulin Boysen. F. 27. marts 1809, d. 29. nov. 1843. Monumentet⁷ opsat 1844. Kasseformet sandstensfodstykke til (afbrækket) marmorkors, $41 \times 47 \times 21$ cm, med versalindskrift, opstillet ved muren vest for nordre kirkedør. Personalhist. Tdskr. Nr. 25.

7) 1844. Dr. Nicolai Schack, provst og i 11 år sognepræst ved Frelserens menighed. F. 22. sept. 1781, d. 23. febr. 1844. Hustru Tagea Dorte Schack, født Erasmy. F. 30. okt. 1785, d. 24. marts 1841. Indskrift med versaler i sandstensfodstykke til (afbrækket) marmorkors, 78×73 cm, opstillet ved muren øst for søndre kirkedør. Personalhist. Tdskr. Nr. 22.

8) 1848. Gotfred Halkier og hustru, Karen Margrethe Halkier, født Mammen. Uden årstal. Versalindskrift på granitfodstykke til (afbrækket) marmorkors, 90 cm højt. Monumentet opstillet 1848 mod en kendelse til kirken på 8 rbd.⁸. Står nu ved muren nord for vestre korsarm. Personalhist. Tdskr. Nr. 24.

9) 1851. Capitain Andreas Larsens og urtekræmmer Asmus Larsens familie-begravelse 1851. Versalindskrift på marmorskiftplade, indfattet i granitfodstykke til (afbrækket) marmorkors, 82 cm høj. Opstillet ved sydsiden af sakristi. Personalhist. Tdskr. Nr. 14.

10) 1852. Biskop Otto Fabricius. F. 1744, d. 1822. I 33 år denne menigheds nidkære lærer. Anna Gunilde Fabricius, født Heineth. F. 1762, d. 1834. Hans trofaste hustru i 36 år. Granitfodstykke til (afbrækket) marmorkors med versalindskrift, 95 cm højt. Opsætning tilladt 16. apr. 1852, et gitterværk om

gravstedet blev tilladt 12. dec. året før⁹. Stenen står nu ved kirkemuren vest for søndre kirkedør. Personalhist. Tdskr. Nr. 23.

11) 1919. Anton Hansen, f. 11. jan. 1858, d. 10. juni 1919, i 22 år menighedsdiakon i Vor Frelzers sogn. Gravsten af rød sandsten, 98 cm høj, bredde foroven 46 cm, bredde forneden 37 cm. Anbragt i kirkegårdens nordøstre hjørne, opad muren til skolen.

12) Forholdsvis ny, sort marmorplade, 64 × 43 cm med versalindskrift over Elisabeth Christine Margrethe Grundtvig, født Blicher. F. 28. sept. 1787, d. 14. jan. 1851. Marmorpladen, som ikke er nævnt i artiklen i Personalhist. Tdskr., er opsat på nordmuren på den vestre udbygning mellem korsarmene.

Desuden findes følgende uidentificerbare gravminder: 1) Kirkegårdsmonument med gavltopstykke og hvid indskrifttavle med udslidt indskrift, 186×66 cm. Opstillet i kirkegårdens sydøstlige hjørne op ad muren til skolen. 2) Stele af rød sandsten, 109 × 55 cm, med plads til ovalt †indskriftfelt, 53 × 41 cm. Ved kor-korsarmens nordmur. 3) Granitfodstykke til (afbrækket) marmorkors, ca. 75 cm høj. Udslidt — om nogen — indskrift, ved østmuren på nordre udbygning mellem korsarmene.

†KIRKEGÅRDSMONUMENTER

1) 1718. »Hen(!)Vnder Huiller Sallig C. H. S. S. A^o 1718 Denne Steen Til Hører S.A. S. — E.N.D.« Personalhist. Tdskr. Nr. 2.

2) 1766. Peter Michelsen Lund, H.K.M. Conferenz Etatz Justitz og Cammer Raad. F. 28. okt. 1690. G. 1730—51, m. Mette Peders Daatter sal. Søren Restr<>. D. 4. dec. 1766. — Personalhist. Tdskr. Nr. 1.

3) 1800. < > fst. sl. Kohne« Else Maria, 42 år, moder til to børn. D. 12. januar 1784. »Min 2den sl. Kohne« Anna Helene, 47 år, moder til <> børn.

D. 22. < > 1800. C.L.E. Hansen Rudtkiøbing. — Personalhist. Tdskr. nr. 31.

4) 1801. Adam Julius Gradmann, f. 14. aug. 1798 i Christiansted på St. Croix i Westindien. D. i Kiøbenhavn 22. okt. 1801. Beskrivelsen tyder på at forlægget muligvis var en kisteplade. Funden blandt tre ligsten i St. Annægade i 1910. — NM. Arkiv Christianshavn, St. Annægade; 18. november 1910.

5) 1802. B. Catharina Hierndrup, født Pommers. F. 29. feb. 1756, d. 18. apr. 1802 »... Og herved tabde ieg en uforglemmelig Kone«. 1. al. høj, af rødlig sandsten. Funden blandt tre ligsten i St. Annægade 1910. Den tredie var ødelagt. NM. Arkiv, Christianshavn, St. Annægade; 18. nov. 1910.

6) 1819. Viinhandler Jacob P. Kaarsberg, f. 8. aug. 1751, d. 31. dec. 1819, og hustru Frideriche Christine Tiuhl, f. 21. maj 1768, d. 6. okt. 1819. Ligsten på søndre urtegård¹⁰. — Personalhist. Tdskr. nr. 5.

7) 1841. Mads Andersen, bud ved det africanske Consulats Direction, f. 1752, d. 2. feb. 1831, og hustru Henrikke Andersen født Knub, f. 16. dec. 1762, d. 27. nov. 1841. — Personalhist. Tdskr. nr. 11.

8) 1842. Peter Nicolai Fuglede, f. 19. aug. 1769, d. 29. apr. 1842. Ligsten på nordre urtegård¹¹. — Personalhist. Tdskr. nr. 9.

9) 1843. Justitsraad Laurits Prom, d. 77 år gl. 13. mar. 1843. — Personalhist. Tdskr. nr. 27.

10) 1844. Jørgen Serding Toxværd, f. 9. sept. 1816, d. 3. juni 1827. Koffardicapitain Jørgen Toxværd, f. 6. nov. 1775, d. 27. juni 1843. Hustru Margrethe Caroline Toxværd født Thygesen, f. 22. juni 1785, d. 6. maj 1849. Johanne Maria Toxværd, f. 8. jan. 1823, d. 16. okt. 1850. Monumentet opstillet 1844 på østre urtegård¹². — Personalhist. Tdskr. nr. 4.

11) 1844. Aemilius von Schwanenflügel, f. 5. feb. 1780, d. 22. maj 1839. Marmorsten lagt på østre urtegård 1844¹². — Personalhist. Tdskr. nr. 17.

12) 1844. Hans Peter Bødker, f. 1779, d. 1839. Hustru Maria Elisabeth, født Rasmussen, f. 1784, d. 1843. Monumentet rejst 1844¹³. — Personalhist. Tdskr. nr. 29.

13) 1846. Mathias Christensen, f. 28. nov. 1802, d. 29. dec. 1845. Et jernkors rejst på graven 1846¹⁴. — Personalhist. Tdskr. Nr. 28.

14) 1847. Skibsfører H. C. Lassen, d. 61 år gl. 8. apr. 18< >7. Monumentet rejst 1847¹⁵. — Personalhist. Tdskr. Nr. 26.

15) 1847. Skipperenke Sophie Lovise Amalie Thranberg, født Møller. F. 8. aug. 1800, d. 4. dec. 1843. Marmorsten lagt 1847¹⁵. — Personalhist. Tdskr. nr. 19.

16) 1848. Ingeborg Charlotte Bircholdt, f. 4. okt. 1828, d. 23. apr. 1846. Marmorsten lagt 1848¹⁶. — Personalhist. Tdskr. nr. 16.

17) 1848. Tobaksspindemester Gerdt Andreas Marcussen. »Dette Gravsted vedligeholdes af Stiftelsen for gamle Haandværksmestre og deres Enker i trange Kaar Hvis Velgiører han var 1846«, påtænkt indskrift på mindesten, som det tillades at rejse 4. maj 1848¹⁷. Ikke nævnt i Personalhist. Tdskr.

18) 1849. Grosserer Johan Heinrich Brandt. Se under bevarede gravminder nr. 3, s. 614.

19) 1849. W. U. C. Schultz, født Prom, d. 31. jan. 1849. — Personalhist. Tdskr. nr. 10.

20) 1849. Hans Frederik Theodor Olsen, f. 17. dec. 1832, d. 19. maj 1848. Emil Lauritz Olsen, f. 25. okt. 1830, d. 22. dec. 1852. Marmorsten lagt på graven 1849¹⁸. — Personalhist. Tdskr. nr. 15.

21) 1850. Mølleren Søren Berg, f. 1759, d. 1814. Hustru Bendte Berg, født Christensen, f. 8. nov. 1758, d. 5. nov. 1849. Marmorsten lagt 1850¹⁹. — Personalhist. Tdskr. nr. 12.

22) 1850. Cordt Veit Seemann, f. 17. sept. 1768, d. 30. jan. 1850. Mette Christine Seemann, f. 5. nov. 1762, d. 18. apr. 1843. — Personalhist. Tdskr. nr. 7.

23) 1850. Brændevinsbrænder Ulrik Frederik Johnstrup, f. 31. jan. 1775, d. 7. sep. 1834. Hustru Elisabeth Johansine Johnstrup, født Petri, f. 26. sept. 1793, d. 16. sept. 1839. Marmorplade lagt 1850¹⁹. — Personalhist. Tdskr. nr. 18.

24) 1853. Christian Ditløv Friedel, f. 21. dec. 1847, d. 15. feb. 1853. Kors opstillet 1853²⁰. — Personalhist. Tdskr. nr. 8.

25) ... Elise. — Personalhist. Tdskr. nr. 13.

Vor Frelsers kirke set fra nord o. 1900.

Ældre foto i NM

KILDER OG HENVISNINGER

Forkortelser

RA = Rigsarkivet.

KSA = Stadsarkivet for København.

Kbh. Dipl. = Københavns Diplomatarium.

RA. Rgsk. 1639 = Rigsarkivet. Registrant 108 B nr. 53: Christianshavns kirkes bygningsregnskab 1639—40.

RA. Rgsk. = Rigsarkivet. Reviderede regnskaber. Kirkeregnskaber. Vor Frelses kirkes regnsk. 1681—1706 (3 pakker).

KSA. nr. 2 = Stadsarkivet. Vor Frelses kirkes arkiv nr. 2: udgiftsprotokol 1682—83 (således citeres nr. 3—100 efter den nedenfor anførte liste).

Inv. 1685 og 1691 = Christianshavns kirkes inventarium for diverse år, i *KSA. nr. 27*.

P. 86 = Partikulærkammeret (*RA*) Bygningsregnskaber. Protokol.

p. 87 = Partikulærkammeret. Rilag til bygningsregnskaberne.

Inv. 1696 = Kirkens inventariet 1696—1793 (embedsarkivet).

De arkivalske oplysninger om Christianshavns kirke og dens efterfølger Vor Frelses kirke hentes fra tre forskellige steder. I Rigsarkivet ligger de ovenfor anførte, meget rigeholdige arkivalier vedr. den ældste kirke og Lambert van Havens store kirkes bygningshistorie; navnlig den sidste gruppe er værdifuld, idet dens detaljerede regnskaber, ført af værgeen Johs. Christensen Møller, giver et væld af oplysninger om arbejdet på byggepladsen.

En anden gruppe er kirkens inventarielister fra 1696 til 1793, som ligger i embedsarkivet.

Den omfangsrigeste gruppe er kirkens eget arkiv, opbevaret på Stadsarkivet for København, hvor sagerne er registrerede under ca. 100 numre. De citeres i det følgende som f.eks. *KSA nr. 27*, der svarer til: Vor Frelses kirkes arkiv nr. 27. Kirkens bog 1684—96. De hyppigst anvendte numre i disse serier er følgende:

Nr. 2 = Udgiftsprotokol 1682—83.

Nr. 3 = Udgiftsprotokol 1681—83.

Nr. 5 = Diverse breve og rgsk. 1682—96.

Nr. 6 = Protokol ang. spiret 1744—70.

Nr. 7 = Rgsk. vedr. tårn og spir 1749—52, 1758—70.

Nr. 8 = Sager vedr. kirkens istandsættelse 1813—28.

Nr. 10—12 = Brevkopibøger 1696—1777, 1887—1901.

Nr. 13 = Arvebegravelser 1696—1736.

Nr. 14 = Begravelsesbog (1699) 1737—1851.

Nr. 23 = Christianshavns kirkes stolebog 1685—96.

Nr. 24—26 = Bøger om stole og pulpiturer 1696—1788.

Nr. 27 = Christianshavns kirkes bog 1684—96.

Nr. 28—57 = Regnskabsbøger 1707—1883.

Nr. 58 = Register over monumenter og ligsten 1844.

Nr. 60 = Kirkensynsbog 1863—1924.

Nr. 61 = Diverse dokumenter 1738—1865.

Nr. 62 = Diverse dokumenter 1746—1861.

Nr. 63 = Diverse dokumenter 1805—93.

Nr. 74—88 = Regnskaber 1715—1861.

Nr. 94—100 = Regnskaber 1862—1957.

Litteratur. Foruden den almindelige litteratur om København og de københavnske kirker er der her anvendt en del speciel litteratur om Christianshavn: Steffen Linvald,

Christianshavn (1948); Mogens Lebech, Christianshavn på halvvejen (1960; heri den ældste grundtakst 1675); desuden samme forfatter, Gamle skibe — gamle huse (1959). Den særlige litteratur om kirken omfatter følgende bøger: Peder Paludan, Samlinger til en Beskrivelse over Christianshavn og Frelserens Kirke (1791); endvidere Bloch Suhr, Vor Frelseres Kirkes og dens Geistligheds Historie (1853). Hovedværket er den store bog i folio: Vor Frelseres Kirke i Kjøbenhavn (1896), med tekst af O. Nielsen og P. Købke, samt tegninger af J. Magdahl Nielsen og Thorvald Jørgensen.

S. 465—468. *Historisk indledning*. ¹ Kbh. Dipl. III, s. 783. ² Pontoppidan: Origines Hafnienses (1760), s. 280. ³ Kbh. Dipl. III, s. 784. ⁴ Om magistratens kaldsret, se Kbh. Dipl. V, s. 718. ⁵ Kbh. Dipl. III, s. 784. ⁶ Kbh. Dipl. III, s. 785 f. ⁷ Kbh. Dipl. III, s. 570 f.; 12. dec. 1662. ⁸ Kbh. Dipl. III, s. 786 (mere udførligt i KSA: Resen 1682). Huset i Prinsensgade er nævnt i Christianshavns grundtakst 1675 (s. 45) som nr. 193; svarer til nr. 276 på Geddes kort 1757. ⁹ KSA. nr. 27, fol. 97; 22. nov. 1689.

¹⁰ Mellers køb af huset er nævnt i en sen kilde: KSA. nr. 10, kopibog 1696—1746, under 16. april 1724. Organistens hus er første gang nævnt; KSA. nr. 28; rgsk. 1707, fol. 27.

¹¹ KSA. nr. 30; rgsk. 29. marts 1722, fol. 80 a. ¹² Kbh. Dipl. V, s. 219; 16. juni 1639.

¹³ KSA. nr. 11; brevkopibog 1746 ff., s. 389; 11. feb. 1773. ¹⁴ Kbh. Dipl. V, s. 220, 11. nov. 1639. ¹⁵ Kbh. Dipl. V, s. 735; Anders Mathiesen Hjørring 1668. ¹⁶ RA. Rgsk. 1698—1706, s. 36; 2. marts 1699. ¹⁷ KSA. nr. 62, div. dok. 1746—1861; ansøgning fra Bloch Suhr 11. marts 1853. ¹⁸ KSA. nr. 79, rgsk. 1800, s. 14. ¹⁹ KSA. nr. 8, kirkens reparation 1813—28; 3. marts 1814. ²⁰ KSA. nr. 8; 17. marts 1813. ²¹ KSA. nr. 11, brevkopibog 1746 ff., s. 179 f.; 6. sept. 1752. ²² KSA. nr. 61, div. dok. 1738—1865; 13. sept. 1826. ²³ KSA. nr. 10, brevkopibog 1696 ff., s. 186; 8. juni 1737. ²⁴ KSA. nr. 62, div. dok. 1746 ff., 29. maj 1860. ²⁵ Christians Kirke gennem 200 Aar (Kbh. 1959), s. 21 ff. ²⁶ Anf. værk s. 33. ²⁷ Anf. værk s. 181. ²⁸ Anf. værk s. 116.

S. 469—483. *Christianshavns ældste kirke*. ¹ Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København (1930) I, pl. II. ² Smst. pl. VI. ³ Kbh. Dipl. VI, s. 605. ⁴ Kbh. Dipl. III, s. 787. ⁵ Resen 1682, s. 17. — Kbh. Dipl. V, s. 163. ⁶ Kbh. Dipl. V, s. 735. ⁷ Kbh. Dipl. VI, s. 599. — Lorenzen: Haandtegnede Kort II, pl. VI. ⁸ Som note 5. ⁹ Kbh. Dipl. V, 219 f., 16. juni og 11. nov. 1639. ¹⁰ Lorenzen, Haandtegnede Kort I, pl. XVIII og XXIII, og II, pl. V. ¹¹ RA. Rgsk. 1694—97, s. 94 f. ¹² KSA. nr. 3, under 7. juli 1683 (fol. 120). ¹³ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) 20. april—18. maj 1639. ¹⁴ RA. Rgsk. 1639, 15. juni. ¹⁵ RA. Rgsk. 1639 (2. læg), 26. juni 1639. ¹⁶ RA. Rgsk. 1639, læg nr. 1, 49. post: Claus tømmermand afbetales bl.a. for at færdiggøre og hugge klokketårnet. ¹⁷ Kontrakten med snedkrene Jochim Kniphof og Mathias Smidt, dateret 24. juni 1639, i RA. Rgsk. 1639 (2. læg) under nævnte dato. ¹⁸ RA. Rgsk. 1639, nederst i pk. et læg med oversigtsrgsk., dateret 26. april 1641; heri et udateret rgsk. fra murmesteren vedr. gulvet m. m., fra 1640. ¹⁹ RA. Rgsk. 1639 (2. læg), synsforretning 26. okt. 1641. ²⁰ RA. Rgsk. 1639 (2. læg), synsforretning 19. dec. 1639. ²¹ RA. Rgsk. 1639 (2. læg), 5. feb. 1640. ²² RA. Rgsk. 1639 (2. læg), 26. okt. 1641. ²³ Datoen for kirkens indvielse opgives forskelligt. De fleste ældre kilder lader det ske 22. maj, således også Resen 1682; men da Resen samtidig oplyser, at den første gudstjeneste holdtes 1. pinsedag 1640, er datoen dermed givet: 24. maj. ²⁴ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) under 26. april og 26. juni 1641. ²⁵ RA. Rgsk. 1690, s. 93. — KSA. nr. 27, fol. 140. ²⁶ KSA. nr. 28; rgsk. 1707—1713, fol. 46, under 26. juli 1708. ²⁷ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) 23. maj 1640. — KSA. Inv. 1685, fol. 5. ²⁸ RA. Rgsk. 1639 (1. læg) nr. 46, samt (2. læg) under 12. juni 1641. ²⁹ Kbh. Dipl. V. s. 221, 9. jan. 1640. — Inv. 1685, fol. 3. ³⁰ RA. Rgsk. 1639 (2. læg), 28. jan. og 30. juli 1640. ³¹ O. Nielsen: Efterretninger om Abel Katrines Stiftelse (1875), s. 19. ³² KSA. nr. 27, fol. 4. ³³ KSA. nr. 27, fol. 23, samt fol. 42, under 26. april 1686. ³⁴ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) under

13. april 1640. — Inv. 1685, fol. 3 og 4.³⁵ Inv. 1685, fol. 5.³⁶ RA. Rgsk. 1639, under 16. maj 1640. — KSA. nr. 27, fol. 170, inv. 1691, 30. post.³⁷ KSA. nr. 27, fol. 171.³⁸ RA. Rgsk. 1639, under 23. og 24. juli 1640.³⁹ At prædikestolen skulle være overført til Kærby kirke ligesom alterstager og messehagel, står mærkeligt nok ikke i kirkens rgsk. eller inv.; men det må ikke desto mindre være rigtigt. Det nævnes i Pontoppidans Danske Atlas IV, s. 411, og desuden røber stolen selv, med de tyske indskr. på lovens tavler og med S. Peders skikkelse, at den må stamme fra en tysk, til S. Peder indviet, kirke.⁴⁰ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) under 7. juli 1640.⁴¹ Inv. 1685, fol. 5.⁴² RA. Rgsk. 1639 (læg 2), bilagene under 1. sept. 1641. At der var låger for staderne (undtagen for dem, der stod oven for prædikestolen), og at der var trægulv i hvert stade, ses smst. under 23. maj og 24. juli 1640.⁴³ Inv. 1685, fol. 6, samt KSA. nr. 27, under 15. juni 1686.⁴⁴ KSA. nr. 27, fol. 164, 15. aug. 1691. — Når der en enkelt gang nævnes grønne raskes gardiner i *præstens* stol, er der tale om skriftestolen: smst. fol. 45, rgsk. under 10. juni 1686.⁴⁵ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) under 15. jan. 1640.⁴⁶ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) under 14. april 1641.⁴⁷ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) under 23. maj, 14. og 24. juli 1640.⁴⁸ KSA. nr. 27, fol. 23, under 21. dec. 1685.⁴⁹ RA. Rgsk. 1639 (1. læg), 50. post. Smst. (2. læg) under 5. sept. 1639 og 24. juli 1640.⁵⁰ Inv. 1685, fol. 5.⁵¹ KSA. nr. 27, fol. 18, under 18. okt. 1684.⁵² RA. Rgsk. 1639 (1. læg) 13. post, samt bilagene (2. læg) under 4. marts 1640 (Henrik Tomesøn).⁵³ Inv. 1691, fol. 170. — KSA. nr. 27, fol. 19 og 97.⁵⁴ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) bilag 28. nov. 1640.⁵⁵ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) bilag 26. april 1641.⁵⁶ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) bilag 11. marts 1641.⁵⁷ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) bilag 10. april 1641.⁵⁸ Kbh. Dipl. V, s. 221.⁵⁹ RA. Rgsk. 1639 (2. læg), juli 1640.⁶⁰ RA. Rgsk. 1639 (2. læg) bilag 13. april 1640.

S. 484—503. *Lambert van Havens kirke*.¹ RA. Rgsk. 30. juli 1681.² RA. Rgsk. 31. okt. 1681. Værgen meddeler, at han denne dag efter præsident Resens befaling »lod grafue efter kirckens fundament, som C 4: hafde ladet sette, huilcket bleff eftergraffuen af otte karle, som siden bortskiød jorden«. Gentaget 3. nov. samme år.³ RA. Rgsk. 18. sept. 1682.⁴ Kbh. Dipl. III, s. 783—99; særlig s. 787, om fundamenterne til den store nye kirke ved siden af den gamle.⁵ Om Mellers store indsats i byggearbejdet se hans udførlige rgsk. i RA., samt i KSA. tillige nr. 27: Christianshavns kirkes bog 1684 ff.⁶ RA. Rgsk. 30. juli 1681.⁷ RA. Rgsk. 5. sept. 1682. KSA. nr. 3, 18. sept. 1682.⁸ RA. Rgsk. 30. juli 1681: 8 læs grundsten ages fra »forrige nye kircke plads«.

⁹ RA. Rgsk. 19. sept. og 24. okt. 1681. Jfr. i sa. årgang under 1. og 2. dec., hvor der tales om højvande, der har oversvømmet materialhuset og gjort kalken våd.¹⁰ Se under note 2. Gravningerne fortsættes: RA. Rgsk. 2. og 3. november 1681.¹¹ KSA. nr. 3, fol. 87.¹² RA. Rgsk. 5. sept. 1682.¹³ RA. Rgsk. 1689—93 I, 1689—90, s. 68 under 6. og 13. juli 1689.¹⁴ RA. Rgsk. 2. og 3. okt. 1682: givet en mark til en karl, som i to dage efter bygmesterens anordning nedrammede pælene ... Givet tvende karle, som efter en snor paa begge sider afstak en linie efter afpælingen, hvorefter man skulle grave til kirkens grundvold — 1 mark 8 sk. (Omtrent enslydende i KSA. nr. 3, fol. 94).¹⁵ RA. Rgsk. 30. okt. 1682: om grundsten fra Amager; se tillige under 17. og 18. okt. 1682, samt flere senere leverancer.¹⁶ O. Nielsen og P. Købke: Vor Frelser's Kirke (1896), s. 3. — RA. Rgsk. 18.—19. okt. 1682, samt KSA. nr. 3, fol. 99.¹⁷ NM arkiv. Håndtegninger 538 G.¹⁸ KSA. nr. 5, læg nr. 1 a.¹⁹ KSA. nr. 5, som note 18; senere leverancer 24. maj 1683. — Jfr. Eiler Nystrom: Frederiksbergs Historie II (1946), s. 216 ff.²⁰ RA. Rgsk. 18. aug. 1683. — I KSA. nr. 5 nævnes tillige under 23. juni 1683: Morten Thommesen og Thyge Jacobsen.²¹ KSA. nr. 3, fol. 120, 7. juli 1683.²² RA. Rgsk. 1684—88, ekstrakt s. 81 f. — Resen: Kbh. Dipl. III, s. 788.²³ RA. Rgsk. 14. aug. 1684.²⁴ RA. Rgsk. 6. sept. 1684.²⁵ KSA. nr. 3, fol. 11—15. Her omtales fra 14. sept. 1681 til 29. aug. 1683 indkøb af mursten fra Damsbo (Fyn), Præstø, enkelte partier fra Holland, gule og røde Flensborgsten samt sten fra Skåne. KSA. nr. 5 nævner

for hele perioden mursten fra Fredericia, Præstø, Strandegård, Langeland, Bækkeskov, samt store fynske mursten fra Damsbo.²⁶ Nysø-leverancerne begynder 9. april 1685 og fortsætter de fig. år: RA. Rgsk. 1688, samt rgsk. 1691, s. 34 og 39.²⁷ Extrakten, se note 22.²⁸ KSA. nr. 5, under 27. april 1687.²⁹ RA. Rgsk. 1684—89, under 23. og 29. okt. 1686.³⁰ RA. Rgsk. 1684—89, 15. april 1686.³¹ Kbh. Dipl. VII, s. 171.

³² Osvald Sirén: Nicodemus Tessin d. Y.'s Studieresor (Stockholm 1914), s. XXXV; dagbogen gengivet s. 62 ff. Om besøget ved Christianshavns kirke: Tessins memorial. Ragnar Josephson: Tessin i Danmark, s. 175; her er tillige gengivet hans dagbog, s. 179.

³³ RA. Rgsk. 1684—89, nr. 209, 28. aug. 1687.³⁴ Danmarks Kirker. Kbh. amt III, s. 66 og 168 (note 11).³⁵ KSA. nr. 5, 7. jan. 1688, se under 24. juli 1688.³⁶ RA. Rgsk. 1681—88. Extrakt 1684—88, s. 81 f.³⁷ Stenhuggeren Johan Franck er sidste gang nævnt: RA. Rgsk. 1684—89, under 28. aug. 1687. Marie salig Johan Francks er første gang nævnt smst. under 14. feb. 1688.³⁸ RA. Rgsk. 1684—89, 19. juni 1688: Neger får restbeløbet udbetalt. Smst. (nr. 419) 28. nov. 1688: Johan Francks enke får slutbeløbet for arbejdet, der er udført 1686.³⁹ Nergers arbejde ved gesimsen begynder med rgsk. dateret 28. juli 1688, og Francks enke får 11. dec. den første betaling for arkitraver, udført sa. år: RA. Rgsk. 1684—89, nr. 266 (18. feb.) og nr. 421 (11. dec. 1688).

⁴⁰ Omtalt 28. og 31. juli samt 13. okt. 1688: RA. Rgsk. 1684—89, nr. 336, 341 og 404.

⁴¹ RA. Rgsk. 1689—93, et bd. rgsk. 1689—90, s. 86 (2. sept. 1690) og s. 84 (3. maj 1690).

⁴² RA. Rgsk. 1689—90, s. 85: Marie Francks arbejde ved de fire frie piller fra 19. juli til 8. jan. 1691, ialt 3388 rdl.⁴³ RA. Rgsk. 1689—90, s. 39; 30. juli 1690.⁴⁴ RA. Rgsk. 1689—90, s. 41; 22. okt. 1690.⁴⁵ RA. Rgsk. 1689—93, et bd. rgsk. for 1691, s. 45, 53 og 70.⁴⁶ RA. Rgsk. 1691, s. 56.⁴⁷ RA. Rgsk. 1691, s. 82; 30. dec. 1691.⁴⁸ RA. Rgsk. 1691, s. 89; 18. nov. 1691.⁴⁹ RA. Rgsk. 1692, s. 40, 45, 48, 52, 57, 67 og 78 f.⁵⁰ RA. Rgsk. 1692, s. 54; 7. maj 1692.⁵¹ RA. Rgsk. 1692, s. 69; 24. nov. 1692.⁵² RA. Rgsk. 1692, s. 39; 10. januar 1693.⁵³ RA. Rgsk. 1692, s. 66; 14. dec. 1692.⁵⁴ RA. Rgsk. 1693, s. 44 (udateret).⁵⁵ RA. Rgsk. 1693, s. 70 og 72, under 8.,

15. og 25. juli 1693 (Chr. Neger).⁵⁶ RA. Rgsk. 1693, 88 f.⁵⁷ RA. Rgsk. 1693, s. 72; 5. aug. 1693.⁵⁸ RA. Rgsk. 1693, s. 95; om leverance af kobber juni-okt. 1693. Heri omtale af kontrakten 24. sept. 1692.⁵⁹ RA. Rgsk. 1693, s. 105; 7. dec. 1693.⁶⁰ RA. Rgsk. 1693, s. 82. — Om rgsk. for tømmer til klokkestolen: RA. Rgsk. 1692, s. 83.⁶¹ RA. Rgsk. 1693, s. 68; 1. juli 1693: to savskærere aflønnes for at have skåret lægter til kirkens og tårnets sparreværk.⁶² RA. Rgsk. 1693, s. 82; 7. juni 1693. Erik Pontoppidan skriver i Origines Hafniensis, s. 275, at tårnet dækkedes af »en plat og nedrig Spitze«. ⁶³ RA. Rgsk. 1693, s. 52; 23. okt. 1693. Smst. s. 57, den 28. december 1693.⁶⁴ RA. Rgsk. 1693, s. 79; 5. dec. 1693.⁶⁵ RA. Rgsk. 1694—97, s. 60.⁶⁶ RA. Rgsk. 1694—97, s. 114, 116 og 66, under 19. april, 21. maj, 31. maj og 11. okt. 1694.⁶⁷ RA. Rgsk. 1694—97, s. 143; 25. aug. 1694.⁶⁸ RA. Rgsk. 1694—97, s. 99; 20. sept. 1694.⁶⁹ RA. Rgsk. 1694—97, s. 77.⁷⁰ RA. Rgsk. 1694—97, s. 143; 4. aug. 1694: indkøb af

10 bastereb »til de smaa stillinger i vinduerne«. ⁷¹ RA. Rgsk. 1694—97, s. 102; 30. nov. 1694.⁷² Emil Marquard: Kongelige Kammerregnskaber (1918), s. 449: »... nest afvigte 13. hujus, da H.M. var udi Christianshauns kiercke, blev gifven murmesterens folk drickepenge — 2 r«. ⁷³ Rgsk. 1694—97, s. 94; 10. nov. 1694 (Tegler). Smst. s.

102, 30. nov. 1694.⁷⁴ RA. Rgsk. 1689—93, et bd. rgsk. 1693, s. 97; 25. juni 1693.

⁷⁵ RA. Rgsk. 1694—97, s. 66.⁷⁶ RA. Rgsk. 1694—97, s. 79; 10. dec. 1694. Smst. s.

103, 18. dec. 1694 (Hans Jørgen Drost). ⁷⁷ RA. Rgsk. 1694—97, s. 103; 18. dec. 1694.

⁷⁸ RA. Rgsk. 1694—97, s. 67, 133, 136 og 149. ⁷⁹ RA. Rgsk. 1689—93, s. 67, 81 og 104; rgsk. 1694—97, s. 54 f., 56, 124 f. Særlig indeholder rgsk. s. 56 en omfattende liste over materialer til stolene, indkøbt fra nov. 1695 til dec. 1697. ⁸⁰ RA. Rgsk. 1694—97, s. 125 f. — Smst. et rgsk. af 30. feb. omhandlende fire dokker til skriftestolen. ⁸¹ RA. Rgsk. 1694—97, s. 80. ⁸² RA. Rgsk. 1694—97, s. 126. ⁸³ RA. Rgsk. 1694—97, s. 99 (om ståltråd m.m. til stuk, s. 146). ⁸⁴ RA. Rgsk. 1694—97, s. 128. ⁸⁵ RA. Rgsk.

Vor Frelzers Kirke. Vestportalen.

Ældre foto.

1694—97, s. 105. ⁸⁶ RA. Rgsk. 1694—97, s. 149, noteret under 9. jan. 1696. ⁸⁷ RA. Rgsk. 1694—97, s. 67. ⁸⁸ Kbh. Dipl. VII, s. 476. ⁸⁹ Alle de følgende poster er meddelt fra rgsk. 1696, s. 151—153. ⁹⁰ Kbh. Dipl. III, s. 707. ⁹¹ Bircherods Dagbøger (ed. Molbech 1846), s. 317. — *Nyt hist. Tdskr.* II, s. 566. — O. Nielsen og P. Købke: *Vor Frelser Kirke* (1896), s. 5. ⁹² RA. Rgsk. 1694—97, s. 107. Restbeløbet 15. dec. 1699: RA. Rgsk. 1698—1706, s. 77. ⁹³ Vilh. Lorenzen: *Lambert van Haven* (1936), s. 18.

Side 504—523. Tessins alter. ¹ Ragnar Josephson: *Tessin i Danmark* (1924), s. 123, 182 (bilag 6), 185 ff. (bil. 9). ² Josephson, anf. værk, bilag 51 s. 211. ³ Josephson, anf. værk s. 126 og 208, bilag 43. Marquard: *Kgl. Kammerrgsk.*, s. 462. ⁴ Vilh. Lorenzen: *Lambert van Haven* (1936), s. 28. — Josephson, anf. værk, s. 128 flg. 85. ⁵ Josephson, anf. værk s. 213, bilag 53. ⁶ P. 87, 1696—1702: et læg fra 1702 vedr. alteret, 7. april 1700. ⁷ *Vor Frelser kirkes inventarium 1708*, s. 14 (ved embedet). ⁸ KSA. V.FK.. nr. 33, rgsk. 1731—33, fol. 38 a: [1731] betalt Søren Raadstue-tiener for Altar Modellen, hand har bragt mig (d.v. s. kirkeværgen). Inv. 1733 (embedsarkivet) meddeler s. 65, at Krieger afleverede modellen, som nu står i sakristiet. ⁹ En senere tilføjelse i Inv. 1743, s. 105, meddeler, at modellen er overført til overpræsident Braem, hvilket er bekræftet i inv. 1747 og de flg. inventarier (alle ved embedet). ¹⁰ Gengivet hos Josephson, anf. værk s. 132 fig. 89. ¹¹ *Konsthistorisk tidsskrift XXXI* (1962), s. 6—11; J. Montague: *The Church Decorations of Nicodemus Tessin the Younger*. ¹² Oplysningerne om det franske marmorbrud hidrører fra billedhuggeren Vitus Nielsen. Josephson, anførte værk s. 217 ff., bilag 56 og 57. Om besværlighederne med at få losset de fire tunge søjler, se Friis: *Bidrag til dansk Kunsthistorie*, s. 44. ¹³ Josephson anf. værk, s. 219, bilag 57, 26. okt. 1695. ¹⁴ V. Thorlacius-Ussing: *Billedhuggeren Thomas Quellinus* (1926), s. 118. ¹⁵ P. 87. 1696—1702, læg 1702; heri omtale af kontrakten 24. oktober 1697. ¹⁶ P. 87. 1696—1702, under 16. maj 1700. Gengivet hos F. R. Friis, *Ridrag til dansk Kunsthistorie*, s. 51. ¹⁷ Thorlacius-Ussing, anf. værk s. 121. — P. 86. 1704, fol. 55 f. ¹⁸ F. R. Friis, anf. værk, s. 49 (kilden er P. 87. 1696—1702, læg 1702, under 8. marts 1700). ¹⁹ Friis, anf. værk, s. 52, note 1: Nicolas Dajon får 5 rdl. for at bringe de store billeder fra den gamle til den nye kirke. ²⁰ Friis, anf. værk, s. 45 f. ²¹ Thorlacius-Ussing, anf. værk s. 121. Af alterets bestanddele manglede vistnok endnu arkitraven (se s. 514). Desuden viser det store opbud af mandskab fra Holmen i 1728, at det var først ved den lejlighed, det tunge marmorværk blev opstillet (nedenfor s. 513). ²² KSA. V. F. K. nr. 28: Rgsk. 1707—13, s. 28 og 31. ²³ Smst. s. 128, under 8. dec. 1710. ²⁴ Gerckens overslag af 19. feb. 1725: »Solte an dem bereits stehenden untersten werck die fugen ... mit Marmor Kitt aussgemachet« (P. 87. 1725, bilag 350). ²⁵ Friis, anf. værk, s. 52 (P. 87. 1716, 11. april). ²⁶ P. 87. 1728, bilag 350 f., 19. januar 1725; trykt hos Friis, anf. værk s. 54 f. ²⁷ NM. Det særlige Kirkesyn 19/55: *Vor Frelser kirke*; N. J. Termansens restaureringsberetning, dat. 18. juni 1955. ²⁸ Det særl. Kirkesyns arkiv, under 3. nov. 1955: synet har efter indgående undersøgelse ment, at den ødelagte engel med kalken har en trækærne fra beg. af 1700'rne. ²⁹ P. 86. 1725. ³⁰ P. 87. 1728, bilag 351—52, 12. jan. 1729. Trykt hos Friis, anf. værk, s. 57. ³¹ Tessin synes at have ønsket, at vinduerne helt skulle dækkes: brev til Knuth, dat. 8. Maj 1695, gengivet hos Josephson, anf. værk s. 213, bilag 53; man nøjedes med at blænde lysningen, og således stod vinduerne til 1890. ³² Gerckens overslag af 19. feb. 1725 i P. 87. 1728, bil. 350. KSA. V.F.K. nr. 33, rgsk. 1731—33, s. 86, udateret. ³³ Friis, *Ridrag etc.*, s. 47. ³⁴ Friis, anf. værk, s. 53. — P. 87. 1728, bilag 351, 19. juni 1725. ³⁵ Friis, anf. værk, s. 55: »Die Haubt Gesimpse über die Colonaden nach den Model, von Holtz werck zu verferdigen, solche mit Coleurten gemachten Marmor über zu zihen ...« (P. 87. 1728; bilag 350 nr. 6, 19. jan. 1725). ³⁶ Hverken konsoller eller rosetter er antydnet på Tessins to tegninger. Om de fandtes på modellen, vides ikke. Da Krock 1728 synede alteret, anførte han, at alt var udført efter modellen, og at intet manglede, » ... ja an die Architectur ist mehr

Arbeit gemacht als auf dem Modell sich befindet« (P. 87. 1728; bilag 351, 21. dec. 1728). Der er således en mulighed for, at konsollerne er en senere tilsætning; men da de er kommet tidligt, er de måske tilføjet efter Tessins anvisning.³⁷ Josephson, anf. værk, s. 213, bilag 53.³⁸ Josephson, anf. værk, s. 214.³⁹ V. Thorlacius-Ussing: Billedhuggeren Thomas Quellinus (1926), s. 113—22. Arkivalierne vedr. billedhuggerarb. findes i P. 87. 1696—1702, læg dateret 1702, og er trykt hos Friis, anf. værk, s. 48—52.⁴⁰ Thorlacius-Ussing, anf. værk, s. 119.⁴¹ Friis, anf. værk, s. 54.⁴² NM. Det særlige Kirkesyns arkiv.⁴³ KSA. V.F.K. nr. 10, brevkopibog 1696—1746, s. 49.⁴⁴ Osvald Sirén: Tessins studieresor (1914), s. 164.⁴⁵ Josephson, anf. værk, s. 313.⁴⁶ KSA. V.F.K. nr. 10, brevkopibog 1696—1746, s. 68.⁴⁷ Danske Vitruvius I, s. 83.⁴⁸ KSA. V.F.K. nr. 11, brevkopibog 1746—77; 17. marts 1773, s. 390.⁴⁹ Peder Paludan: Saml. til en Beskrivelse over Christianshavn (1791), s. 71.⁵⁰ Extraordinaire maanedlige Relationer 29. sept. 1732. — KSA. V.F.K. nr. 33, rgsk. 1731—33, fol. 81 a, udateret 1732: »For Musiqve som paa Michaeli Dag blev holdet; hvilken var dend første Dag at det Nye Altar og Chor blev aabnet efter dets Forfærdigelse, betalt til Organist Thilo — 6 rdl.«⁵¹ KSA. V.F.K. nr. 78, rgsk. 1770—88, 14. og 28. nov. 1772 samt 31. marts 1773, fol. 10.⁵² KSA. V.F.K. nr. 78, rgsk. 1770—88, 21 f., under 3. marts 1774.⁵³ KSA. V.F.K. nr. 81, rgsk. 1809—25; heri et bd. rgsk. 1812, s. 11, under 29. dec. 1812.⁵⁴ KSA. V.F.K. nr. 82, rgsk. 1826—42; heri rgsk. 1832, s. 13.⁵⁵ KSA. V.F.K. nr. 94, rgsk. 1862—82; heri rgsk. 1875, s. 7, under 3. aug. 1875.⁵⁶ Smst. under 28. okt. 1878.⁵⁷ Træskulpturerne blev restaureret i Nationalmuseet af billedhuggeren Skjold Lund, hvorefter de af konservator N. J. Tjernansen fik en overfladebehandling som af hvidt marmor, således som i sin tid angivet af Tessin.

S. 524—540. *Vor Frelasers kirkes spir.* ¹ Peder Paludan: Samlinger til en Beskrivelse over Christianshavn og Frelserens Kirke (1791), s. 78; fodnoten. ² Nielsen og Købke: *Vor Frelasers Kirke* (1896), s. 7. P. Paludan, anf. værk, s. 78. ³ KSA. Magistratens kopibog 1744 B, nr. 63; 30. sept. 1744. ⁴ Fr. Weilbach: *Architekten Lauritz Thura* (1924), s. 111 f. ⁵ KSA. Nr. 6, s. 4 f. ⁶ KSA. Nr. 6, s. 4; 8. feb. 1745. KSA. Nr. 75, fol. 103; 1. maj 1745. ⁷ KSA. Nr. 6, s. 4; 15. okt. 1744 og 30. jan. 1745. ⁸ KSA. Nr. 6, s. 4 f.; 16. maj 1747. ⁹ KSA. Nr. 6, s. 5; 14. juni 1747, med henvisning til kgl. res. af 30. juni. Sml. RA. Danske Kancelli, Supplikprotokol 1747, nr. 1480. ¹⁰ Kgl. Bibi., Gl. kgl. Saml. 728 (den hidtil utrykte 3. del af Thuras Danske Vitruvius), s. 703.

¹¹ KSA. Nr. 6, s. 5; 3. og 13. nov. 1747. ¹² D. Kanc. Supplikprotokol 1747, andet halvår, nr. 1126; 20. nov. 1747. ¹³ Danske Vitruv. III (se note 10), s. 704. — Thura: *Hafnia Hodierna* (1748), s. 304, note 2. ¹⁴ D. Kanc. Supplikprot. 1747, 2. halvår, nr. 1167. Her findes også meddelelsen om, at Thuras opfattelse er »contrair« imod Eigtvæds; desuden også hele den øvrige diskussion med Ramus om forholdet ml. fedt- og sandsten. Sagen er tillige kort refereret i KSA. Nr. 6, s. 5 f.; 15., 17. og 22. nov. 1747. ¹⁵ D. Kane. Supplikprot. 1748, første halvår nr. 876: Holstein indsender 19. marts 1748 Thuras og Eigtvæds divergerende opfattelser og meddeler, at Thura, for at have ryggen fri, ønsker en upartisk opmand, hvorefter magistraten henvender sig til Ramus. ¹⁶ D. Kane. Supplikprot. etc., under 21. maj 1748. ¹⁷ KSA. Nr. 6, s. 6; 30. nov. og 4. dec. 1748.

¹⁸ Gengivet hos Weilbach: L. Thura, s. 114. ¹⁹ KSA. Nr. 6, s. 6; 8. feb. 1748. ²⁰ KSA. Nr. 6, s. 7 og 11; 4. og 10. marts 1749. ²¹ KSA. Nr. 7, 4. læg: materialrgsk. 1749—50.

— På en løs seddel meddeles: d. 17. marts begyndt ved Christianshavns kirke; 11 mand fra 17. til 23. marts. ²² Fr. Weilbach, der i sin bog om Thura indgående har behandlet spirets historie, siger s. 115, at man først nu, da det var besluttet at opføre spiret af træ, byggede et stokværk til på det murede tårn, medens sandheden er en anden: stokværket var der fra Lambert van Havens tid, men det måtte stryges, hvis spiret var blevet bygget af sten; nu blev det bibeholdt. ²³ De nævnte vaser er ved fejltagelse

omtalt flere gange senere, endda så sent som 1834 i: KSA. Nr. 61, Brandtaksation af 6. maj 1834. ²⁴ KSA. Nr. 11, s. 92; 2. april 1749: »Da Torntaget ... straxen efter forestaaende Paaske Helligdage skal afbræckes ...« Påskedag faldt 1749 på den 6. april. ²⁵ KSA. Nr. 7, 3. hæfte: materialrgsk. 1749—50; 25. april, 13. og 30. maj 1749. ²⁶ KSA. Nr. 11, s. 95; 14. april 1749. ²⁷ Murarbejdet var mulig mere omfattende, end det direkte kan læses af regnskaberne. KSA. Nr. 11, s. 101 f. har så sent som 24. sept. 1749 en post vedrørende de gamle gesimsssten, der skal nedtages fra tårnet og derefter sælges. Smst. s. 119 meddeles det, at murarbejdet først var helt afsluttet i juni 1750. ²⁸ KSA. Nr. 6, s. 105 f., 107, 113 og 115. ²⁹ Weilbach: Thura, s. 108. ³⁰ KSA. Nr. 7, et læg med kapitalrgsk., under 9. april 1750: Jacob Høvinghof har efter Thuras ordre leveret »Christi billede forfærdiget af kaaber med seyerfahne«. Jfr. smst. fol. 14 a og 37 a. ³¹ Københavnske Danske Posttidender, 28. juni 1749. ³² KSA. Nr. 7, andet hæfte; arb. vedr. den ydre trappe er nævnt fra februar til sept. 1750. ³³ Da. Yitruv. III, s. 707 ff. Gengivet hos Weilbach, anf. værk, s. 115. ³⁴ KSA. Nr. 7, andet hæfte, s. 26; 16. april 1750. ³⁵ Da. Yitruv. III, s. 714. Weilbach siger, anf. værk s. 115, vistnok fejlagtig, at det var tømmermesterens tale, der blev nedlagt i kuglen. Bankes vers er gengivet hos Paludan, Christianshavns Beskrivelse (1791), s. 66. ³⁶ KSA. Nr. 6, s. 115—17; særlig under 24. maj 1751, s. 117. ³⁷ KSA. Nr. 7, fra januar til juni 1752; sidste udgift er indført i andet hæfte s. 65 under 14. juni 1752. ³⁸ KSA. Nr. 6, s. 119; 3. nov. 1751. ³⁹ KSA. Nr. 6, s. 113, 119 og 125. — KSA. Nr. 7, s. 43 ff. ⁴⁰ Da. Yitruv. III, s. 715. ⁴¹ Smst. s. 724 f. ⁴² Eberhard Hempel: Francesco Borromini (Wien 1924), s. 192. ⁴³ Da. Vitruv. III, s. 705. ⁴⁴ KSA. Nr. 11, s. 179 f. Den 6. sept. foreslår værgen, at der sættes lås for tårndøren for at »forekomme den daglige opløben paa kirkens taarn og spir«.

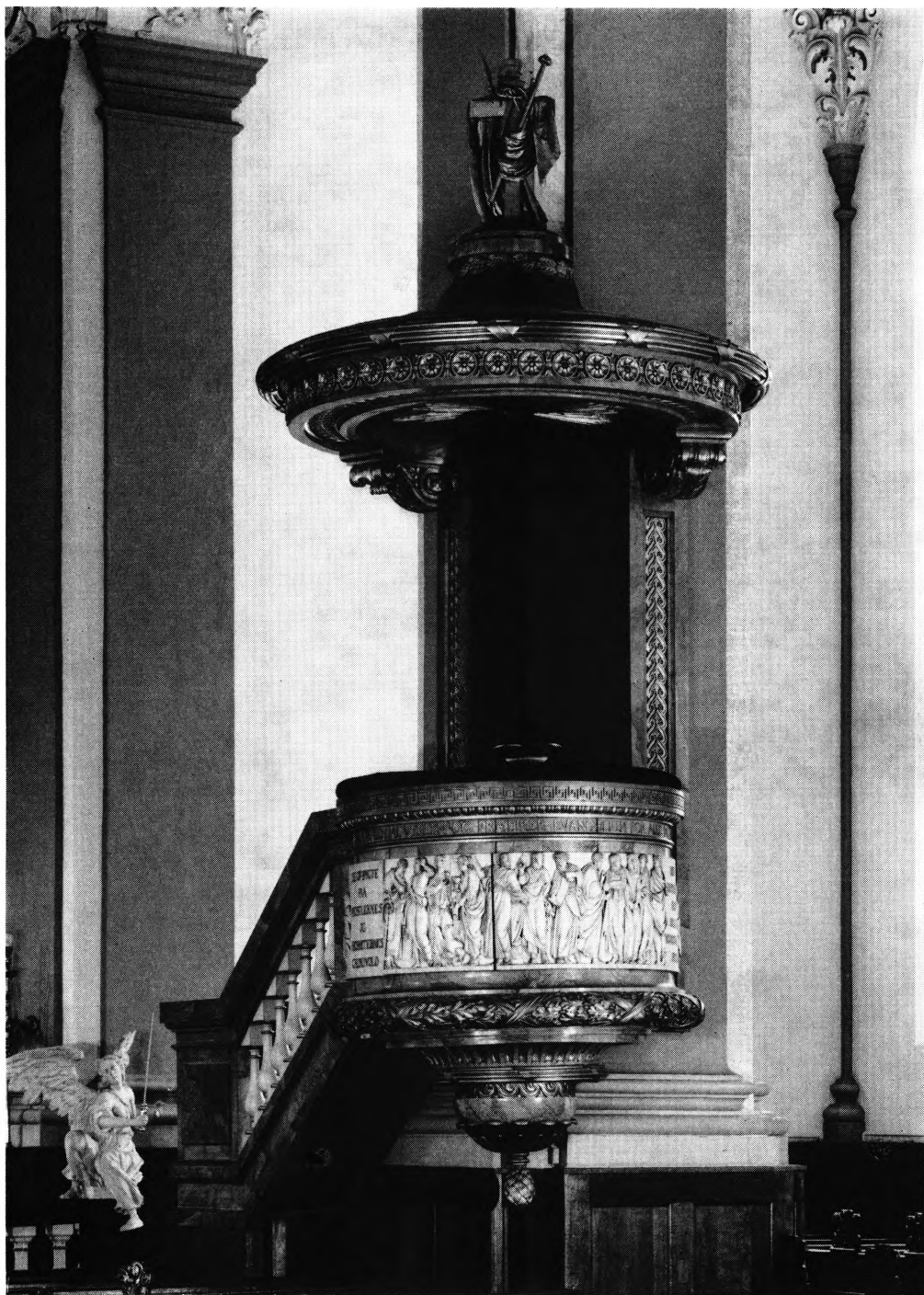
S. 541—555. Kirkebygningen fra 1750 til nutiden. ¹ KSA nr. 11, s. 431; 23. juli 1777.

² NM. S. K. Vor Frelser Kirke, nov. 1944. ³ RA. Rev. Rgsk. 1694—97, s. 87; 25. juli 1696. ⁴ Som note 3, s. 94; 30. maj 1696. ⁵ KSA nr. 32, fol. 149 b; udateret udg. 1730—31. ⁶ KSA nr. 11, s. 46; 27. juli 1747. ⁷ Som note 3, s. 98; 25. feb. 1696.

⁸ O. Nielsen og P. Købke: Vor Frelser Kirke, s. 9. ⁹ KSA. nr. 60: Kirkesynsbogen 1863—1924, s. 144. ¹⁰ KSA. nr. 61: Diverse dokumenter 1738—1865; 15. nov. 1851 og 16. dec. 1853. ¹¹ KSA nr. 60, s. 58—67. ¹² NM. S. K. Vor Frelser Kirke, 19. juni 1933. ¹³ KSA nr. 63: Diverse dok. 1805—93, 2. læg, udateret: restaureringen 1889.

¹⁴ KSA nr. 37: rgsk. 1743—47, fol. 68. ¹⁵ KSA nr. 78: rgsk. 1771—78, fol. 7. ¹⁶ Inventarium 1791, s. 180 (embedsarkivet). — KSA nr. 79: rgsk. 1793, s. 12. ¹⁷ KSA nr. 8: Sager vedr. reparationer 1813—28, under 8. juni 1815, 25. april 1816 og 6. marts 1818. — KSA nr. 81: rgsk. 1817, et læg med generalrgsk. 1816—17, s. 6. ¹⁸ KSA nr. 62: Div. dok. 1746—1861; overslagene 1847; samlet oversigt over istandsættelsen 1849—53; smst. under 1856 (udateret). ¹⁹ Stenhuggeroverslag ved Becher og Romanelli af 14. aug. 1854: KSA nr. 62, div. dok. 1746—1861. Smst. udateret rgsk. 1857. ²⁰ KSA nr. 61: Div. dok. 1738—1865, 26. jan., 23. april og 1. nov. 1864. — KSA nr. 60: Kirkesynsbog 1898, s. 254. ²¹ Vor Frelser kirke var første gang på finansloven 1895—96: ²² Kirkesynsbog s. 194. ²³ Som note 22. ²⁴ Kirkesynsbog s. 201, 16. okt. 1890. — Nielsen-Købke: Vor Frelser Kirke, s. 9 f. ²⁵ Kirkesynsbog 1891, s. 202. ²⁶ Kirkesynsbog 1898, s. 254. ²⁷ Vor Frelser kirke var første gang på finansloven 1895—96: Kirkesynsbogen s. 231, under 18. okt. 1895. ²⁸ Kirkesynsbogen 1909—10, s. 322 f. — Oplysn. fra mindetavlen i tårntrappen. ²⁹ Kirkesynsbogen, under 20. nov. 1909, s. 324 f. — Mindetavlen i tårntrappen.

S. 556—601. Inventar. ¹ RA. Rgsk. 1694—97, s. 85 og 88. ² KSA. nr. 28. Rgsk. 1707—13, s. 128; 8. dec. 1710. ³ P. 87. 1715, bilag 93; 31. dec. 1714. ⁴ KSA. Magi-stratens resolutionsprotokol 1719—22, s. 118; 27. maj 1720. — KSA. nr. 30. Rgsk. 1719

Vor Frelsers Kirke, Prædikestol 1773.

L.L. 1965

—23, fol. 39 a. ⁵ NM. Særlige Kirkesyn: Yor Frelser kirke, korresp. marts-april 1948. ⁶ KSA. nr. 62. Div. dok., 6. juni, 19. aug. og 7. dec. 1825. ⁷ KSA. nr. 59. Værgens noticebog 1861, s. 5. ⁸ KSA. nr. 62, 22. juli, 2. aug. og 13. dec. 1825. ⁹ Marquard: Kg. Kammerrgsk., s. 477. ¹⁰ RA. Rgsk. 1694—97, s. 97. — KSA. nr. 74, rgsk. 19. juni 1734, s. 80. ¹¹ KSA. nr. 61. Div. dok., 6. dec. 1824. — KSA. nr. 60, inv. 1863, s. 15. ¹² Inv. 1708, s. 10. ¹³ NM. Særlige kirkesyn: Vor Frelser kirke, 25. okt. 1957 (Asta Bønnelyckes beretning om messehaglen istandsættelse). ¹⁴ KSA. nr. 75. Rgsk. 27. marts 1747, fol. 146. — KSA. nr. 11. Brevkopibog s. 72 f. ¹⁵ Inv. 1751, s. 134. — KSA. nr. 76, fol. 67, 1. april 1749. ¹⁶ KSA. nr. 11, s. 80 og 96. — KSA. nr. 76, fol. 72 f. ¹⁷ KSA. nr. 60, kirkens inv. 1863, s. 16. ¹⁸ Inv. 1708, s. 9. ¹⁹ Pontopidans danske atlas II, s. 204. — Jonge: Københavns Beskrivelse II, s. 424. ²⁰ RA. Rgsk. 1694—97, s. 105; 19. juli 1697. ²¹ Som note 20, s. 96; 30. maj 1696. ²² KSA. nr. 60. Inv. 1863, s. 12. ²³ KSA. nr. 32. Rgsk. 1727—31, fol. 151 b. ²⁴ KSA. nr. 33. Rgsk. 1731—33, fol. 86—87. ²⁵ KSA. nr. 31. Rgsk. 1725, fol. 73 b. ²⁶ RA. Rgsk. 1694—97, s. 152; 15. april 1696. ²⁷ KSA. nr. 61. Div. dok., 28. okt. 1771. ²⁸ KSA. nr. 78. Rgsk. 13. juni 1772, fol. 5. ²⁹ KSA. nr. 11. Brevkopibog s. 375 f.; 7. aug. 1772. ³⁰ Jonge: Kbh.v.s Beskrivelse II, s. 422. ³¹ KSA. nr. 11, s. 398. ³² Karl Wilh. Tesdorpf: Johannes Wiedewelt (1933), s. 33. ³³ P. Paludan: Christianshavns Beskrivelse, s. 78. ³⁴ RA. Rgsk. 1698—1706, s. 47; 12. sept. 1699. ³⁵ RA. Rgsk. 1694—97, s. 95; 30. maj 1696. ³⁶ KSA. nr. 30, fol. 20 a; 9. aug. 1719. — Inv. 1719, s. 48. ³⁷ Tegn. og brev i Københavns Bymuseum. ³⁸ Første indkøb af tømmer til stoleværket 16. juni 1696, se RA. Rgsk. 1689—93, fol. 67. Med jævne mellemrum afspejles senere indkøb i Rgsk. op til 1697. — Snedkerarbejde 1696: ved Didrik Tegler, Peder Mortensen og Maria sal. Morten Levins, se RA. Rgsk. 1694—97, fol. 94—96; 30. maj 1696. ³⁹ NM. Arkiv. Evakueringsskab. ⁴⁰ Nuværende nummerering: lige numre nord for, ulige nr. syd for midtergangen, udgående fra de forreste stole ned langs midtergangen og igen op imod koret langs gangene i sideskibene. — Gamle nummerering: mandsstole nr. 1, 2, 3 — fortløbende; kvindestole nr. 1, 2, 3 — fortløbende. Se stolestadergsk. i kirkens rgsk. på KSA. og stolestadebøger, KSA. nr. 24 og 25. ⁴¹ RA. Rgsk. 1694—97, fol. 125 f., 28. feb. 1695 fl., vognleje ved transport af »Ducker« fra billedhuggeren. Ibidem, fol. 101, 11. aug. 1696: Chr. Nerger for 128 alm. og 26 store dokker. ⁴² RA. Rgsk. 1694—97, fol. 88; 25. juli 1696. — KSA. nr. 24: Stolestadebog 1696—1733, fol. 1; stol nr. 9 med 6 stader betegnes 1696 som kongestol, 1711 som geheimeråd Adlers stol. ⁴³ KSA. nr. 63: Div. Dokumenter 1805—93, udateret meddelelse om restaureringen 1889. ⁴⁴ KSA. nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, s. 17. ⁴⁵ Dokker til skriftestol m. m.: RA. Rgsk. 1694—97, fol. 126 (i året 1695), samt fol. 101, 11. aug. 1696. — Stolenes placering i koret, se Thurah, Danske Yitruvius I, Tab. LXXXII. ⁴⁶ Andet udstyr: Inv. 1708. — Raskes gardiner: KSA. nr. 32, rgsk. 1727—31, fol. 104 a (1729). ⁴⁷ KSA. nr. 76: Rgsk. 1751—55, fol. 153; 26. sept. 1754. ⁴⁸ Inv. 1788, s. 161. ⁴⁹ Peder Mortensen for tvende store stole i koret: RA. Rgsk. 1694—97, fol. 96; 30. maj 1696. ⁵⁰ I et over-slag 1851 foreslog N. S. Nebelong stole og panelværk i koret fjernet, klokker- og degne-stol dog kun midlertidigt, se: KSA. nr. 62, div. dok. 1746—1861, 2. maj 1851. ⁵¹ KSA. Nr. 62: Diverse Dokumenter 1746—1861, 1. juni 1860. KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, p. 17. Bloch Suhr: Yor Frelser Kirke etc., 1853, p. 17. ⁵² KSA. Nr. 24: Stolestadebog 1696—1733, samt Rgsk. i KSA. ⁵³ KSA. Nr. 24: Stolestadebog 1696—1733, fol. 409. ⁵⁴ KSA. Nr. 33: Rgsk. 1731—33, fol. 83 b, udateret 1732—33; ibidem om pulpiturets marmorering. ⁵⁵ KSA. Nr. 8: Sager vedr. Reparation 1813—26, 6. marts 1818, Malling til magistraten. ⁵⁶ Kbh. Dipl. YII 54, 5. sept. 1683. ⁵⁷ KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 37, 26. apr. 1729 og fol. 65 ff., 13. aug. 1731; KSA. Nr. 32: Rgsk. 1727—31, fol. 104 b ff., 1729; ibidem, fol. 153 a, 1730—31. Pulpitur nr. 3 lå på det gamle alters plads, KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 281, 9. apr. 1742. For sin store ihærdighed ved pulpiturens opførelse modtog værgen Jo-

han Otto Felsen af magistraten stol nr. 16 til gratis disposition, KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 68; 20. aug. 1731.⁵⁸ Om anbringelsen af pulpiturene, se Thurah, Danske Yitruvius I, Tabula LXXXII.⁵⁹ KSA. Nr. 33: Rgsk. 1731—33, fol. 39 b, udateret 1731.⁶⁰ Niels Brock og flere anonyme, KSA. Nr. 78: Rgsk. 1781—82, fol. 9.⁶¹ KSA. Nr. 78: Rgsk. 1781—82, fol. 11, 28. feb. 1782.⁶² KSA. Nr. 78: Rgsk. 1782—83, fol. 12, 3. dec. 1782.⁶³ Beskrivelse af pulpiturene hos Bloch Suhr: Vor Frelzers Kirkes etc., p. 15.⁶⁴ Grundplan til nederste etage af sdr. pulpitur vedlagt et forslag til ændring af kongestolen, udateret, se KSA. Nr. 62: Diverse Dokumenter 1746—1861.⁶⁵ KSA. Nr. 78: Rgsk. 1782—83, fol. 11, 3. dec. 1782; KSA. Nr. 61: Diverse Dokumenter 1738—1865, 6. maj 1834, ang. assurance; skrivelsen omtaler til forskerens forvirring hele 19 pulpiturestole nede i kirken »deels i 1 Etages deels i 2 Etages Højde«. ⁶⁶ KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, p. 192, syn 1889; KSA. Nr. 63: Diverse Dokumenter 1805—93, udateret 1889, pulpiture nedrevet 1. juni 1889, brystpanel anvendt i sakristi, kaldet skriftstol.⁶⁷ Kbh. Dipl. VII, s. 454 f.⁶⁸ Kilderne til denne sag er ikke meget tydelige. Transporten finder sted som nævnt i note 69 den 15. april, og organisten ved Vor Frue kirke får betaling den 29. juni (RA. Rgsk. 1694—97, s. 107). Man skulle således tro, at der var tale om eet positiv til indvielsen og et andet til den videre kirketjeneste. Det sandsynligste er dog, at der er tale om eet og det samme, skønt O. Nielsen i sit folioværk om kirken (s. 5) synes at regne med to forskellige orgeler.⁶⁹ RA. Rgsk. 1694—97, s. 138.⁷⁰ Kontraktens dato, men ikke dens ordlyd ses af: RA. Rgsk. 1694—97, s. 107; under 11. aug. 1696.⁷¹ RA. Rgsk. 1698—1706, s. 77; 15. dec. 1699.⁷² RA. Rgsk. 1694—97, s. 101.⁷³ RA. Rgsk. 1698—1706, s. 71.⁷⁴ RA. Rgsk. 1698—1706, s. 79.⁷⁵ RA. Rgsk. 1698—1706, s. 77.⁷⁶ Meddelelserne om orgelpiberne og orgelbygning i Danmark i 17. århundrede stammer fra orgelbygger Poul-Gerhard Andersen, som redaktionen skylder megen tak. — Om orgelet, se desuden Niels Friis: Orgelbygning i Danmark (1949), s. 99 ff.⁷⁷ KSA. nr. 33, rgsk. 1731—33, fol. 82 b; udateret 1732: snedkeren Johan Michel har efter magistratsordre forfærdiget et nyt galleri omkring orgelværket. Billedskærerens navn ses ikke at være overleveret.⁷⁸ KSA. nr. 11, Brevkopibog, s. 1 ff., 7 f., 29 f., 32 fl. — Inv. 1747, s. 121. — KSA. nr. 75, rgsk. 1743—47, fol. 152.⁷⁹ KSA. nr. 11, s. 384 ff., 424 f. — KSA. nr. 78, rgsk. 1773—79, fol. 34, 43 og 44. — KSA. nr. 11, s. 429.⁸⁰ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Helsingør 1798—99, læg 1799. — Heri en meddelelse om, at Scheer er benyttet af abbed Yogier til forandring af to orgler på Christianshavn. Jfr. Poul-Gerhard Andersen: Orgelbogen (1955), s. 230. Det vides også, at Yogier holdt orgelkoncert i Vor Frelzers kirke, jfr. P. S. Rung-Keller i »Vor Frelzers Kirke« (1946), s. 128.⁸¹ P.-Gerh. Andersen i Organistbladet, 23. årg. 1957, s. 127.⁸² KSA. nr. 62, div. dok. 6. april og 29. aug. 1826. — KSA. nr. 82, rgsk. 15. sept. og 8. aug. 1827, s. 12—14.⁸³ KSA. nr. 62, under 13. okt. 1854, samt 15. jan., 9. juni, 29. juni, 3. juli 1855; endv. KSA. nr. 63, under 25. sept. 1854.⁸⁴ KSA. nr. 60, kirkesynsbog 1863—1924, s. 193 f.⁸⁵ Medens inv. 1708 nævner to blokke ved kirken, har alle de øvrige inventarier fra 1700'rne kun een blok. Der har dog efterhånden været tre, hvad der fremgår af Jonges og Paludans skrifter. Fra 1818 nævnes de alle i kirkens arkivalier: KSA. nr. 3, sager vedr. istandsættelse 1813—28, under 31. dec. 1818.⁸⁶ KSA. nr. 63, 30. marts 1853. Heri omtales fornyelsen af blokkenes træværk.⁸⁷ RA. Rgsk. 1681—89; heri udgiftsprotokol 1684—89; 8. dec. 1684.⁸⁸ Inv. 1708, s. 14. — Bloch Suhr, anf. værk s. 8.⁸⁹ Paludan, anf. værk s. 81 f.⁹⁰ KSA. nr. 8; 31. dec. 1818 (jfr. note 85).⁹¹ Inv. 1789, s. 179.⁹² Jonge II, s. 421. — Paludan, anf. værk s. 89 f.⁹³ Nævnt i alle inv. fra 1700'rne, samt i anf. værker af Jonge og Paludan.⁹⁴ Tre tavler til tolvprædiken og aftensang er nævnt i inv. 1708, s. 13.⁹⁵ Georg Garde: Danske silkebroderede Lærredsduge (1961), s. 244.⁹⁶ Omtalt i sakristiet i inventarierne fra 1700'rne.⁹⁷ Bloch Suhr: Vor Frelzers Kirke (1853), s. 13 f. — O. Nielsen og P. Købke: Vor Frelzers Kirke (1896), s. 8 og 21. — KSA. nr. 8, under 31. dec. 1818.⁹⁸ En oplysning i denne tavle om, at kirkegården 1918,

1923 og 1927 hegnedes med mure angår kirkegården på Amagerbrogade. ⁹⁹ Inv. 1708, s. 13. — Inv. 1737, s. 74. — KSA. nr. 10, s. 292 ff. — Nielsen og Købke, anf. værk, s. 20. ¹⁰⁰ Inv. 1737, s. 75. — KSA. nr. 10, s. 292 ff. ¹⁰¹ KSA. nr. 10, s. 292 ff. ¹⁰² H. Holck: Kiøbenhavn's Sogne-Kirkers Beskrivelse (1775), s. 105. — KSA. nr. 13: arvebegrovelser 1696—1736, s. 44; 22. nov. 1720. ¹⁰³ Omtalt i sakristiet fra 1716 (inv. 1716) og siden stadig på samme sted. ¹⁰⁴ KSA. nr. 60: Kirkesynsbogen 1863—1924, s. 93. — KSA. nr. 63: diverse dok. 1805—93, 2. læg, udateret 1889. — Nielsen-Købke, anf. værk s. 20. ¹⁰⁵ Inv. 1696 (embedsarkivet), s. 5 f. ¹⁰⁶ Inv. 1708, s. 13. — Inv. 1743, s. 102. — Inv. 1779, s. 146. ¹⁰⁷ Inventarium 1713. ¹⁰⁸ Om tårnuret, R. Berg: Det gamle Taarnuhr i Vor Frelser's Kirke paa Christianshavn. Kbh. 1920. ¹⁰⁹ RA. Rgsk. 1696—97, fol. 109, ibidem 1697—1706, fol. 73 ff. — Om Johannes Mercki, Bering Liisberg: Urmagere og Ure i Danmark, Kbh. 1908, s. 169 f. ¹¹⁰ KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 132; 30. maj 1736. ¹¹¹ KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 136—37; 7. maj 1746. ¹¹² KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 337; 6. juli 1744. ¹¹³ KSA. Nr. 75: Rgsk. 1743—47, fol. 63; 16. nov. 1744. Andreas Bjørn skænker 132 rdl. ¹¹⁴ KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 367; 9. dec. 1744, P. Mathiesens regnskab for urskiver. ¹¹⁵ KSA. Nr. 11: Brevkopibog 1746—77, p. 95, nedtagning 14. april 1749 — ibidem p. 100, 24. sept. 1749 om ophængning. ¹¹⁶ KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, p. 150; 22. sept. 1882. ¹¹⁷ KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, p. 245; 1896. ¹¹⁸ KSA. Nr. 31: Rgsk. 1723—26, fol. 69 b; 31. maj 1725. Den måde, klokken hænger på, gør tydningen af indskriften usikker. ¹¹⁹ Om leje af en sluffe til klokkens transport fra Gyldenløves Gård og andre foranstaltninger i forbindelse med klokkens oplag, RA. Rgsk. 1681—88, 9. aug. 1682. ¹²⁰ RA. Rgsk. 1693, fol. 79; 5. dec. 1693. ¹²¹ Anførte værk s. 20. ¹²² RA. Rgsk. 1694—97, fol. 108; 1. dec. 1696. ¹²³ NM. Særlige Kirkesyns Journal Nr. 4/30; 30. jan. 1930 — her gengives »Indskrift paa den Klokke, der omstøbes til Brug for det nye Klokkespil«. ¹²⁴ Om klokkespillet 1928—32, se P. S. Rung-Kellers afsnit i »Vor Frelser's Kirke«, Kbh. 1946, s. 121 ff. — I en privat tryksag fra april 1932, som velvilligst er meddelt redaktionen af organist W. Wingum, har Rung-Keller ved klokkespillet's fuldendelse leveret en nøjere beskrivelse. ¹²⁵ NM. Særlige Kirkesyns Journal 9/4 1953. — Venligst bekræftet af organist W. Wingum. ¹²⁶ Scherrenbein leverede 1700 en kvarterslagklokke til urværket, se RA. Rgsk. 1698—1706, 3. feb. 1700. — Timeklokken, R. Berg, Det gamle Taarnuhr i Vor Frelser's Kirke, 1920, s. 4. ¹²⁷ Efter Scherrenbeins omstøbning af klokkerne 1699 vejede de henholdsvis 2 skippund, 6 lispund og 6 pund, og 2 skip-pund, 17 lispund og 6 pund, se RA. Rgsk. 1698—1706, fol. 69; 10. nov. 1699; — til omstøbningen var brugt de to gamle klokker, af hvilke den største har været Michel Dalmands fra 1640 og den mindste Claus v. Dams (se under Gamle Kirke s. 483), en gammel lysekrone, fem lysearme, en lysestage og et lille bækken. Ifølge ubekræftede og sandsynligvis fejlagtige oplysninger skulle disse to klokker være tilgaaet kirken som nye i 1688, se bl. a. NM. Særlige Kirkesyns Journal 10/30; marts 1931. ¹²⁸ Nedfald, se KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1096—1746, fol. 359; 9. dec. 1744. — Omstøbning, se KSA. Nr. 75: Regnsk. 1743—47, fol. 105; 8. sept. 1745. ¹²⁹ Den i 1745 omstøbte klokke sprukken, se KSA. Nr. 11: Kopibog 1746—77, s. 93; 3. feb. 1749. — Henrik Tessin for at omstøbe klokken, 34 rdr. 5 mk., se KSA. Nr. 76: Rgsk. 1747—51, fol. 149; 11. aug 1750.

Kirkegård p. 602—608. ¹ Forbudet gennemførtes to år senere på Christianshavn end i den øvrige del af København. Se Festskrift i Anl. af Vestre Kirkegaards 50 Aars Bestaaen, Kbh. 1920, p. 39 f. ² KSA. Nr. 79. Regnsk. 1788—1803, fol. 8—9; Januar og April 1791. — Inventarium 1791, s. 179 ff.: om indretningen af denne kirkegård.

³ RA. Rgsk. 1639, 16. sept. 1640, kontrakt mel. Hans Knip og Niels Trolle om opfyldning af kirkegården med »god Jord, leer, saand og torff«. ⁴ Ibid. Læg m. bygningsrgsk. sommer/efterår 1640: Bolværk for kirken, et ditto fra kirken til Mats Pouelsens Huse.

Ibid. 26. okt. 1641, syn på plankeværk om kgd. ⁵ Ibid. 23. juli 1640, Andreas Kristofer leverer hængsler til kirkegårdsport. ⁶ KSA. Nr. 28, 29 og 74, Rgsk. 1707—13, 1713—15 og 1715—19. Den gl. kgd. bliver 1709 indgroftet, får en port for og bliver beplantet med asketræer; hovedkirkegården var indhegnet allerede 1692 (s. 606) og få år senere beplantet med linde- og rønnetræer, se RA. Rgsk. 1694—97, fol. 146; 27. mar. 1694. ⁷ KSA. Nr. 28. Rgsk. 1707—13, 26. juli 1708. ⁸ RA. Rgsk. 1681—88. Udgift 1681—83, 5. sept. 1682. ⁹ KSA. Nr. 3, udgift 1681—83. 18. sept. 1682. ¹⁰ 1731 udfylder renovationsvæsenet således den »Store Park [d. e. vanddam] paa Kirkegaard« , KSA. Nr. 33, Rgsk. 1731—33, fol. 37 a; — og i det næste årti rejses tre pumper på kirkegården for at dræne fundamenterne til bygningen, KSA. Nr. 10, Kopibog 1696—1746, p. 281 ff.; apr.-sept. 1742. ¹¹ RA. Rgsk. 1694—97, fol. 111; 8. sept. 1694 og 27. apr. 1696, Thomas Andersøn for stenbro omkring selve kirken og 106⁷/₉ favne stenbro til gaden nord for kirken, Dronningensgade. ¹² KSA. Nr. 61, diverse dokumenter, 1738—1865, 27. sept. 1837, en sag med blyantspåskriften: »Kaadhed eller Drengestreger«. ¹³ KSA. Nr. 11, Kopibog 1746—77, p. 391; 29. apr. 1773. ¹⁴ KSA. nr. 11 Kopibog 1746—77, p. 389; 1773. ¹⁵ Forskellige skrivelser 1736—45 om organistens ringe boligforhold i St. Annægade; KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, s. 139 fT., s. 174, s. 190: om hans frygt for sit helbreds »Conservation« og fortrydelse over den »liderlige og u-taalelige stank« i værelserne, der har bevirket, at de »honette folck«, han tidligere havde omgang med, »haver ladet sig betake for at komme anden gang«.

— Tre gange prøver man forgæves på at få huset solgt ved auktion, ibid. 197. Upålidelige eksistenser i de tilstødende huse kunne tiltvinge sig adgang gennem de forfaldne vægge, til fare for hans liv og ejendom. Huset så fugtigt »saa vi knap kand ligge tørre«, ibid. p. 371 f.; marts 1745. ¹⁶ KSA. Nr. 11, Kopibog 1746—77, p. 300 ff.; 3. aug. 1761. ¹⁷ Klage over stadskaptajn Claus Jensens forseelser, KSA. Nr. 11, Kopibog 1746—77, p. 67; 22. maj 1748. ¹⁸ KSA. Nr. 60, Kirkesynsbog 1863—1924, p. 160; 23. sept. 1884. ¹⁹ Kirkeværetavlen i tårnets trappegang. — NM. Det særlige Kirkesyn: Vor Frelsers kirke, under 20. juli 1934. ²⁰ Se bl.a. KSA. Nr. 58, Register over Monumenter 1844. ²¹ KSA. nr. 28 Rgsk. 1707—13, flere steder. ²² KSA. Nr. 32, Rgsk. 1727—31 (fol. 30 a) 1727 — om magistratsresolution 28. juli. KSA. Nr. 10: Kopibog 1696—1746, p. 25; 21. juli 1727, værgens forslag. ²³ KSA. Nr. 77. Rgsk. 1759—63, fol. 30; 29. okt. 1759. ²⁴ Se Festskrift i Anl. af Vestre Kirkegaards 50 Aars Bestaaen, p. 60. ²⁵ KSA. Nr. 28, Rgsk. 1707—1713, fol. 382: Udgifter som følge af magistratsresolution 11. aug. 1711. Grunden kostede 66 rdr. 4 mk. ²⁶ Ibid. 12. aug. ²⁷ Ibid. 15. aug. ²⁸ KSA. Nr. 11, Kopibog 1746—77, p. 12 f.; 20. juni 1746. ²⁹ KSA. Nr. 11, Kopibog 1746—77, p. 13; magistratsresolution 4. juli. ³⁰ KSA. Nr. 78 Rgsk. 1770—88, bd. 1786/87, fol. 10; 2. aug. 1786. ³¹ KSA. Nr. 75. Rgsk. 1743—47, fol. 152; 27. okt. 1746. ³² KSA. Nr. 61, Diverse Dokumenter 1738—1865. 1851, en serie skrivelser om nedlæggelsen af inden bys kirkegårde. Menigheden henviser til at fattigkirkegården i St. Annægade blev »anlagt« = udvidet i 1827. ³³ KSA. Nr. 61, diverse dokumenter 1738—1865. 26. sept. 1838. Vedlagt findes en tegning til den påtænkte stakitport. ³⁴ KSA. Nr. 62, Diverse Dokumenter 1746—1861, 1. apr. 1853, væрге til magistrat. ³⁵ KSA. Nr. 61, Diverse Dokumenter 1738—1865, 26. juli 1853, sundhedskommissionen til magistrat. ³⁶ H. Trier: Koleraen i København 1853, p. 81—147, p. 110. ³⁷ KSA. Nr. 63, Diverse Dokumenter 1805—93. Udateret skrivelse 1889. ³⁸ RA. Rgsk. 1689—93, p. 47; 22. marts 1692. ³⁹ RA. Rgsk. 1689—93, p. 40, 42, 67, 76 f. 81 og 85. ⁴⁰ RA. Rgsk. 1689—93, p. 81; 1. okt. & 5. nov. 1692. ⁴¹ KSA. Nr. 10, Brevkopibog 1696—1746, p. 268; 2. okt. 1741: 9 låse til stakitportene. — KSA. Nr. 62, Diverse Dokumenter 1746—1861: Overslag til fornyelse af samtl. stakitværker m. beskrivelse af stakithegnene og de sekundære stakitter fra kirkegårdsportene til indgangsdørene; 2. november 1852. ⁴² KSA. Nr. 11, Kopibog 1746—77, p. 49 & 51; 12. juni og 10. juli 1746. ⁴³ KSA. Nr. 11, Kopibog 1746—77, p. 128; 5. okt. 1750, omtale af tegninger og overslag. Ibid., p. 134; 25.

nov. 1750, kontrakt m. muremester Conradi, opførelse af pillerne efter Conradi's — af Thura godkendte — tegninger.⁴⁴ Hånnel er ikke nævnt direkte i forbindelse m. portpillerne, men betalingen for hans billedhuggerarbejde ligger på 1543 rdr. — godt en trediedel mere end hans overslag for skulptur til spiret; KSA. nr. 6, Protokol ang. Spiret. 8. nov. 1751.⁴⁵ KSA. nr. 11 Kopibog 1746—77, p. 266; resolution 13. juni 1759. Muren færdig 15. okt. sa. år, p. 268.⁴⁶ KSA. Nr. 8. Sager vedr. Reparation 1813—28. 6. mar. 1818, Mallings til magistrat.⁴⁷ KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, 27. aug. 1883.⁴⁸ KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, 23. sep. 1884.⁴⁹ KSA. Nr. 63: Diverse Dokumenter 1805—93, udateret 1889.⁵⁰ Inventarium 1747 s. 118.⁵¹ KSA. Nr. 79: Rgsk. 1788—1803.⁵² KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, 5. sept. 1871; p. 86, og 18. aug. 1872; p. 92; samt tilføjelse, s. 8.

Gravminder s. 609—617. ¹ Peder Paludan, Samlinger til en Beskrivelse over Christianshavn og Frelserens Kirke sammesteds. Kbh. 1791, p. 87. ² KSA. Nr. 74: Rgsk. 1736—37, fol. 172; udateret 1736—37. — Samt, Inventarium 1737 p. 82. ³ KSA. Nr. 78: Rgsk. 1781—82, fol. 9: Niels Brock skænker 500 rdr. til de nye pulpiturer (s. 580) og eftergiver iøvrigt kirken dens gæld til ham på 300 rdr. ⁴ RA. Rgsk. 1693, fol. 41; 18. sept. 1693. — RA. Rgsk. 1694—97, fol. 82 f.; 11. okt. 1695, fol. 89; 29. nov. 1696. Samtidig opførtes den tilsvarende krypt under tårnets søndre side, Viereggs fgravkrypt (s. 496). ⁵ Kbh. Dipl. VIII 249, 24. nov. 1688. ⁶ KSA. Nr. 13: Arvebegravelser 1696—1736, fol. 34; 3. sept. 1711. Meller betalte 200 rdr. ⁷ KSA. Gravbøger, Nr. 13 og 14, og rgsk. ⁸ KSA. Nr. 61: Diverse Dokumenter 1738—1851, 28. juni 1845. I første omgang tilmures hvælvingen, ibidem 1. aug. 1845. ⁹ KSA. Nr. 14: Begravelsesbog 1737 ff., fol. 135. ¹⁰ KSA. Nr. 61: Diverse Dokumenter 1738—1865, 15. nov. 1851. Kapellet kunne rumme seks kister. ¹¹ KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, p. 58; synet 1866. ¹² KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, p. 79 f.; synet 1870: om arbejderne med indlægning af varme. ¹³ RA. Rgsk. 1694—97, fol. 53; 21. dec. 1697: trappe gjort til rette til begravelse i sakristi. ¹⁴ KSA. Nr. 28: Rgsk. 1707—13, fol. 443; 27. apr. 1713: to nye lemme over kirkens begravelse. — KSA. Nr. 11: Brevkopibog 1746—77, fol. 400; 24. aug. 1773: flisegulv. ¹⁵ KSA. div. rgsk. 1718—1778. ¹⁶ KSA. Nr. 11: Brevkopibog 1746—77, fol. 391; 5. maj 1773. ¹⁷ KSA. Nr. 14: Begravelsesbog 1737 ff., fol. 134. ¹⁸ Bl. a. Thura, Hafnia Hodierna, 1748, p. 306, hvor indskriften er fundet trykt første gang. Holck, Kiøbenhavnske Sogne Kirkers Beskrivelse, p. 100. Paludan, anf. værk, p. 88, hvor E. H. Viereggs navn for første gang offentliggøres på tryk. ¹⁹ NM. arkiv, Det særlige Kirkesyn, 13/33 Vor Frelseres Kirke 19. juni 1933. ²⁰ KSA. Nr. 13: Arvebegravelser 1696—1736, fol. 5 ff.; 16. sept. 1697. Gravstedsretten kostede 150 rdr., dertil kom familiens byggeudgifter til krypten. ²¹ KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 84 ff.; 18. juni 1734 ff. Fejlagtigt beskyldte Scavenius kirken for at have kasseret »hans« kister i sakristiet ved rejsningen af det nye alter (s. 511 f.). ²² KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 115; 26. marts 1735. Bl. a. foreslog Scavenius at kirken gravede en grøft langs kirkens mur ud for graven og stampede den med blåler som underlag for rendestenene, så de kunne få »sin fulde flugt«. ²³ KSA. Nr. 10: Brevkopibog 1696—1746, fol. 118 f.; 7. maj 1735. Om de tre andre lig, ibidem 11. maj 1735. ²⁴ KSA. Nr. 14: Begravelsesbog 1737 ff., fol. 116 og 136. ²⁵ KSA. Nr. 28: Rgsk. 1707—13, fol. 33, 30. apr. 1708. ²⁶ KSA. Nr. 13: Arvebegravelser, fol. 26, 15. jan. 1710. — KSA. Nr. 14: Begravelsesbog 1737 ff., fol. 100. ²⁷ KSA. Nr. 11: Brevkopibog 1746—77, p. 214 f.; 26. aug. 1755. ²⁸ KSA. Nr. 14: Begravelsesbog 1737 ff., fol. 2 a. ²⁹ KSA. nr. 13: Arvebegravelser 1696, s. 13; 3. dec. 1687, grav nr. 22. ³⁰ KSA. Nr. 14: Begravelsesbog 1737 ff., fol. 25; 1. maj 1696. Lars Pedersen havde gravstedet nr. 23 på gravkortet. ³¹ Interessen for gravstederne inde i Vor Frelseres kirke var svindende allerede nogle år før forordningen 22. feb. 1805 satte en stopper for slige bisættelser.

Fra 1800 solgtes ikke længere gravsteder i kirken, KSA. Nr. 79: Rgsk. 1800, p. 14.³² O. Nielsen og P. Købke, Vor Frelsers Kirke, Kbh. 1896, p. 24.

Kirkegårdsmonumenter. S. 613—617.¹ KSA. Nr. 60: Kirkesynsbog 1863—1924, p. 160; 23. sept.: Rapport om afståelsen til kommunens friskole, rejsning af nye jernstakitter, grundens planering og tilplantning med træer og tilsåning med græs.² Personalhistorisk Tidsskrift, 5. rk. I 248 ff. Gravskrifter fra Københavns nedlagte Kirkegaarde indenfor de gamle Volde, ved Bredo Grandjean. — Det er denne artikels nummerering af gravskrifterne, der i det efterfølgende henvises til.³ KSA. Nr. 61: Diverse Dokumenter 1738—1865. 25. november 1848.⁴ Tilladelsen, KSA. Nr. 82, Rgsk. bd. 1837 p. 10.⁵ Tilladelsen, KSA. Nr. 83, Rgsk. bd. 1849.⁶ Tilladelsen, KSA. Nr. 83, Rgsk. bd. 1843.⁷ Tilladelsen, KSA. Nr. 83, Rgsk. bd. 1844.⁸ Tilladelsen, KSA. Nr. 83, Rgsk. bd. 1848.⁹ Tilladelse til monument, KSA. Nr. 83, Rgsk. 1852, tilladelse til jerngitter, KSA. Nr. 83, Rgsk. 1851.¹⁰ KSA. Nr. 58: Register 1844 o. monumenter, ligsten, marmorplader og stakitter.¹¹ Ibidem, 4. maj 1842. Tilladelse til at lægge sten på borgmester Fugledes grav 12. aug. 1842. — KSA. Nr. 83: Rgsk. bd. 1842.¹² Tilladelsen — KSA. Nr. 83: Rgsk. bd. 1844. Stedet, — KSA. Nr. 58: Register 1844 o. monumenter, ligsten, marmorplader og stakitter.¹³ Tilladelsen, — som note 12. Bødker var skibskaptajn.¹⁴ Tilladelsen, — KSA. Nr. 83: Rgsk. bd. 1846.¹⁵ Tilladelsen, — KSA. Nr. 83: Rgsk. bd. 1847.¹⁶ Hørkræmmer Bircholdt for tilladelsen, — KSA. Nr. 83: Rgsk. 1848.¹⁷ KSA. Nr. 61: Diverse Dokumenter 1738—1865, 4. og 10. maj 1848.¹⁸ Tilladelsen, — KSA. Nr. 83: Rgsk. bd. 1849.¹⁹ Tilladelsen, — KSA. Nr. 83. Rgsk. bd. 1850.²⁰ Brygger Friedel for tilladelsen, — KSA. Nr. 83: Rgsk. bd. 1853.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Kilder og henvisninger s. 619—633

BYGNING

Historisk indledning.....	465—468
Christianshavns ældste byplaner	469—473

Den midlertidige kirkebygning

Beliggenhed.....	470—473
Bygningshistorie.....	473—476
Udseende.....	475—476

Lambert van Havens kirke

Bygningshistorien 1682—1696 ..	484—503
Grundstensnedlæggelsen.....	487
Fundamenteringen.....	486—488
Murens opførelse.....	489—494
Pillerne og hvælvingerne.....	494—497
Rejsning af tagspær.....	495—496
Tagets tækning.....	497
Stukkaturarbejde.....	499—501
Kirkens indvielse.....	502—503
Beskrivelse af kirken.....	541—551
Kirkens senere skæbne.....	552—555

Tessins alter

Lambert van Havens alterud- kast	504—505
Tessins alterprojekter.....	505—510
Alterets bygningshistorie.....	510—523
Materialerne.....	510—511
Fundamenteringen.....	511—512
Alterets fuldførelse 1725—30 ..	512—513
Alterets opbygning.....	513—516
Skulpturerne.....	516—521
Indvielse. Senere skæbne.....	521—523

Spiret

Det foreløbige spir.....	497
Bygningshistorie.....	535—540
Lambert van Havens udkast ..	524—529

Byggesagen rejses, Thura ind- kaldes	530
Spiralspiret.....	532—540
Eigtveds indblanding.....	532
Fuldførelsen.....	538

Vor Frelses kirke fra 1750 til nutiden

Almindelig bygningsbeskrivelse	541—551
Portalerne.....	544—547
Interiør.....	550—551
Stukkaturerne.....	498—501, 550
Senere istandsættelser.....	552—555
Restaureringen 1889 ff.....	554
Restaureringen 1955 ff.....	555

INVENTAR

s. 476—483, 556—601

Alter.....	504—523
†Alterbord.....	476, 556—558
Alterkande.....	560
*Alterkande.....	478
Alterklæder.....	558
†Alterklæder.....	476
Alterstager.....	479, 561
*Alterstager.....	479
†Alterstager.....	562
†Altertavle.....	476
Berettelsessæt.....	477, 560
†Berettelsessæt.....	478
Blokke.....	586
†Blokke.....	586
Degnestol.....	481
Dørfløje.....	547
Dåbsfad.....	567
†Dåbsfad.....	480, 568
Dåbskande.....	568
Font.....	565—567
†Font.....	480, 567
Fontehimmel.....	566

Fontelukkelse.....	566
Herskabsstole.....	578
Indskrifter.....	592
Kalk og disk.....	558
*Kalk og disk.....	477, 559
†Kalk og disk.....	477
†Kirkekister.....	480, 482, 580
†Kirkeskib.....	483
Klokker.....	598
†Klokker.....	483, 598 f.
Klokkespil.....	599
Knæfald.....	523
†Knæfald.....	480, 578
Kongestol.....	578
†Kongestol.....	578
Korsranke.....	570
†Korsranke.....	480, 572
Krucifiks.....	569
†Krucifiks.....	578
†Ligbåre.....	482, 596
Lysearme.....	596
†Lysearme.....	482
Lysekroner.....	593—596
†Lysekroner.....	482, 596
Magistratsstole.....	578
Malerier.....	483, 591
Messehageler.....	562
†Messehageler.....	479, 564
Oblatæske.....	561
*Oblatæske.....	478
Orgel.....	581—586
†Orgel.....	482, 582
Pengebøsser.....	587
†Pengebøsser.....	588

*Pengetavler.....	588
†Pengetavler.....	482, 591
Prædikestol.....	572—576
*Prædikestol.....	480
†Prædikestol.....	576
†Pulpitur.....	481, 579 f.
Skabe.....	579
†Skriftestol.....	481, 578
†Solur.....	483
Stolestader.....	576
†Stolestader.....	480
Sygekalke.....	477, 560
†Sygekalke.....	478
Tårnur.....	597
†Tårnur.....	482, 598

KIRKEGÅRD

s. 602—608

Beliggenhed og alder.....	474, 602
Urtegård.....	605
Fattigkirkegård.....	605
Kirkegårdshegn.....	606—608

GRAVMINDER

s. 609—617

Gravkrypter.....	610—612
Mellers gravkrypt.....	496, 549, 553, 610
Viereggs gravkrypt....	496, 549 f., 610 f.
Ligsten.....	609
†Ligsten.....	612 f.
Kirkegårdsmonumenter.....	613—615
†Kirkegårdsmonumenter.....	615—617

Afsnittene om stoleværk, pulpiturer, blokke, pengetavler, ligbåre, klokker, klokkespil, tårnur, kirkegård og gravminder er tilrettelagt af stud. mag. Michael Hertz under forfatterens tilsyn.